

**ЎЗБЕКИСТОИ РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ
ВАЗИРЛИГИ**

**САМАРҚАНД ДАВЛАТ ЧЕТ ТИЛЛАР
ИИСТИТУТИ**

ТАТЪЯНА БУШУЙ, ШАҲРИЁР САФАРОВ

**ТИЛ ҚУРИЛИШИ: ТАҲЛИЛ
МЕТОДЛАРИ
ВА МЕТОДОЛОГИЯСИ**

**ТОШКЕНТ: ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ФАНЛАР
АКАДЕМИЯСИ
«ФАН» НАШРИЁТИ
2007**

Т.А. Бушуй, Ш.С. Сафаров, Тил қурилиши: таҳлил методлари ва методологияси илмий-нашр. 191 бет.
«Фан» нашриёти. Тошкент. 2007 й.

Тил қурилишининг табиати, лисоний бирликларнинг моҳиятига оид масалалар муҳокамасига бағишланган ушбу рисолада замонавий тилшунослик фанидаги қатор долзарб муаммолар ҳақида сўз юритилади. Ҳар қандай илмий тадқиқотнинг самараси танланган таҳлил методлари ва ушбу методларнинг назарий асосланишига боғлиқ эканлигини инобатга олиб, асосий эътибор лисоний таҳлил методологиясига қаратилган.

Сўзсиз, рисолада ёритилаётган мавзу ва масалаларнинг катта қисми мунозаралидир. Муаллифларнинг асосий мақсади – ўқувчини баҳсга чақириш.

Монография магистрантлар, аспирантлар ҳамда лисоний тизим таҳлили билан қизиқувчи илмий ходимлар учун мўлжалланган.

Масъул муҳаррир: филология фанлари доктори,
профессор А.Э.Маматов

Такризчилар: фалсафа фанлари доктори,
профессор Ш.Қўшоқов,
филология фанлари номзоди,
доцент Н.Бегалиев

ISBN 978-9943-09-454-3

Ўз.Р.ФА «Фан» нашриёти, 2007 й.

СЎЗ БОШИ

Нигериянинг машҳур ёзувчиси, Нобель мукофоти совриндори Уол Сойинка БМТнинг Ижтимоий тадқиқотлар институтида ўқиган маърузасида (2002 йил 21 май) инсоний тараққиётнинг, миллатлар ижтимоий - маданий, иқтисодий ривожининг асосий воситаси лисон эканлигини таъкидлаб, шундай деган эди: «Тил - анъаналар, тарих, миллий руҳ ва дунёқараш ҳамда миллий фалсафанинг хазинаси эканлигини барча эътироф этган ва бу масала ҳеч қандай муҳокамага муҳтож эмас. Ҳозирги пайтда биз янада чуқурроқ англаётганимиз бошқа нарса: маҳаллий тилларнинг йўқолиши фан тараққиётига тўсқинлик қилиши мумкин» (Soyinka, 2002: 8).

Дарҳақиқат, лисон миллат, элат, қабила бойлиги. Унда ушбу миллат, элатнинг барча руҳий кечинмалари, маданий қадриятлари, тарихий тараққиёт йўли, яшаш шарт-шароитлари, атроф-муҳити, юрти табиати ўз ифодасини топади. Бундай бойликни сақлаш, ундан фойдаланиш учун тилни ардоқлаш лозим. Нобель мукофоти совриидори огоҳлантирганидек, ҳар бир тил ўз бойлигига эга, унинг йўқолиши унинг соҳиби бўлмиш халқнинг инқирози демакдир. Ҳар қандай инқирознинг эса умумбашарий илму фан тараққиётига қанчалик салбий таъсир кўрсатиши тарихдан маълум.

Тилларнинг гўзаллиги уларнинг ранг-баранглиги ва ҳар бирининг ўзига хослигидадир. Ахир бекорга Худоваиди Карим аввал «бутун жаҳонни тили бир, нутқи бир» қилиб яратиб, кейин эса Бобилда «бутун жаҳоннинг тилини аралаштириб, одамларни ер юзи бўйлаб тарқатиб юборган» (Муқаддас китоб- Инжил 1992 : 613+19) бўлмаса керак?! Албатта, инсоний жамият тузишнинг илк даврида тилнинг, унинг ягоналигининг мавқеи алоҳида бўлган. Лекин давр ўтиши билан яққатиллик абадий бўлмаслиги, кўптиллилик эса ижтимоий тараққиёт натижаси эканлиги аён бўлди. Бунда биз ҳозирги куида дунёни «җарблаштириш» Ҳоясини кўтариб юрган айрим файласуф-социологларнинг «маданиятнинг глобаллашуви» ҳақидаги чақириқлари асосиз эканлигини кўрамиз. Жаҳон маданиятининг бойлиги унинг турлитуманлигида. Маданиятнинг кўзгуси, унинг пойдевори тилдир. Тилсиз маданиятнинг шаклланишини ва дунёга тарқалишини тасаввур қилиш қийин. Шунинг учун бўлса керакки, Йоханн

Волфранг Гёте «Азалда каломуллоҳ бор эди» оятини шарҳлашда жуда қийналган. Биз бунга қуйидаги мисраларни ўқиганимизда гувоҳ бўламиз:

«Даставвал мавжуд эди сўз!» - деб битилган уида,
Недир қилар монъелик, зиддият бордек бунда.
Сўзни кўкка кўтариб мадҳ этолмайман зинҳор,
Руҳан ёришиб роса, сўнгра ўчирмоқ даркор.
«Дастлаб фикр бўлгаиди» деб ёзилган китобда.
Илк мисранинг мазмунин ўйлаб кўрмогинг даркор,
Шошилмасин қаламинг, эҳтиёт бўл шу тобда!
Тафаккур-ла яратилган наҳот барча мавжудот?
Ёзилмоги шарт бешак «Мавжуд эди куч-қувват!»
Нега энди чеклансам, шундай дея ёзароқ,
Недир қилар безовта, ажабо, мени шу чок.
Далда берар дилимга бирдан ақлу фаросат!
Ёзаман шунда дадил: «Мавжуд бўлган ҳаракат!»
(Гёте 2007: 51)

Биргина иборанинг қудратини қаранг! Шоир юнонча *logos* калимасига *das Wort, der Sinn, die Kraft, die Tat* тушунчалари воситасида шарҳ беришга ҳаракат қилади, аммо уларнинг бирортасини ҳам устун қўя олмайди. Таржимонлар ҳам ушбу ибораларни ўзбекчага ўгиришда бу «азоб»дан қутула олмаганлар (Эркин Воҳидов таржимасида: калом, идрок, қудрат, амал; Пошо Али Усмонда: сўз, фикр, куч-қувват, ҳаракат). Бу лисоннинг қудрати. Уидаги ботиний имкониятлар заҳираси шунчалик бойки, ҳар бир калима ва иборага янгича талқин, шарҳу изоҳ бериш мумкин. Бундай жилодорликлар, кўп ифодалилик, мазмуний бойлик сифатларини сезиш, билиш, англаш учун тилни мукамал эгалламоқ даркор. Мукамалликка эришиш ўз-ўзидан бўлмайди. Бунинг учун инсонда тафаккур, мушоҳада қобилияти етарли даражада бўлмоғи, фикрни ифодалаш имкониятининг кенг бўлиши ҳамда ҳамда лисоний фаолият малака ва кўринмалари бекаму кўст ўзлаштирилиши лозим.

Қуръони Каримда «Халақал инсона алламаҳул баён » , яъни «Инсонни яратди ва баённи ўргатди» ояти мавжуд (55-сура). Нозил қилинаётганидек, инсонни яратган ва унга каломни тақдим этган Оллоҳнинг ўзи унга фикрлаш ва ушбу фикрни ифодалаш қобилиятини ҳам ато этган. Шунинг учун бўлса керакки, одамзот

нафақат фикрни ифодалашда лисоний қобилиятга мурожаат қилади, балки ушбу қобилиятни шакллантирувчи восита – тил ҳақида фикр юритишни ҳам унутмайди.

Бобил воқеаси, яъни тиллар аралаштириб ва ажратилиб юборилганидан буён тилларни қиёслаш, уларнинг ўхшаш ва ноўхшаш хусусиятларини аниқлаш эҳтиёжи мавжуд. Жоҳанна Николснинг фикрча (Nichols 1996), тилларни қиёсий-тарихий ўрганиш методи бундан 8 минг йил олдинги лисоний муҳит ҳақида маълумот бериш кучига эга. Аммо лисоний таҳлилга қизиқиш, таҳлил услублари яратилишининг тарихий илдизлари анчагина чуқур. Бу илдизлар жамланиб ягона дарахт ҳосил қилиши учун замонлар ўтди. Асрлар давомида яратилган фан – тилшунослик инсоний («инсонийлик» десак ҳам бўлаверади) фанлар орасида ўз ўрнини топгунча кўп босқичларни босиб ўтди, тараққиёт йўлидаги кўплаб тўсиқлардан ҳатлашга тўғри келди. Албатта, бу ҳар қаидай фан соҳасининг қисмати дир. Зеро, илмий тадқиқотнинг мақсади табиат ва жамият тараққиёти қонуниятларини аниқлаш ва билишдир. Ушбу қонуниятлар аниқлангунига қадар инсон воқелик ҳақидаги фактларни тўплайди, тизимлаштиради ва тавсифлайди. Буидай фаолият ва кечаётган ҳодисалар моҳиятини билиш, бошқаларга тушунтириш ҳаракати доимийдир.

Илмий мушоҳаданинг узлуксиз фаоллик намунаси эканлигини «фан» тушунчасига берилган таърифдан ҳам кўриш мумкин: «Фан – табиат, жамият ва тафаккурнинг объектив қонуниятлари ҳақидаги билимнинг тўхтовсиз ривожланадиган тизимидир; бу – инсониятнинг дунёқарashi, ижтимоий онги, тажриба жамгармасидир, у инсонлар фаолиятининг тизимий шаклидир ва буидай фаолият натижасида объектив борлик қонуниятлари ҳамда уни қайта ўзгартиришга оид билимлар тизими яратилади» (Алефиренко 2005: 314).

Демак, фан-билимлар тўплами ва у узлуксиз бойиб, кенгайиб, тараққий этиб боради. Бирор бир фан соҳаси мустақил йўналиш олиши учун ўз тадқиқ методлари мажмуасига эга бўлмоғи лозим. Тилшунослик фани ҳам буидан мустасно эмас. Тил тизимига оид ҳодисаларнинг у ёки бу томони, маълум хусусиятларини ўрганиш имкониятларини берадиган усуллар (методлар) мажмуаси лисоний таҳлилнинг асоси,

тилшуносликнинг фан сифатида шаклланиши учун хизмат қилган воситалар тўпламидир. Бироқ методлар турли-туманлиги сабабли уларни қўллашда маълум тамойилларга таянмоқ даркор. Аксинча, таҳлил объектига қандай нуқтаи назардан, қайси дунёқараш асосида ва қай йўсинда ёндашиш аниқ бўлмаган ҳолда тадқиқот натижаси ноаниқ, самарасиз бўлиши табиий.

«Метод» ва «методология» тушунчалари умумий ўзакка эга: юнонча *methodos* «бирор нарсага йўл». Дарҳақиқат, бирор ҳаракат, амалий ва ақлий фаолият маълум усулда бажарилади. Аммо бундай ҳаракат воситасида бирор нарса, ҳодисанинг туб моҳиятини билиш учун аввал нимани излаш ва қандай излашни белгилаб олиш талаб қилинади. Шу сабабли *methods* «бирор нарсага йўл» *logos* «таълимот, назария» сўзи билан бойитилган. Лингвистик таҳлил методологияси – лисоний воқеликни билишнинг асосий йўллари, усуллари белгилаб берувчи таълимот, назариядир.

Юқорида айтганимиздек, кўп асрлар давомида тараққий этиб келаётган тилшунослик фанида кенг миқёсдаги методлар мажмуаси шаклланган. Тил қурилиши таҳлили ҳам турли нуқтаи назардан, турли мақсад ва вазифаларни кўзлаган ҳолда бажарилиб келинмоқда. Бу эса методологик ёндашувлардаги ҳар хиллик, ноаниқликларга ва илмий хулосалардаги қатор қарама-қаршилиқларга сабаб бўлмоқда. Ана шу нохуш ҳолатлар, сўзсиз, ёш тилшунос – тадқиқотчилар фаолиятида катта тўсқинликлар тугдиради. Энг ачинарлиси, лисоний таҳлил методологиясига оид адабиётлар ҳануз етарли эмас ва тил уммонини билиш, унинг мукамал хусусиятларини ўрганиш ҳамда чексиз муаммолар ечимини излашга бел боғлаган ёш тадқиқотчилар кўплаб қийинчиликларга дуч келмоқдалар. Ҳатто баъзан уларда бирор бир муаммонинг ечимига доир иккиланиш ҳолатлари ҳам пайдо бўлмоқда.

Муаллифларни қўлга қалам олишга ундаган нарса ҳам худди шудир. Бизнинг асосий мақсадимиз бўлгуси тилшуносларни тил қурилиши тадқиқининг кенг тарқалган усуллари ва лисоний таҳлил методологиясининг назарий асослари билан таништириш, уларга маълум кўрсатмалар беришдир.

Биргина ушбу рисолада лисоний таҳлилнинг барча методлари ва уларни қўллашнинг методологик йўналишларини

батафсил ҳамда тўлиқ ёритишнинг имкони бўлмайди. Муаллифлар, қатор йиллар давомида магистратура босқичида хорижий тилшунослик йўналишлари соҳасида маърузалар ўқиётганликлари сабабли, асосий эътиборни айнан шу «синовдан ўтган» материалга қаратишди. Буидай нокулайликлар ва манбалар қамровидаги чекланишлар учун муҳтарам ўқувчиларимиздан узр сўраймиз.

Хуллас, рисоладаги турли нуқсон, камчиликлар, унинг мазмуни ва мундарижаси ҳақидаги ҳар қандай фикр – мулоҳазалар, танқидий тақриزلарни мамнуният билан қабул қиламиз. Иш билан танишиб чиққан барча ҳамкасбларимизга ташаккур айтиш бизнинг бурчимиздир.

Татьяна Бушуй, Шаҳриёр Сафаров

Мулоқот истагидагилар учун электрон манзил:

safarovsh@rambler.ru

хатлар учун: 703000 Самарқанд шаҳри, Бўстонсарой кўчаси, 93
Самарқанд давлат чет тиллар институти

КИРИШ

Илмий тадқиқот методлари ва методологиясининг умумий тамойиллари

Атрофдаги табиатни, инсон ҳаёт кечираётган жамиятни ва инсоннинг ўзини, унинг фаолият кўринишларини илмий таҳлил этиш ва билиш интеллектуал фаолиятнинг энг олий шаклидир. Бу фаолият оддий билишдан, яъни кундалик ҳаёт эҳтиёжларини қондиришга йўналтирилган билиш истагидан, биринчи навбатда, ўз мақсади ва тизимли равишда амалга оширилиши билан тубдан фарқ қилади. Иккинчидан эса, илмий билиш жараёнида махсус восита ва усулларга мурожаат қилинади.

Фан соҳасида қўлланиладиган билишнинг восита ва амаллари умумлашмаси илмий тадқиқотлар методини ташкил қилади. Тадқиқот методи, албатта, ўрганиш учун танланган объектга монанд тарзда турли хил бўлиши мумкин. Шунинг билан биргаликда, тадқиқ методининг танланиши тадқиқотчининг борлиққа (объектга) бўлган муносабати билан ҳам белгиланади. Кейингиси алоҳида эътиборга лойиқ, чунки илмий тадқиқот ёки илмий тафаккур методологиясини белгилайди (Aitchison 1994: 11-12).

Методология инсон билиш фаолиятининг воситалари, мақсади ва назарий асосини аниқлаб беради. Методология доирасида тадқиқотчи воқелиқдаги турли ҳодисаларни таҳлил қилиш тамойилларини танлайди, тадқиқот жараёнида эришилган натижаларни ўрганиш ва баҳолаш усулларидан фойдаланади. «Фалсафа» қомусий лугатида методология тушунчаси икки йўналишда таърифланади: 1) бирор фаида тадқиқ этиладиган тадқиқот усулларининг мажмуи; 2) илмий билиш ва дунёни ўзгартириш методи ҳақидаги таълимот (Фалсафа қомусий лугати. Т. 2004:258). Н.Шермухамедова айтганидек, «Фан методологияси самарали билиш фаолиятининг умумий тамойилларинигина белгилаб беришга қодир, аммо у тадқиқ қилинаётган объектни билишнинг муайян йўллари белгилаб бера олмайди» (Шермухамедова 2005: 213). Ҳар бир объект тадқиқи алоҳида ёндашувни, махсус усул ва воситалар мажмуасидан фойдаланишни талаб қилади. Шу сабабли методологияни таҳлил тамойиллари ва методлари тизими ҳақидаги таълимот сифатида таърифлаш маъқулроқ. Унинг доирасида илмий изланиш ва билим

олишнинг назарий асоси, умумий ёндашув тамойиллари белгиланади.

Методологиянинг муҳим вазифаларидан бири билим манбаини аниқлашдир. Ушбу масаланинг ечимини фалсафадан изламоқ даркор, зеро, фалсафий нуқтаи назаридан ҳар қандай билим манбаи объектив воқелик ва унинг инсон онгидаги аксидир (Залевская 2001: 8).

Борлиқнинг инсон онгидаги акси тўғридан-тўғри бевосита («қўзғудек тоза») бўлиши мумкин эмас. Бу акс билиш субъектининг объектга муносабати таъсирида бўлади, аммо ушбу таъсир доираси инсон имкониятларига боғлиқ, маълум чегарада кечади.

Гносеологияда ҳиссий билиш жараёнида юзага келадиган образ ва билиш объекти ўртасидаги муносабат масаласига алоҳида эътибор қаратилади: «Ҳиссий билиш шакллари тўғрисида ташқи дунё образлари сифатида гапирилганда, «образ»га объектга мослик хос эмас, балки объектга унинг мувофиқлиги хос эканлигини эътибордан четда қолдирмаслигимиз лозим. «Образ» - ойнадаги нусха эмас, лекин «белги» ҳам эмас, балки нарсага хос инъикосдир» (Билиш фалсафаси 2005: 121).

Борлиқнинг инсон томонидан идрок этилиши, бу идрок сезги органлари ёки бирор бир асбоб воситасида бўлишидан қатъий назар, доимо субъективдир. Лекин бу билан воқелик тўғрисида объектив маълумотга эга бўлиш мумкин эмас, биз билаётганимиз воқелик бўлмасдан, фақатгина ҳис-туйғу, сезиш натижасидир деган хулосага келиш нотўғридир.

Воқеликни субъектив билиш жараёни тажриба назоратидадир ва ушбу жараён натижасида биз воқелик ҳақидаги объектив билимга, аниқ маълумотга эга бўламиз, объектив ҳақиқатни билиб оламиз. Объектив ҳақиқат дунё ҳақидаги билим мазмунидир ва бу билим субъект билан боғлиқ эмас. Лекин ушбу билимни тўплаш жараёни бевосита субъект фаолияти, унинг дунёқараши ва қандай воситалардан фойдаланилаётганлигига боғлиқ. Ушбу факторларнинг барчаси илмий тадқиқот натижаларида ўз аксини топади ва бизнинг воқелик ҳақидаги билимимиз қай йўсинда шаклланишини белгилайди. Шу сабабли билиш фаолиятининг ҳар бир босқичи объектив ҳақиқатга малум

даражада яқинлашиш ва унга интилишнинг кучайишига имкон беради.

Воқеликнинг тадқиқотчи томонидан қандай тасаввур ва идрок қилиниши илмий тадқиқот натижалари учун муҳимдир (Аскольдев 1977: 4-5). Маълумки, воқелик реал мавжудликдан иборат, ундаги ҳодиса ва иредметлар ўзаро боглиқ ва бир-бирини тақозо этади. Бу боглиқлик уларнинг миқдорий ва сифат кўрсаткичларида, алоҳида қисмлар ўртасидаги яхлитлик ва хусусийлик муносабатларида намоён бўлади. Дунёдаги барча ҳодисалар доимий ўзгаришда, тараққиётдадир ва бу тараққиёт босқичма-босқич амалга ошади ҳамда сифат ўзгаришларига сабаб бўлади. Бундан ташқари, воқелик ҳодисалари синергетика қонуниятларига амал қилган, ўз-ўзини ташкил этиш тамойилларига таянган ҳолда ривожланади (Хакен 1970).

Хуллас, замонавий фалсафа фани воқеликни илмий билишнинг асосий йўналишларини аниқ белгилаб бериш қудратига эга. Илмий билиш жараёнининг самараси воқелик ҳодисаларининг диалектик муносабатлари ва уларнинг синергетик тараққиёт омилларининг эътиборга олинishi билан боглиқ. Айнан шу фалсафий қарашлар асосида илмий тадқиқот жараёнида қўлланиладиган воситалар ҳам ҳақиқий баҳосини топади.

Билишнинг энг оддий воситаси – *кузатиш*дир. Табиий шарт-шароитда ўрганилаётган объектнинг алоҳида ҳолат ва хусусиятларини ҳис-туйғу воситасида идрок этиш йўли билан бажариладиган кузатиш ҳаракатининг фаидаги ўрни алоҳидадир. Кузатиш тадқиқ этилаётган объект ҳақидаги дастлабки маълумотларни олиш имконини беради. Аммо кузатиш йўли билан биз ҳодисаларнинг фақатгина ташқи кўриниши ҳақидаги маълумотга эга бўламиз ва бу натижанинг тасодифий бўлишига, ҳулосанинг ишончсиз чиқишига сабаб бўлади. Фан эса воқеликни юзаки ва тасодифий фактлар асосида эмас, балки ботиний, қонуний ва зарурий боглиқликлар асосида билишни талаб қилади (Halliday, Matthiessen 1999:24).

Буидай интилишга билиш фаолиятининг асосий воситаларидан бири бўлган *тажриба-синов* ҳаракати жавоб беради. Бу восита кузатиш жараёнида йигилган маълумотни режали асосда қайта назорат қилишни таъминлайди. Тажриба-синовининг оддий кузатишдан устунлиги унинг кузатиш

натижаларини қайта текшириш, синаш воситасига, яъни тажриба амалларига эга бўлишидадир. Шундай бўлса-да, тажриба жараёнида тадқиқ этиладиган натижа ва хулосалар ҳам бирламчи, дастлабки маълумотлардан иборат бўлиб, улар батафсил илмий таҳлилга муҳтождирлар.

Барча фан соҳаларида тадқиқ этиладиган билишнинг интеллектуал воситалари қаторига *индукция* ва *дедукция* амаллари киради.

Индукция алоҳида кузатувлар натижаларини умумлаштиришдир. Ушбу билиш фаолияти аниқликдан (реалликдан) мавҳумликка йўналтирилади. Индуктив таҳлил тажрибадан тизимлаштиришга, тизимлаштирилган далиллардан эмпирик қонунлар кашфига, илмий хулосаларга интилади. Айнан худди шу йўсинда физиканинг массанинг сақланиши ва энергиянинг ўзгариши, умумий тортилиш қонуни каби қонуниятлари шаклланган.

Тилшуносликда индуктив таҳлил асосида қатор саволларга жавоб изланиб келинмоқда: Сўз қандай хусусиятларга эга? Сўз туркумлари таснифи нимага асосланади? Турли сўз туркумлари бирликларининг ўзаро муносабати нимадан иборат? Гап таркибида сўзларнинг ўзаро бирикиш қондалари қандай шаклланади? кабилар.

Дедукция индукциядан фаркли ўлароқ, умумийликдан хусусийликка, қараб йўналтирилган билиш усулидир. «Дедукция воситасида тадқиқотчи бир синф, бир жинс, бир гуруҳ нарса ёки ҳодиса тўғрисидаги умумий билимлардан уларнинг ҳар бири ҳақида алоҳида билимларни ҳосил қилади» (Фалсафа. Қомусий лугат: 103). Қатор ҳолларда дедукция бевосита тажрибанинг айрим нуқсонларини бартараф қилиш имконини яратади. Масалан, дедуктив таҳлил асосида (умумий тортилиш қонунига таянган ҳолда) қуёш тизимидаги барча планеталар ва уларнинг йўлдошларининг массаси, улар ўртасидаги масофа, уст қисмлари иссиқлик даражаси кабилар аниқланган. Бу турдаги ўлчовларни тажриба ва кузатиш йўли билан бажаришнинг имкони йўқ.

Дедуктив таҳлил асосида кўпгина ҳодисаларнинг воқеланиши ёки мавжуд бўлишини олдиидан фараз қилиш, айтиб бериш мумкин. Бинобарин, машҳур аждодларимиздан ал Беруний Америка қитъаси мавжудлигини бу қитъа кашф этилишидан неча

асрлар олдин фараз қилган ва дунё харитасига туширган. Рус кимёгари Д.И.Меиделеев айрим элементлар кимёвий таркиби ва уларнинг огирлиги ўртасидаги мувозанатни ҳисобга олиб, ўз даврий жадвалида улар учун алоҳида жой қолдирди (кейинчалик бу элементлар кашф қилиниб, *галлий*, *скандий* ва *германий* номларини олишди).

Тилшуносликда ҳам айрим саволлар дедуктив таҳлилни талаб қилади: Ушбу нутқий бўлакни сўз сифатида тавсифлаш мумкинми? Ушбу сўз қайси семантик – грамматик синфга тобе? кабилар.

Дедуктив усулда муаммолар ечимини излаш илмий тадқиқот амалиётида муҳим ўрин эгаллайди. Буни биз, айниқса, ёзма ёдгорликлар матнлари мазмунини аниқлашга доир тадқиқотлар натижаларида сезамиз. Дедукция йўли билан лингвистик фаразнинг исботини излашга мисол сифатида Ф. де Соссюрнинг қадимий ҳинд-европа тилларида *ларингал* товушлар мавжуд бўлганлиги ҳақидаги илмий фаразини эслатмоқчимиз. Кейинчалик бу тахмин чех олими Б.Грозний томонидан хетт тили ёзма битикларининг ўрганилиши жараёнида ўз исботини топди.

Замонавий фалсафада индуктив ва дедуктив воситалар ўзаро боғлиқ, эвристик фаолиятни таъминловчи ақлий таҳлил усуллари сифатида талқин қилинади. Ушбу усуллардан қайси бирини ўринли қўллаш масаласи бевосита илмий тадқиқотнинг икки босқичи, яъни эмпирик (далиллар, фактлар тўплаш) ва назарий (илмий хулосалар чиқариш) босқичлари фарқи билан боғлиқдир.

Эмпирик тадқиқот дастлабки босқич бўлиб, унинг жараёнида оддий кузатиш ёки тажриба йўли билан далиллар тўпланади ва тизимлаштирилади. Ушбу мақсадда бажариладиган тадқиқотнинг асосий методи индукциядир. Лекин бу ҳолатларда индуктив таҳлил маълум даражада яширин дедукция кўринишида кечади, чунки бу таҳлилнинг амалга оширилиши воқеликнинг яхлитлиги ва ундаги алоқалар умумийлигини инобатга олинишини тақозо этади.

Назарий таҳлилда эса бошқача йўл тугилади. Бу таҳлил йўналиши алоҳида тушунча ва тамойилларга асосланиб, воқеликнинг якка ҳодисалари ҳақида хулосаларга келинади (бундай ҳодисалар қаторига кузатиш ва тажриба жараёнида сезилмаганлари ҳам киради). Демак, назарий билим асосан

дедуктив тузилишга эга. Лекин бу билан назарий тадқиқот фақатгина дедуктив таҳлилга таянади, деган хулосага келмаслик керак. Биринчидан, дедуктив хулоса учун асос бўладиган гоё ва тамойилларнинг ўзи тажриба жараёнида шаклланади, иккинчидан, назарий тадқиқот жараёнидан индукцияни тўлигича сиқиб чиқаришнинг ўзи нотўғридир. Масалан, айрим умумий тушунчаларнинг ўзаро мослигини аниқлаш бевосита индуктив таҳлилни талаб қилади.

Юқорида айтилган фикрлар нафақат табиат ҳақидаги фанлар, балки тилшунослик учун ҳам тўлигича хосдир. Шунинг учун тил тизимини илмий билиш реал лингвистик ҳодисалардан бошланиши керак, деган фикр нечоғлик тўғри бўлишига қарамасдан, аслида ҳеч қачон индуктив усулнинг абсолютлашувига сабаб бўлмаслиги керак. Бундай яхлитлаштиришга уриниш бизнинг фанимиз тараққиётига тўсиқ тугдиради, тадқиқот ҳодисаларнинг юзаки хусусиятлари билан чегараланиб қолиб, уларнинг асл моҳиятини назардан қочиради (Miller 2005: 202-203).

Индуктив ва дедуктив билиш усуллари *анализ* ва *синтез* амаллари билан боғлиқ.

Анализ – объектни тажрибада ёки фикран қисмларга ажратиш ва уларнинг хусусиятларини аниқлаш амалидир. Демак, бу амал якканинг хусусиятлари асосида умумийлик, яхлитликни билиш учун замин яратади (масалан, кимёда мураккаб модданинг молекуляр таркиби таҳлили ёки тилшуносликда сўз морфем тузилиши таҳлили). Аммо у ёки бу объектнинг моҳиятини тўлиқ очиш учун уни қисмларга ажратиш ва алоҳида хусусиятларни ўрганиш етарли эмас. Буида қисмлар ва уларнинг алоҳида хусусиятлари ўртасидаги муносабат, алоқалар тартибини аниқлаш лозим бўлади ва бу ҳолда анализ амали бевосита синтезга бориб тақалади.

Синтез ҳам мантиқан ёки тажриба жараёнида бажариладиган амалдир. Унинг бажарилиши жараёнида анализ усулида ажратилган қисм ва хусусиятлар бир бутунликка тўпланадилар ва объектни яхлит ҳодиса сифатида ўрганиш шароити тугилади. Синтез усули яхлитлик таркиб топишининг нчки механизмини аниқлаш имконини беради (масалан, кимёда атомларнинг қайси муносабатлари, қай йўсидаги бирикишлари

асосида модданинг ҳосил бўлиши, тилшуносликда морфемаларнинг қай йўсинда бирикишидан сўз таркиб топади кабилар). Синтез амалининг умумийлаштириш хусусияти файласуфлар берган таърифда ўз ифодасини топади: «Тадқиқот жараёнида анализ билишнинг тайёргарлик кўриш босқичи ҳисобланса, синтез уни яқунлайди. Синтез орқали умумий тушунча, муҳокамалар таркиб топади» (Фалсафа. Қомусий лугат: 370).

Диалектик ёндашув нуқтаи назаридан анализ ва синтезнинг ўзаро алоқадорлиги ҳеч қандай гумон тугдирмайди. Аммо билишнинг барча шароитларида анализнинг синтезга тайёргарлик босқичи сифатида хизмат қилиши шарт эмас. Айрим ҳолларда бу босқичлар ўрин алмашишлари ҳам мумкин, айниқса, илмий фаразларни шакллантириш ва уларнинг исботини қидириш шароитида (Степанов 1980: 3-4).

Фараз – тадқиқ этилаётган предмет қисмлари ва бўлақларининг ботиний муносабатларини яхлит тасаввур қилишдир. Ушбу муносабатлар тажрибадан олдин, фикран (a priori) тасаввур этилади ва мантиқий эътироф асосида биз реал воқеликни олдиндан башорат қилиш ва изоҳлаш имкониятига эга бўламыз.

Илмий билиш фаолиятида фаразнинг ўрни ва роли муҳимдир. Машҳур рус табиатшуноси С.И.Вавилов айтганидек, «замонавий физика фани фаразлар пойдеворида ўсиб-улгайди» (қаранг: Аидреев 1964: 141).

Илмий фараз лисоний тадқиқотлар учун ҳам одатий ҳолдир. Тилшуносликка маълум ҳодисаларни қиёслаш асосида тилларнинг ўтмиш ҳолатини қайта тиклаш мақсадини кўзлаган қиёсий-тарихий методнинг тадбиқ қилиниши тиллар қариндошлиги ҳақида фаразларга асосланади. Тиллар қарииндошлигини белгиловчи фаразлар уларда маълум турдаги ўхшаш хусусиятлар мавжудлигига таянса, тилларнинг нотекис ривожланиши ҳақидаги фаразлар эса уларнинг турли-туман хусусиятларга эгаллиги билан изоҳланади.

Аслида тилларнинг ўтмишини қайта тиклаш мақсадининг ўзи ҳам фаразлар асосида фикрлашдан бошқа нарса эмас. Масалан, «сокол» маъносидаги инглизча *beard*, олмонча *bart*, полякча *b`roda*, русча «борода» сўзлари қиёсидан қадимги *bord*

ўзаги мавжуд бўлганлиги ҳақидаги хулосага келиш фараз қилинаётган шакл-ку! Лекин фақатгина шу хилдаги фараз асосида ҳақиқатан мавжуд бўлган далилларнинг тарихий ривожини, уларнинг у ёки бу тилда қандай пайдо бўлганлигини изоҳлаш мумкинлигини ҳам унутмаслик лозим.

Тавсифий тилшуносликнинг таҳлил методлари дедуктив фаразларга асосланади. Масалан, дифференциал (фарқловчи) хусусиятлар таҳлили лисоний бирликларнинг ўзаро муносабатда бўлиши, тизимлилик хусусиятига эгаллиги ва тизимдаги ўрнига нисбатан ажратиб олиниши ҳамда таснифланиши мумкинлиги ҳақидаги фаразга асосланади. Лугат тизимига нисбатан дистрибутив таҳлилнинг қўлланиши эса сўз маъноси ва унинг бириктириш қобилияти ўртасида мутаносиблик (алоқа) мавжуд, деган фаразга таянади. Бундай мисоллар қаторини кўплаб давом эттириш мумкин.

Фаразлар воситасида воқеликни билиш жараёнида тугиладиган саволлар, вазифаларни ечишга ҳаракат қиламиз. Лекин фараз фақатгина эҳтимоллардан иборат ва бу эҳтимоллар тадқиқот жараёнида ўз тасдиғини топиши ёки инкор этилиши мумкин. Қўйилган муаммо ҳақида фараз тўғри ва исботли бўлиши унинг мавжуд далилларга мос келиши билан боғлиқ. Далиллар асосида исботланган фараз илмий назария ёки гоё шаклини олади. Лекин фаразнинг далилларга мос келишини ўта оддий тасаввур этмаслик керак.

Айрим ҳодисалар чексиз ва доимий ўзгаришдаги хусусиятларга эга бўлиши мумкинлиги инобатга олинса, барча турдаги хусусий ҳодисаларнинг барча белги-хусусиятларини бир хилда ўрганишнинг имконияти чегараланади (Ракитов 1971: 39). Шу сабабли илм соҳаларида *идеаллаштириш* ёки *аппроксимация* (лат. *approximate* – яқинлашиш) амаллари ҳам мавжуд. Бу амал воситасида реал борликда мавжуд бўлмаган, фараз қилинаётган объект (аниқроғи, ушбу объект ҳақидаги тушунча) фикран шакллантирилади. «Идеаллаштириш ёрдамида шаклланган тушунчалардан кейинчалик реал объектнинг инъикоси сифатида изланишлар олиб боришда, мулоҳазалар юритишда, реал жараёнлар мавҳум схемаларини тузишда кенг фойдаланиш мумкин» (Фалсафа. Қомусий лугат: 144). Идеаллаштирилган объектлар таҳлили натижасида воқелик ҳодисалари ҳақида

ишончли маълумотлар тўнлаш имкониятидан тадқиқотчилар кенг фойдаланиб келмоқдалар.

Тадқиқот объектини идеаллаштириш ҳаракати *мавҳумлаштириш* ва *манتيқий тажриба* ҳаракатлари билан ҳамкорликда бажарилади. Мавҳумлаштиришнинг энг кенг тарқалган турларидан бири *тенглаштириш* (*ўхшатиш*)дир. Тенглаштириш билан боғлиқ мавҳумлаштиришда биз кузатилаётган предметларнинг айрим индивидуал хусусиятларини «унутиб», улардан умумийликни излаймиз ва шу умумий белгилар асосида уларни бир хил, ҳатто баъзан ягона бир иредмет сифатида қабул қиламиз. Бу турдаги мавҳумлаштириш нафақат мақсадли тадқиқот воситасигина бўлиб қолмайди. Бундай ёндашув инсон билиш фаолиятининг барча босқичларида мавжуд бўлади ва шу сабабли умумлаштириш амали нутқий фаолиятда доимий равишда воқеланадиган ҳодисадир: масалан, «дарахт» сўзи воситасида барча турдаги дарахтларни ифодалаш мумкин.

«Умумийлик» (ёки «айнанлик») тушунчасининг қўлланиши бирмунча шартлидир. Бир гуруҳдаги предметларни маълум бир нуқтаи назардан тенг, бир хил деб қараш мумкин бўлса, бошқача ёндашувда улар турли иредметлар сифатида қабул қилинадилар.

Мавҳумлаштириш кузатиш натижаларига асосланади ва ушбу натижаларни аниқ бир ёндашув асосида умумлаштиришдан иборатдир. Шу йўсида биз ўрганилаётган объектлар ҳақида шуидай тушунчаларга эга бўламизки, бу тушунчалар объектларни идеаллаштирган ҳолда акс эттирса ҳам, аслида уларнинг моддий кўринишини назарда тутати. Лекин мавҳумлаштириш амали жараёнида умуман моддийлик хусусиятига эга бўлмаган объектлар ҳақида тушунча ҳосил қилиниши мумкинлигини ҳам унутмаслик керак. Буидай мавҳумлаштирилган тушунчалар қаторига, масалан, нуқта, чизик, текислик каби геометрик тушунчалар ҳам кирази.

«Номоддий» объект тушунчаси тилшуносликда ҳам ўз ўрнини топган. Масалан, «нол флексия» («нол морфема») тушунчасини олайлик. Бу флексия сўз шаклларида ўз ифодасини топмайди, уни фақатгина сўз ўзгартувчи морфема мавжуд бўлган шакл билан қиёслангайдагина ажратиш мумкин. Масалан, *У китоб сотди* ва *У китобни сотди* тузилмалари қиёсланганда, китоб сўз шаклида тушум келишигининг нол флексияси

мавжудлиги ҳақидаги хулосага келиш мумкин. Худди шунингдек, инглиз тилидаги a book ва books ҳамда ўзбек тилидаги *китоб ва китоблар* шакллари қиёсида бирлик сони нол морфема воситасида ифодаланади деб айтиш мумкин.

Предмет ва ҳодисаларнинг ботиний (бевосита кузатувдан яширин ҳолдаги) хусусиятларини билиш учун шаклантириладиган «номоддий» мавҳум объектларни *конструкт* деб аташади.

Конструкт назарий билим ва воқелик ўртасида воситачилик вазифасини ўтайди. Назарий билим воқеликни конструкт доирасида инъикос эттиради ва буидай инъикос бевосита тажрибавий инъикосга нисбатан тўлиқроқ бўлади. Ушбу инъикоснинг ҳақиқатга қай даражада мослиги эса, дастлабки ўринда назарий хулосанинг мантиқан асосланганлиги билан боглиқ ва ниҳоят, у тажрибада синовдан ўтиб, ўз тасдигини топади.

Ўрганилаётган объектнинг идеаллаштирилиши уни ўрганиш шароити, муҳити билан боглиқ ҳолда кечади. Аммо ушбу шароитни доимо реал яратиш имкони бўлмайди, ана шуидай ҳолларда тадқиқотчи *фикрий тажриба* амалига мурожаат қилади. Буидай тажрибанинг моҳияти шуидаки, биз объектни фақатгина фикран тасаввур этилаётган идеал шароитда кўришга ҳаракат қиламиз. Фикрий тажрибанинг натижасини инерция қонуни (И.Ньютоннинг биринчи қонуни) мисолида кўриш мумкин: «Ҳар қаидай жисм унга бошқа жисмлар таъсир қилмагунча, ўзининг тинч ҳолатини ёки бир тўтри чизиқли текис ҳаракатини сақлайди».

Воқеликда эса ташқи куч таъсирида бўлмайдиган жисмнинг ўзи йўқ (уларнинг барчаси доимий равишда бир-бирига таъсир ўтказида). Демак, Ньютон қонунидаги таъкид идеал (тасаввур қиланаётган) шароитни назарда тутати. Лекин бу таъкид табиатнинг воқеий қонуниятини ифодалайди (инерциянинг сақланиш қонуни) ва ўз исботини маълум даражада амалиётда топган.

Умуман олганда, фикран тажриба «шуидай бўлса нима бўлар эди...» қабилидаги тафаккур ҳаракатларининг барчасида содир бўладиган ҳодисадир ва у тилшуносликда кенг қўлланилади. Буидай ҳолда тадқиқотчи, агар у тадқиқ қилинаётган тилни етарли даражада яхши билса, бевосита нутқий мулоқот

жараёни матнларидан материал йиғиб ўтирмасдан, фикран тажриба ўтказиш имкониятига эга бўлади. Бу тажриба жараёнида тил бирликларини (сўз, грамматик шакллар ва бошқалар) фикран муайян нутқ вазиятларида қўлланишини текшириб кўради ва шу асосда тадқиқ қилинаётган тилнинг нчки тузилиши ҳақида тўлиқ маълумот йиғиш имкони вужудга келади. Бу борада, айниқса, тажрибанинг салбий натижаси муҳимдир, чунки бу натижа оддий кузатиш жараёнида сезилмасдан, «кўзга ташланмасдан» қолиши мумкин. Тилшуносликка оид тадқиқотларда «салбий лисоний материал»нинг муҳимлигини Л.В.Щерба алоҳида қайд этган эди (Щерба 1965: 369).

Кузатиладиган объектларни илмий билишнинг бевосита услубларидан яна бири моделлаштиришдир.

Моделлаштириш (қолиплаштириш) эҳтимолли тенглаштириш (апироксимация) амалининг бир туридир. Бунда бирор бир қиймат бошқа оддийроқ, кўироқ маълум бўлган қийматга тенглаштирилган ҳолда ифодаланади.

Одатда, моделлаштириш амалига бирор бир объектни бевосита тадқиқ қилиш ёки уни тасаввур этиш қийинлашса (чунки унинг айрим хусусиятлари ўта яширин ҳолда мавжуд бўлади) мурожаат қилинади. Бундай ҳолда объектнинг ўрнига унинг модели, яъни содалаштирилган рамзи ўрганилади.

Моделлардан билиш фаолиятида фойдаланиш мантиқий ўхшатиш амали бўлиб, унинг воситасида бир иредметнинг хусусиятлари, муносабатларини билиш «ушбу иредметнинг бошқа иредметлар билан ўхшашлиги мавжудлигини билиш билан боғлиқдир» (Кондаков 1972: 29).

Моделлаштириш турли кўринишга эга бўлиши мумкин: моддий, физик, математик, мантиқий ва ҳоказо. Бу моделлар тузилишида модел ва аслиятнинг ўхшашлиги, тенг томонлари инобатга олинади. Бу ўхшашлик объектнинг ташқи кўринишига, моддий таркибига асосланиши мумкин, фарқ эса ҳажмда кўринади. Лекин уларнинг ўхшашлиги нчки тузилишлар айнанлигида, бошқа объектлар билан бўлган алоқаларида ва бошқа мазмуний - вазифавий хусусиятларида намоён бўлади.

Тилшуносликда моделлаштиришнинг турли усулларидан фойдаланиб келинмоқда. Аънавий грамматикада мавжуд бўлган отларнинг турланиши ва феъл тусланишининг турли чизма

шакллари моделлаштириш намуналаридир. Бу моделларда сўз грамматик шакллари уларнинг кетма-кетлигини кўрсатувчи аниқ тасвирларда берилган (Ревзин 1967: 17). Ушбу кетма-кетликнинг лисоний муҳитда қандай эканлигини биз билмаймиз, чунки далиллар тўлиқ эмас. Шу сабабли барча далилларни бир жойга тўплаб, модел (қолип) тузамиз ва унинг воситасида турли шаклларнинг ўзаро муносабатини ҳамда уларнинг тил тизимида тутган ўрни, бажарадиган вазифасини аниқлаймиз.

Худди шу йўсиндаги таҳлил усули синтактик бирликларга нисбатан ҳам қўлланилади. Гап ва бошқа бирликларнинг структур ва семантик қолипларини қиёслаш асосида уларнинг таркиби, тузилиш қоидалари ҳамда таркибий қисмларининг ўзаро структуравий ва семантик муносабатларини ўрганиш имконияти мавжуд. Моделлаштириш воқеий лисоний ҳодисаларни бевосита билиш учун хизмат қилувчи воситадир.

Моделлаштириш амалининг тилшунослиқдаги моҳияти ва роли анча нисбийдир. Шунинг учун ҳам лисоний моделни «тил тизимининг асосий муносабатлари ва алоқаларини намунавий ва содалаштирилган кўринишда акс эттирувчи фикрий структура» (Гухман 1970: 157) сифатида талқин қилишади.

Маълумки, тил тизими элементларнинг тартиблаштирилган тўпламидир. Ушбу элементлар ўзаро шуидай боғланганки, уларнинг барчаси бир-бирига қарам ва ҳар бирининг мавжудлиги ушбу муносабатлар занжирига асосланади, бу эса лисоний таҳлилда мавҳумлаштирилган математик моделлардан фойдаланиш имконини беради. Буидай моделлар рамзий белгилар «либосида» бўлиб, улар воситасида формал амаллар бажариш мумкин бўлса-да, аслиятдан анчагина йироқдирлар. Лекин улар тилнинг энг умумий хусусиятларини илмий - назарий таҳлил қилиш имконини яратадилар.

Шу тариха лингводидактика, лисоний педагогика соҳалари ривож топмокда, бу соҳаларда янги ахборот технологиялари тадбиқи масаласи долзарблашмокда. Мамлакатимизнинг барча олий ўқув юртларида ахборот технологияларини таълимга тадбиқ қилиш ва масофали таълим марказлари ташкил топди. Бу марказларда виртуал кутубхоналар, мультимедиа ўқув дастурлари, қўлланмалари яратилмокда.

1-БОБ. ТИЛНИНГ МОҲИЯТИ ВА УНИНГ ТИЗИМЛИ САТҲИЙ ҚУРИЛИШИ

I.I. Тилнинг ижтимоий функциялари

Ижтимоий ҳаёт шароити инсоннинг яратувчанлик ва билишга йўналтирилган фаолияти шахсларнинг доимий равишда ўзаро мулоқотга киришувини тақозо этади. Инсоний муносабатларнинг асосини тил белгилари орқали алоқага, мулоқотга киришув ташкил қилади (Беликов, Крысин 2001: 248-250; Махмудов «Тил»).

Буйдай мулоқотнинг асосий вазифаси шахслараро мураккаб ва уларнинг ҳар томонлама ижтимоий муносабатларига мос келадиган, мазмунли ва тезкор алоқа ўрнатишдир. Инсоният тараққиёти тарихи ҳам мулоқот жараёнида рўй беради ва яратилади. Бу ўринда ижтимоий тараққиётнинг белгиловчи омили сифатида ўзаро муносабатларининг роли тобора ошиб бориши кузатилади. Ана шу жиҳатдан тилнинг энг муҳим алоқа воситаси сифатидаги коммуникатив қудрати, ривожланиш даражаси кўзга яққол ташланади.

Бошқа томондан олиб қаралганда, инсоният тараққиётида тил воқеликни билишнинг, ижтимоий борлиқни идрок этишнинг ҳам муҳим воситаси бўлиб хизмат қилган. Натижада инсоннинг коммуникатив ва билишга оид фаолиятида ягона бир восита - тилдан фойдаланиш умумбашарий тараққиётнинг муваффақиятини таъминлади.

Мулоқотнинг мазмунли, очиқ ва тушунарли бўлиши лисоний материалнинг ҳажм ва маъно жнҳатдан чегараланмаганлигига боғлиқдир. Бу ўрида тил захирасида ижтимоий - тарихий ахборотни сақлашнинг икки даражасини ёки усулини фарқлаш мумкин:

1) тилнинг ўзида, яъни тилнинг семантик тизимида, лугатларда ва грамматик категорияларда;

2) тилда яратилган мулоқот материалида, яъни оғзаки ва ёзма матнларда;

Одатда, тилнинг бажарадиган кўплаб функциялари қаторида баъзилари энг муҳим эканлиги кўрсатилади: 1) тил одамлар орасида энг муҳим алоқа воситасидир; 2) у инсониятнинг

ижтимоий тарихий тажрибасини сақлаш учун хизмат қилади; 3) тил тафаккурнинг асосий элементи вазифасини бажаради.

Булар ҳар қандай тилнинг энг муҳим, асосий функциялари ҳисобланади. Аммо тилнинг функционал имкониятлари бу билангина чекланмайди. Инсон коммуникатив фаолиятининг турли-туманлиги алоқа воситаси сифатида хизмат қиладиган тил тизимининг ички мураккаблиги ва бажарадиган функциясининг хилма-хиллиги билан ҳам боглиқдир.

Р.О.Якобсон, замонамизнинг энг билимдон тилшунос олимларидан бири, коммуникатив акт жараёнини ўрганар экан, унинг барча функцияларини, хатто иккинчи даражали омилларини ҳам чуқур ўрганиш лозимлигини таъкидлаган эди. Шу нуқтаи назардан Р.Якобсон томонидан илгари сурилган тилнинг *эмотив, фатик, металисоний ва эстетик* функцияларини ўрганиш ҳам муҳим аҳамият касб этади (Якобсон 1975: 197-203).

Мулоқот нафақат ахборотнинг мантиқий мазмунини, балки гапираётган шахснинг руҳий ҳолатини, ҳиссиётини, истакларини ҳам ифодалаш мумкин. Бундай ҳолатларда тил ўзининг *эмотив* (эмоционал-экспрессив) *функциясини* бажаришга киришади.

Айрим ҳолатларда мулоқот мақсадсиз амалга оширилади: буидай ҳолларда суҳбатдошлар учун улар ўзаро алмашаётган ахборот муҳим эмас, улар ўз ҳиссиётларини ифодалашга, бу билан бир-бирларига таъсир қилишга уринмайдилар. Бу пайтда улар учун фақатгина алоқага киришув муҳим, бу орқали кейинги мазмуидорроқ мулоқотга тайёрланадилар. Буидай ҳолларда тил ўзининг *фатик функциясини* (муносабат ўрнатиш функцияси, алоқага киришув) бажаради. Тилнинг фатик функцияси саломлашувларда, табрикларда, одатий об-ҳаво ҳақидаги ва шунга ўхшаш мазмундаги суҳбатларда намоён бўлади.

Тилнинг беҳад семантик имкониятлари суҳбатдошларга унинг *металисоний функциясидан* фойдаланиш имконини беради. Бу сўзловчининг ахборотни янада тушунарлироқ, янада ифодалироқ етказиш учун тилнинг турли воситаларидан фойдаланишида ўз ифодасини топади. Буидай вазиятларда тилнинг ўзи нутқ объекти вазифасини бажара бошлайди. Тилнинг металисоний функцияси атамаси, бошқача айтганда, «нутқ материални изоҳлаб гапириш» деган маънони англатади.

Нутқ (тил) материалига эътибор тилга эстетик муносабатни шакллантиради: сўзловчилар матндаги сўзларнинг оҳангига, гап қурилишига, ишлатилаётган сўзларнинг ифодадорлигига эътибор бера бошлайдилар. Тилга эстетик муносабат, шундай қилиб, нутқнинг эстетик объект сифатида гўзаллигига ёки маънисизлигига муносабат уйғотади. Эшитилаётган ахборотнинг эстетик англаниши тил тизимининг *эстетик вазифасидан* далолатдир.

Семиотика нуқтан назаридан тил ноёб, бироқ ягона белгили тизим эмас. Уни асалариларнинг тили билан, йўл белгиларининг тили билан, мусиқа ва дастурлаштиришнинг алгоритмли тили билан қиёслаш мумкин. Жамият ҳақидаги фанлар нуқтан назаридан қаралса, тилни такрорлайдиган бошқа бирор бир тизим мавжуд эмас:

а) ҳар қандай ижтимоий ҳодиса хронологик жиҳатдан чегараланган: у инсоният жамиятида азалдан мавжуд бўлмаган ва мангу давом этмаган. Масалан, оила, давлатлар, табақалар барча замонларда азалдан мавжуд бўлмаган. Ижтимоий онгнинг турли шакллари, масалан, фан, ҳуқуқ, санъат, ахлоқ, дин ҳам азалдан мавжуд бўлмаган. Бироқ тил азалдан мавжуд ва у жамият мавжуд экан, мангу яшайверади. Демак, тил, меҳнат, онг, турмуш қабилар инсониятнинг ижтимоий асосини ташкил қилади.

б) ҳар қандай ижтимоий ҳодиса маълум ҳудуд ва чегарада мавжуд бўлади. Масалан, фан ва ишлаб чиқариш ўз ичига санъатни қамраб ололмайди, тил эса ижтимоий онгнинг барча жиҳатларини ўзига қамрай оладиган ижтимоий ҳодисадир.

в) тилнинг глобаллиги, унинг ижтимоий ҳаёт ва онгнинг барча жабҳаларига кириб бора олиши, бошқа гуруҳлар, табақалардаги ҳодисалардан устуворлигини таъминлайди. Масалан, умумхалқ тили ижтимоий жиҳатдан бир хил эмас. Унинг ижтимоий тузилиши жамиятнинг ижтимоий тизимига боғлиқ. Шу сабабли касбий тил, жаргонлар, оддий халқ тили, олий табақадагилар тили, адабий тил сингари тушунчалар мавжуд. Бироқ ижтимоий диалектлар, шевалар ҳеч қачон алоҳида тил сифатида шаклланмайди;

г) туб илдизлари маънавий маданиятга бориб тақалгани учун тил ижтимоий онгнинг бошқа шакллари (маънавият, ҳуқуқ,

ахлоқ, фан, санъат, дин) орасида алоҳида ўринга эга. Тил ижтимоий онгнинг асосидир;

д) тил ижтимоий онгнинг бошқа шакллари сингари ижтимоий ҳаётни ўзида акс эттиради ва у орқали шаклланади. Бироқ ижтимоий онгнинг бошқа шаклларидан фарқли ўлароқ, ижтимоий ҳаёт билан боғлиқлиги билвосита эканлиги билан ажралиб туради;

е) ўзида ижтимоий ҳаётнинг билвосита ифодаланиши боис тил ижтимоий онгнинг бошқа шаклларидан фарқли ўлароқ, мафкурага, яъни ижтимоий онгнинг дунёқарашга оид шакллари масалан, сиёсат, ҳуқуқ, ахлоқ, эстетика ва динга тобе эмас;

ж) тил тараққиёти кўп ҳолларда жамиятнинг ижтимоий тарихидан мустақил ҳолда кузатилади.

Шуидай қилиб, тил халқларнинг ноёб мулоқот воситаси вазифасини бажаради. У авлодларнинг тарихий алмашинуви ва ижтимоий формацияларнинг алмашинуви жараёнида халқ, миллат бирлигини таъминлайди. У одамларни вақт ва замон, жуғрофий ва ижтимоий муҳитдаги бирлигини ҳам таъминлайди (Корнелов 2000: 14-15).

1.2. Тилнинг мавжудлик шакллари

Тил тизими нутқда ўз ифодасини турлича топиши мумкин. Тил тизимининг маълум бир ижтимоий онг вакиллари (халқ, этник, ижтимоий гуруҳ) томонидан қабул қилинган варианти шу ижтимоий гуруҳнинг тил нормасини ташкил қилади.

Энг аввало, умумхалқ тили фарқланиб, у барча мавжуд нормаларнинг умумлашган шаклидир. У ўз таркибига қуйидагиларни олади:

Адабий тил;

Сўзлашув тили;

Худудий диалектлар;

Диалектларга мансуб бўлмаган тил birlikлари;

Турли-туман ижтимоий диалектлар (касбий тиллар, жаргонлар, махфий корпоратив тиллар, табақавий тиллар).

Умумхалқ тилининг алоҳида вариантлари ҳам тилнинг мавжудлик шакллари ҳисобланади. Улар бир-бирларидан

материал, тил бирликларининг таркиби, ижтимоий мақоми (ишлатилиш доираси), меъёрий даражаси билан фарқланади.

Тил вариантларининг ўзаро муносабатлари турли тилларда турличадир. Одатда, муайян халқнинг адабий тили маълум бир диалектнинг ёки ўзаро яқин диалектларнинг умумий нормаларига асосланиб яратилади. Масалан, адабий француз тили франци диалекти асосида, испан адабий тили кастилия диалекти, инглиз адабий тили англо-сак ва ют диалектлари асосида (англар, сакслар ва ютлар Британ оролларига тахминан 450 – йилларда Германия худудларидан кўчиб келишган), рус адабий тили ўрта рус Москва диалектлари асосида шаклланган, ўзбек адабий тили қарлук лаҳжасига кирувчи шеваларга асосланган.

Адабий тил шаклланган даврдан бошлаб, ўзи асосланган диалектлардан олган меросни сақлаб келади. Масалан, Италия ерларининг узоқ муддат давомида майда феодалликларга бўлиниб турганлиги сабабли ягона давлат шаклланган даврларда ҳам итальян тили узоқ пайт майда диалектларнинг ўзига хос хусусиятларини сақлаб келди. Буни академик Г.В. Степанов образли қилиб, «итальян диалектлари ўрмони» деб атаган эди (Степанов 1976: 88).

Натижада, XIV асрда тоскан-флорит диалектлари асосида шаклланган адабий итальян тили мамлакатнинг бошқа худудларидаги диалектлардан анча фарқ қилди. Худди шуидай манзара олмон адабий тили ва олмон диалектлари (қуйи немис диалекти, «платтдойч», жанубий немис диалекти ва Берлин диалекти) ўртасида ҳам кузатилади.

1.3. Тил белгилар системаси сифатида

Тил одамларнинг ўзаро мулоқотга киришувида фойдаланиладиган, уларнинг онгида сақланадиган, бироқ конкрет фикрларидан, хиссиётларидан, истакларидан холи бўлган материал бирликлар тизимидир (Джонсон – Лэрд 1988: 234-235).

Тил бу белгилар тизими. Белгилар эса муайян маънони ва уни ифодалаш воситасининг умумлашмасидир.

Инсоният жамиятида мулоқот, ўзаро фикр алмашинувнинг рўй бериши, яъни қандай воситалар билан ахборотни бир-бирларига узатиш, бу воситаларнинг пайдо бўлиши, уларнинг қандай қўлланилиши, қандай ўзгаришларга дучор бўлиши ҳақидаги фан *семиотика* (грекча «сема» - белги) деб аталади (Кравченко 2001: 20).

Семиотика фанининг асосчиси америкалик файласуф Ч.Пирс (1839-1914) биринчилардан бўлиб, ўзи асослаган фаннинг текшириш объектини (жамиятда фойдаланадиган турли белгилар системаси), белгиларнинг моҳиятини ва ўзаро муносабатларини аниқлаб, тасниф қилди.

Тилшунос олимлардан семиотика фанининг ривожланишига Фердинанд де Соссюр катта ҳисса қўшди. У тилни белгилар системаси сифатида таърифлайди. Агар Ч.Пирс семиотика фанининг асосчиси ҳисобланса, Соссюрни, том маънода, тилни белгилар системаси сифатида ўрганадиган умумий тилшуносликнинг бир бўлими – лингвосемиотика фанининг асосчиси деб аташ мумкин.

Тил белгиси моддий тузилмадир. У воқеликдаги иредметни, хусусиятни, муносабатларни англатади. Тил белгиларининг мажмуи белгилар системасининг вужудга келишига олиб келади. Ушбу система муайян фикрий (манتيкий) мазмун (ифодаланмиш) ва фонематик жиҳатдан бир-бирларидан ажрала оладиган белгилар (ифодаловчи) йиғиндисидан иборат. Лисоний белгининг бу икки аспекти инсон онгига доимий боғлангани ҳолда тургун бирикувни ҳосил қилади ва ижтимоий аҳамиятга молик маънони англатади. Бу иккала аспектнинг ажралмаслиги, ягона бутунлиги асосида борлиқнинг муайян бир бўлаги, яъни алоҳида воқеа ва ходисалар инсон онгида ўз аксини топади ва лисоний ифодаланади (Лосев 1982: 30-31).

Белгининг ҳар иккала аспекти бир-бирига боғлиқ ҳолда мавжуд бўлади, аммо тил тизимининг умумий ассиметрия қонунларига бўйсунди.

Энг типик лисоний белги сўздир. Чунки инсоний билимларнинг барчаси ва предметларни образлари орқали билиш аждодларнинг фикрлаш жараёнининг натижаси сифатида сўзларда ўз ифодасини топган. Шундай қилиб, сўз бирлиги кумулятив маънога эга, у яъни илгаридан жамланиб келинаётган ахборотлар йиғиндисидан иборат.

Айрим сўз бирликларида ифодаланган маъно инсоният тўплаган тажрибаларнинг, уларни ўраб турган оламдаги факт ва ҳодисаларнинг схематик инъикоси бўлиб, улар тавсифловчи, таърифловчи белгиларни, яъни тўлиқ маъноли сўзларни ҳосил қиладилар.

Бошқа тил белгилари ифодаляйдиган маънолар (олмошлар, иредлоглар, боғловчилар) тил белгилари орасидаги ички муносабатларни, мураккаб лисоний белгилар – гаплар таркибида фикрнинг турли муносабатларини ифодаловчи ахборотдан иборат.

Алоҳида ички тизим орқали ифодаланадиган маънолар, масалан, ўзига хос маъно англатувчи белгилар сўз ясовчи, сўз ўзгартирувчи морфемалар бўлиб, улар маъно ифодаляйдилар ва шу сабабли уларни айрим ҳолларда «ярим белгилар» деб ҳам аташади (Back, Harnish 2000: 44-46).

Сўз белгисининг асосий фарқловчи хусусиятларидан бири у ифодаляйдиган маънонинг (ифодаланмишнинг) босқичли иринцип асосига қурилганидир. Зеро, ҳар қандай сўз белгиси ифодалаган шакл фонемалардан, ҳар қандай тилда чегараланган миқдордаги «семасиологиялашган» (И.А. Бодуэн де Куртенэ) товушлардан ташкил топади. Улар турли бирикувлар орқали объектив борлиқдаги, инсон фаолиятининг барча жиҳатларига оид тушунчаларни номловчи бирликларни ясайдилар. Сўз бирлигининг қуйи босқичида турувчи иштирокчилари фонемаларнинг фарқловчи белгилари бўлиб, улар фақат перцептив (ҳис қилиш, идрок қилиш) функциянигина эмас, балки дистинктив (фарқловчи) функцияни ҳам бажарадилар. Дифференциал белгили фонемалар ўзига хос «белгиларнинг белгиси» (К.Л.Бюлер, О.С.Ахманова, Ю.С.Степанов), «фигуралар» (Л.Ельмслев) деб ҳам талқин қилинади.

Шуидай қилиб, сўз белгиси умумий билишга оид вазифадан ташқари, тилнинг кичик структуравий (фонема, морфема) ва катта (сўз бирикмалари, гап) бирликларини идентификациялаш (ажратиш) вазифасини ҳам бажаради.

Бу бирликлар тил белгиларининг мураккаб тизими сифатида икки томонлама ифодаланиши билан характерланади, зеро, улар дастлаб воситалар системасида (иредмет ва ҳодисаларнинг маъносини англатиш учун), кейин эса нутқда коммуникантлар ўртасида ахборот узатиш, прагматик таъсир ўтказиш учун ишлатилади (Макеева, Целенко 1998).

Лисоний белгилар ўз-ўзидан пайдо бўлмайди ва шунингдек, бир-биридан ажралган ҳолда ишлатилмайди. Ҳар қандай тил элементи у ёки бу система, микросистема, қатор доирасида сайқалланган намуналар асосида икки турдаги структуравий ўзгаришлар, яъни парадигматик ва синтагматик бирикув қонуниятларига кўра қўлланилади.

Хуллас, лисоний белги қуйидаги хусусиятларига нисбатан тасниф қилиниши мумкин:

1. Белги яшаш тамойилига (усулига) кўра:

а) белги яшашнинг семиологик усулига кўра (лексик морфемалар, тўлиқ маъноли ва ёрдамчи сўзлар);

б) иккиламчи маъно англатувчи белгилар (Э.Бенвенист). Улар семантик интериретация тамойилига биноан фарқланадилар (булар қаторига барча дискурсив – нутқий бирликлар киради);

2. Фикрнинг тугалланганлиги ёки тугалланмаганлигига кўра лисоний белги тўлиқ (гап) ёки тўлиқсиз (сўз, сўз бирикмаси) бўлиши мумкин;

3. Нутқ ҳаракатига боғлиқ ва боғлиқ эмаслигига нисбатан лисоний белги виртуал (нутқда фаоллашмаган) ёки актуал (фаоллашган) бўлиши мумкин. Масалан, сўз белгиси маъносини фаоллаштириш уч босқичда амалга ошади:

а) сўз-лексема, семантик жиҳатдан бўлинмас виртуал белги (масалан, «уй»).

б) сўз бирикмаси семантик жиҳатдан алоҳида белгилардан ташкил топади (масалан, «эски уй», «ота уйи»);

в) сўз қўлланиши–жумлада тўлиқ фаоллашган сўз белгилари (масалан, «Бу уй арзон сотилади»).

Мисолларда келтирилган охириги икки лисоний белги ўзаро оппозицияга эга: виртуал сўз белгиси (лексик системада) – актуал сўз белгиси (нутқ актида); Улар ўртасидаги оралиқ узв маълум даражада фаоллашган сўз белгиси – тил лексик тизимининг элементи (бирлиги).

4. Асосий хусусиятлари умумийлигига кўра (категориал маъносига, нутқда бажарадиган функциясига, қўлланиш доирасига кўра) тил белгилари семиологик синфларга ажратилдилар:

а) характерловчи – тўлиқ маъноли сўзлар;

б) идентификацияловчи – атоқли отлар;

в) квантитатив – сонлар;

г) дейктив белгилар – субъектив, объектив ва нчки структурал муносабатларни ифодаловчи сўзлар (кишилик, кўрсатиш ва бошқа олмошлар);

д) боғловчи сўзлар (релятив) – предлоглар, боғловчилар.

Нутқий хусусиятга эга структураси ва ифодалаган маъносига кўра турли-туман бўлган, нафақат вазиятни, балки «фикр маҳсули» бўлган ходисаларни, фактларни ифодаловчи тўлиқ лисоний белгилар алоҳида семиологик гуруҳни ташкил қилади.

1.4. Тил систем – структуравий тузилма сифатида

Моддий системаларнинг илк тарихий тадқиқоти И.Кантнинг «Умумий табиий тарих ва само назарияси» китоби билан бошланган бўлиб, у бу китобида олам ягона системадан иборат эканлигини ва бу система нафақат ўзгариб туриши, балки ривожланишда ҳам эканлигини ҳамда уни ҳаракатга келтирувчи куч ўзаро тортишиш ва узоклашиш қонуни эканлигини эътироф этган эди.

Фаннинг турли соҳаларида системаларнинг ўрганилиши «система» тушунчасини аниқлаш вазифасини кўйди. Хўш, «система» тушунчаси нимани, қандай воқеликни, ҳодисани ифодалайди? Умумий система назариясининг асосчиси Л. фон Берталанфи (1947,1956) бу тушунча заминда ўзаро муносабатдаги бирликлар мажмуаси ётишини баён этади.

Элементлар умумийликда тизимни ташкил қиладиган объектлардир. Элемент тизимда ўзига хос хусусиятларни сақлаган бўлинмас бирликдир, деган фикр илгари сурилади. Бирок бўлинмаслик нисбий тушунчадир. Элементнинг ўзи ҳам системадан иборат ва у ҳам ўз навбатида элементлардан ташкил топади. Бошқача айтганда, элемент тўлиқ маънода системадан ташқарида мавжуд эмас. Аммо элементларни тизимнинг алоҳида қисмларидан фарқлаш зарур. Системанинг қисми вазифасини ҳар қандай беихтиёр ва табиий равишда ажралиб турган элементлар гуруҳи ташкил қилиши мумкин. Бошқача айтганда, система ичида субсистемалар (кичик системалар) вужудга келади (Bates 2005: 110-111).

Системани вужудга келтирувчи элементлар бир хил ва турли-туман бўлиши мумкин. Бир хил элементларнинг сифати ва хусусиятлари ўхшаш. Турли-туман элементлар эса, аксинча, буйдай ўхшашликка эга эмас.

Элементларнинг сифат ўхшашлигини шартли ва нисбий деб аташ мумкин. Табиатда бутунлай ўхшаш бўлган бир хил объектлар мавжуд эмас. Шу сабабли сифати ўхшаш элементлар ҳақида гап юритилса, уларнинг умумий хусусиятлари назарда тутилади. Бинобарин, лексик маънонинг тавсифи нафақат алоҳида сўз маъносининг таърифини, балки унинг бошқа лугавий бирликлар билан турли муносабатларга киришишини ҳам ўз нчига

олади. Сўзлар ўртасидаги умумий боғланишлар асосида ҳар бир сўзнинг лугавий тизимдаги ўрни аниқланади.

Лугат сатҳининг системали тузилиши моҳияти сўзлар орасидаги семантик боғлиқликларнинг турли-туманлиги билан изоҳланади (Неъматов, Расулов 1995; Искаидарова 1999). Бу боғлиқликлар сўзлар воситасида ифодаланаётган воқелик ирредмет-ҳодисаларининг умумийлиги туфайли (уларнинг ўхшашликлари, бир турга кириши, бажарадиган вазифалари умумийлиги ва сўзларнинг ўзаро муносабатда бўлган бир хил ирредмет, ҳодиса, хусусият, белгини ифодалашда) намоён бўладиган нчки лингвистик яхлитлиги туфайли вужудга келади. Аммо бу ҳолда ўзаро семантик яхлитликка эга бўлган у ёки бу ирредметни ифодалаш вазифасини турли лисоний белгилар бажаради.

Лугавий сатҳда юзага келадиган семантик муносабатларнинг энг универсал тури *парадигматик* ва *синтагматик муносабатлардир*.

Парадигматик муносабатлар бир сўз туркумига мансуб ва маъно жиҳатидан бирмунча умумийликка эга бўлган сўзлар орасида вужудга келади. Бундай сўзлар мажмуасига кирувчи бирликлар гап таркибида бир хил позицияларда бир-бирларининг ўрнида ишлатилишлари мумкин. Синтагматик муносабатлар ёрдамида бирликлар ўзаро боғланадилар ва нутқий тузилма ҳосил қилиш учун ўзаро бирикадилар.

Парадигматик ва синтагматик муносабатлар лугавий бирликларнинг семантик хусусиятлари билан ўзаро узвий боғланган. Парадигматик муносабатлар сўзларни семантик синфларга бўлиш учун асос вазифасини бажаради. Бир парадигматик синфдаги бирликларнинг жумла таркибида бажараётган вазифалари ўзаро ўхшашдир. Синтагматик муносабатлар асосида эса парадигматик синфлар бирликлари коммуникатив мақсадларни бажариш учун ўзаро бирикадилар. Бу икки хил муносабатлар асосида ҳар бир сўз ифодалаётган маънонинг парадигматик ва синтагматик аспектларини аниқлаш мумкин.

Лугавий маънонинг парадигматик аспекти у мазмунан боғлиқ бўлган сўзлар гуруҳининг умумий маъноси билан аниқланади. Сўз парадигматик маъносининг миқдори у доимо

муносабатга кириша оладиган лексик гуруҳнинг миқдорига боғлиқ. Масалан, «ер» сўзи ифода этаётган маъно бўлаклари турига нисбатан қуйидаги лексик гуруҳларнинг ҳар бири билан муносабатга кириша олиши мумкин:

1. замин, туирик, қатлам, қават;
2. шудгор, мулк, дала;
3. оҳактош, лой, қум;
4. қуёш, ой, юлдуз;
5. мамлакат, ватан, давлат;
6. қуруқлик, қиргоқ, орол ва ҳоказо.

Маънонинг синтагматик аспекти гаида лексемаларнинг ўзаро бирикувиға асосланади. Мазмуидор нутқда сўзлар энг аввало улар ифодалаган маъно орқали бирикадилар. Шундай экан, бир сўзнинг бошқа бир сўз билан бирикувида ҳар сафар унинг янги семантик хусусиятлари намоён бўлади. Масалан, «*ер атрофида айланмоқ*», «*ерни кемадан қўрмоқ*», «*тақир ер*», «*ҳайдаланадиган ер*», «*ердан намуна олмоқ*», «*ерни деҳқонларға бермоқ*» каби сўз бирикмаларида «ер» сўзининг турлнча маънолари намоён бўлади.

Агар маънонинг денотатив ва сигнификатив аспекти нолисоний омиллар орқали аниқланса, парадигматик ва синтагматик аспекти ички лисоний ҳодисадирлар. Лекин бу ҳолда ҳам лисоний номланаётган реалияларнинг хусусиятлари – таъсирини бутунлай инкор қилиб бўлмайд.

Сўзларнинг тематик гуруҳлари ёки семантик сатҳ сўз орқали ифодаланган, экстралингвистик умумийликка асосланган, маъно жиҳатидан ўзаро боғланган лексемалардан ташкил топади. Бу масала М.М.Покровский, Г.Ипсен, Й.Трир, Л.В.Щерба, А.И.Смирницкий ва бошқа олимлар томонидан атрофлнча тадқиқ қилинган.

Ўтган асрдаёқ рус тилшуноси М.М.Покровский «сўзлар ва уларнинг маънолари бир-бирларидан ажратилган ҳолда яшамайдилар, бироқ бизнинг онгимизга боғлиқ бўлмагани ҳолда турли гуруҳларға бўлиниб бирикадилар» деган эди (Покровский 1956: 176-177).

А.И.Смирницкийнинг қайднча, тилда «макон», «замон», «сон», «ҳайвонлар дунёси» каби кенг тушунчалар мавжуд бўлиб, уларнинг семантик майдони қийинчиликсиз, «ўз-ўзидан

ажраледи». Лекин, шунинг билан биргаликда ушбу тематик синфлардаги сўзларнинг айримлари, кўпмаънолилик хусусиятига эга бўлганлиги сабабли, турли семантик гуруҳлар таркибига кириши эҳтимоли йўқ эмас (Смирницкий 1965: 176-177). Масалан, инглиз тилидаги wood сўзи «ўрмон» маъносида forest «ўрмон», grove «дарахтзор», thicket «чакалакзор» кабилар билан бир гуруҳга кирса, «ёғоч» (материал) маъносида эса stone «тош», metal «металл», iron «тунука» каби сўзлар қаторидан жой олади.

Тилнинг тизимли ва структуравий хусусиятга эга эканлиги маълум. Тилшуносликда «система» ва «структура» тушунчаларининг мазмуни қориштириб юборилмаслиги лозим. Система ўзаро боғлиқликдаги элементлар мажмуасидан иборат бўлиб, бу мажмуа яхлитликни ташкил қилади ва уйдаги иштирокчиларнинг ҳар бири алоҳида ҳамда ўзаро муносабатда тавсифланадилар. Структура эса ушбу сиситемадаги элементларнинг муносабатлари асосида юзага келадиган тузилмадир (Н о г н 1988: 113-114).

Система ва структура тушунчаларининг шу йўсиндаги таърифи О.Ахманованинг лисоний атамалар лугатида ҳам ўз аксини топган (Ахманова 1969: 412-413; 458).

1. Лугатда «система»га тил бирликларининг ботиний таркибдаги мажмуаси деб қаралади. Бу бирликлар тургун (инвариант) муносабатлардадир, масалан, ушбу тил учун хос бўлган ва нутқий қурилмаларни ҳосил қилувчи синтактик қолиплар тўплами. Ушбу таъриф тилнинг фонетик тизимини сўз ва морфемаларни фарқлаш учун хизмат қилувчи нутқ товушлари тўплами сифатида аниқлашга ундайди. Худди шунингдек, ушбу тил ёки лаҳжа учун хос бўлган гап турлари ва қолипларини қурувчи сўз шакллари тўплами грамматик тизимни ташкил қилади. Ифода планига қирувчи фарқлар умумлашмасига эса семиологик тизим сифатида қаралади. О.С.Ахманова «система» тушунчаси доирасига, шунингдек, ғрамматик категорияни ифодаловчи шакллар ва форма ясаш парадигмаси кабиларни ҳам киритади.

2. Лугатда «структура» тушунчасииннг мазмуни қуйидагнча изоҳланади: 1) тилнинг товуш, фонологик, морфологик ва морфонологик таркибларига хос бўлган умумий, инвариант хусусиятларнинг бир-бири билан боғлиқлиги, яъни қуйи сатҳ

бирликларининг юкори сатҳ бирликлари тузилишига иштирокига нисбатан. Бу ҳолда «товуш структураси», «лексик структура», «морфологик структура» атамалари қўлланилади; 2) структура атамасининг иккинчи маъноси «гап структураси», «сўз структураси», «маъно структураси» каби бирликларда намоён бўлади (Ахманова 1969: 458).

Прага лингвистик мактабида «структура» атамаси анча тор мазмуида талқин қилинади. Прага лингвистик лугатида берилган таърифдан маълум бўладики, ушбу тушунчани О.С. Ахманова ажратган биринчи маънода қўллаб бўлмайдди: «Тил структураси» тушунчаси «сўз-гап» га нисбатан мавжуд бўлган барча фактларни камраб олади. Бу гапнинг умумий тузилиши ёки умуман маълум тилнинг грамматик тузилиши бўлиш мумкин. ... Умумий грамматик тизим бир қатор алоҳида тизимларда намоён бўлади. Шу сабабли тусланиш системаси, турланиш системаси, фонологик система ҳақида гапирилиб, «структура тушунчасини тил грамматик қурилишининг умумий хусусиятларини аташ учун сақлашади» (Вахек 1964: 218).

Хуллас, система ва структура тушунчалари айнан бир ҳодиса эмас. Лекин бу фарққа ҳар доим ҳам эътибор берилмавермайди. Кўпинча улар синонимлар сифатида қўлланилади. Буни, масалан, куйидаги икки таърифни қиёслаганда сезиш мумкин.

Биринчи турдаги таърифда система ва структура тенглаштирилади, бири иккинчисининг йигидиси сифатида қаралади. Масалан, Э.Косериунинг ёзишнча, «тил ўзаро боглик структуралар системасидир» (Косерну 1963: 172). А.А.Реформатскийнинг таъкидича, «...ҳар бир тилнинг ўз фонетик, ғрамматик ва лексик тизими мавжуд. Таркибидаги бирликларнинг қўлланишидаги ўхшашлик мажбурий бўлган системаларнинг умумлашмаси тилнинг структурасини ташкил қилади» (Реформатский 1967: 270).

Система ва структуранинг иккинчи таърифи тилнинг динамик ва статик ҳолатлари қарама-қаршилиги билан боглик ҳолда берилади. Масалан, Б.Потье куйидаги таърифни келтиради: «Агарда ажратилиши ва таҳлил қилиниши мумкин бўлган воқелик қисмларини белгиловчи элементлар мажмуасини «структура» деб билсак, унда «система» структура элементларининг маълум

пайтда қўлланишидир» (Pottier 1966: 112-113). Олим ўз таҳлили амалиётида структура тушунчасини таҳлил қилинаётган бирликларини ажратиш, масалан, a` dans шу қатордаги a` hier, chien, faire, dans элементларидан фарқлаб, ягона бир категорияга киритиш учун қўллайди. Тизимлаштириш ушбу элементларнинг бажараётган вазифаларини аниқлаш ва уларнинг қўлланишдаги маъноларини ажратиш имконини беради. Айтилган a` ва dans муносабати тизимдир, бу тизим тилда мавжуд ва нутқий фаоллашув жараёни юзага келадиган мазмуний силжишларни аниқлаш имконини беради (Ўша асар, 144-б).

Б.Потье таклиф қилган «система (=система)» ва «система (=структура)» карама-қаршилигини фарқлаш Густав Гийом психосистематика таълимотидаги система тушунчасининг қўлланишига мос келади. Г.Гийом системани икки томонлама яъни *динамик* ва *статик* кўринишда тасаввур қилади. Лекин Б.Потье структурани *статик*, системани эса *динамик* тушунчалар сифатида талқин қилса, рус тилшуноси В.А.Звегинцев бу тушунчаларнинг статик ва динамик ҳолатларини тескари кўринишда тасаввур қилади. Унинг ёзишича, «система ва струкура ... сўзсиз, бир-биридан тубдан фарқ қиладиган икки ҳодисалардир. Система ҳақиқий статик тушунчадир ва шунга биноан унинг воситасида тилнинг синхрон ҳолати ёритилади, структура эса динамик тушунча сифатида қўлланиши лозим ва унинг асосида тилнинг диахроник ҳодисалари (тадрижий жараёнлар) ўрганилиши керак» (Звегинцев 1962: 144).

Яна бошқа бир рус тилшуноси Н.Д.Арутюнова тил белгиларининг шакл ва мазмун жиҳатидан таркиб топишини ёритиш учун батамом бошқа атамаларга эҳтиёж борлиги ҳақида гапиради (Арутюнова 1988: 214).

Ушбу тушунчалар ва атамаларнинг турли олимлар томонидан берилган таърифларини қиёслаш асосида қуйидаги хулосаларга келиш мумкин:

1) умум қабул қилинган атамаларнинг ўзига хос таърифланиши ва қўлланиши маълум йўналишга оид бўлган гоьларга асосланади; бу ҳолда атамаларнинг таърифи дастурий ишлар ёки лугатларда берилади.

2) атамаларнинг ўзига хос изоҳланиши у ёки бу муаллифнинг индивидуал ёндашуви натижасидир.

Биринчи ҳолда атамаларнинг бу йўсинда қўлланишини изоҳлаш мумкиндир, аммо иккинчисисидаги умумий атамага янги мазмун бахш этиш ҳаракатини оқлаб бўлмайди. Инчинун, «система» тушунчасини бир турдаги элементлар мажмуаси сифатида изоҳлаш, «структура» ни эса ушбу элементларни таркиблаштириш ва улар ўртасида мавжуд бўлган муносабатларни тасаввур қилиш даражасида таърифлаган маъқулдир (Янко 1999: 50-51).

1.5. Тил структураси ва унинг ўрганилиши

Структуравий таҳлил ва структураларни қолиплаштириш табиий ва гуманитар фанлар учун бир хилда муҳимдир. Структура тушунчасининг шаклланишида ва барча фанларда қўлланишида психология фанида юзага келган рухий структура (Gestalt) атамаси муҳим рол ўйнади. Кейинги даврларда лингвистик структурализм гоъларининг бошқа гуманитар фанлар, масалан, фалсафа ривожига таъсири ҳақида фикрлар билдирилмоқда (Скрелина 2002: 59).

Хуллас, структура гоъси инсон билимлари тўпламидан муҳим ўрин эгаллади. Қатор фанларни умумлаштирувчи кибернетика ҳам аслида системалар, уларнинг структураси ва ушбу системаларни қолиплаштириш муаммолари билан шугулланади. Шу сабабли «структура» тушунчасининг моҳиятини аниқлаштириш ҳаракати давом этмоқда (Шалина 2005).

Ушбу тушунчанинг умумийлиги унинг таърифини фалсафий мазмун ифодаси нуқтаи назаридан изоҳлашни талаб қилади. Тилшуносликда ҳам, худди бошқа соҳалардагидек, ушбу тушунча изоҳи у ёки бу фалсафий таълимот таъсирида бўлиши мумкин (Қиёсланг: Гумбольдт 1985: 370-381; Протасов 1999: 142-143; Радченко 2002: 140-144; Backhouse 1994: 12-14).

Бинобарин, семасиологиянинг асосчиларидан бири бўлган В.Брёидаль «структура» тушунчаси Соссюр талқинидаги «система»га ва Сепир талқинидаги «лисоний мақсад модели»га мос келиши ҳақида гапириб, қуйидагича таъриф берган: «Психологияда структура (нем.gestalt, инг. pattern) тушунчаси янги мазмуида, яъни элементларнинг оддий бирикмасига қарама-қарши яхлитликни аташ учун қўлланмоқда. Бу

яхлитликдаги элементлар бир-бирини тақозо этади ва ўзаро алоқаси асосида мавжуддир» (Брэндалъ 1965: 97).

Л.Ельмслев тил структурасини «тобеликлар заижири ёки аниқроқ айтилганда, функциялар тўри» сифатида аниқлайди. «Ўз нчки тузилиши жиҳатидан босқинчи бўлган» тил структураси таҳлилини Ельмслев «дедуктив асосда, кетма-кет мавҳумликдан конкретликка интилган ҳолда бажарилиш»ни тақлиф қилади ва олим бу усулни **империк метод** деб атайди (Ельмслев 1965: 101).

Прага структуралистлари тил структурасини вазифавий ёндашув асосида талқин қилмоқчи бўлганликлари ҳақида тўхталган эдик. Уларнинг вакили В.Скалечко, Л.Ельмслев таърифини изоҳлаб, қуйидагиларни ёзади: «Ельмслев тилшунослиги ҳам муаммони чегаралаш йўлидадир. Биринчидан, унда семасиология ўта чекланган. Семасиология муаммоси структура муаммосига тобелаштирилган: семасиологик вазифа лисоннинг вазифаларидан биридир, вазифа эса тил таркибий қисмларининг муносабатидан бошқа нарса эмас. Турли тилларнинг фарқи ҳам уларни шакллантирувчи тамойилларнинг турлича яратилганлигидадир. Демак, фарқланиш масаласи структура муаммосига тенглаштирилади» (Скалечко 1965: 154).

В.Скалечконинг қайдича, структурани шакл сифатида талқин қилиш айрим масалаларга бир томонлама ёндашишга олиб келади. Масалан, тил ва борлиқ муносабатини (семасиологик муаммо), тилларнинг ўзаро муносабатини (лисоний типология), тил ва унинг қисмлари ўртасидаги муносабатни (тил структураси). Прагалик олимлар «тил бошқа ижтимоий структуралардан ажралган мустақил структура» деган фикрга қўшилмайдилар (Скалечко 1965: 151). Тилни лисоний жамоанинг мулоқот ва экспрессив – ифода эҳтиёжини қоида қиливчи тизим сифатида талқин қилиш тил структурасининг бошқа структуралар билан алоқасини эътироф этишга олиб келади. Демак, тил тараққиётини лисоний жамоа тараққиёти тарихидан ажратиб бўлмайди.

АҚШ тилшунослигида (Chomsky 1993: 17-20) тил структураси муаммоси қўйилмайди, чунки америкаликлар асосан нутқ фаолияти тадқиқи билан шугулланадилар; дискрептив тилшунослиқда ҳам худди генератив грамматикадек тил структураси ва системаси назарий муаммо эмас. Амалий тадқиқотларда структура тушунчаси лугат тушунчасига қарама-

қарши қўйилади (Хэмп 1964: 209-210) ва матн таҳлили асосида мантиқан шакллантириладиган модел сифатида қабул қилинади. дастлабки босқичларида асосий мақсад тилнинг кузатилаётган ҳолатини тавсифлаш бўлиб, унинг сабабларини аниқлаш ёки изоҳлаш эса назардан четда қолди. Тадқиқотчининг вазифаси нутқ элементларини қайд қилиш ва таснифлашдан иборат эди.

3.3. Хэрриснинг ёзишича, «дискрептив тилшунослик соҳасидаги тадқиқотларда бирор бир шевадаги мисолларни тўплаш ва уларни таҳлил қилиш амаллари бажарилади. Тўпланган нутқий бирликлар мисоллари тадқиқот материалини ташкил қилади, унинг таҳлили эса элементларнинг нутқий тузилмада жойлашувини ёритиш билан чегараланади. Таҳлил қилинган материал тилнинг дескриптив модели сифатида қаралади» (Хэррис 1965: 216).

Тўпланган материалнинг, категория ва уларнинг муносабатларининг тавсифи дискрептив тилшуносликда рамзлар воситасида берилади. Бу нутқий узвийликни ёритиш имконини беради. Тил дескриптив моделининг тузилиши нутқ доирасидан бошланади.

Дескриптив таҳлил натижаларидан қониқмаган генеративистлар (Климова 2000) ҳам тил структураси таҳлиliga бирор бир янгилик киритишмади, чунки трансформация грамматикаси дескриптивизмни давом эттириб, уни тўлдиради.

Тилнинг генератив (яратувчан) модели дескриптив гоёларга асосланади ва нутқий тузилмалар ҳосил қилишга хизмат қилади. Бу модел олдиндан берилган, «тугма» структура сифатида изоҳланади. Бу фикрнинг тўғрилиги тавсифланаётган объектга нисбатан аниқланмасдан, балки унинг тузилишининг аниқлиги билан белгиланади. Бундай ёидашув балки тўғридир, чунки тадқиқотчининг диққати шакллантирилаётган тизимга қаратилиб, унинг қўлланиши эса эътиборга олинмайди. Бу йўсидаги таҳлил методи мавҳум хулосаларга олиб келиши муқаррардир.

Шуидай қилиб, генератив тилшунослик соҳасида америкалик тилшуносларнинг асосий эътибори лисоний ҳодисаларнинг формал таҳлили услубларини яратишга қаратилди.

Бу борада Э. Косернунинг фикрини эслатмоқчимиз: «Америка структурализми тадқиқот услубидир, Европа структурализми эса мавҳум назарий тузилмадир (фараз)» (С.О. Coseriu 1963: 146). Америка тилшунослигининг ирагматик

тус олиши эса Л.Блумфильд ва бошқалар таянган фалсафий позитивизм гояларининг таъсири деб ҳисобланади (Blount, Sanches 2003: 111-112).

Тилнинг структур қурилиши муаммоси «структура» тушунчасининг умумфалсафий муаммоларига бориб тақалади, чунки ҳар бир назариянинг умумметодологик асосларини аниқламасдан туриб, таҳлил методлари ва амаллари борасида бирор бир тавсия бериш мушкулдир.

Фалсафа фанида «структура» тушунчасига қатор таърифлар берилган. Булар орасида В.И. Свидерский келтирган таъриф кўпчиликка маъқулроқ: «Дунёда структурага эга бўлмаган ҳодиса ва жараён йўқ. Бу ҳаракатнинг моҳияти билан боғлиқдир, зеро, у нафақат материалнинг турли сифатдаги, кўринишдаги ҳолатини яратади, балки уларнинг умумий алоқасини, ҳамкорлигини, бир-бирини тақоза этишини таъминлайди» (Свидерский 1962: 18).

Ўзаро алоқадаги ҳар қандай ҳодиса, жараёни элемент сифатида қараган В.И.Свидерский ушбу алоқанинг характери, уни ҳосил қилувчи восита, қонуниятни структура деб ҳисоблайди: «структура тушунчаси сифатида биз яхлитнинг алоқа воситаси тамойили ва қонуниятини ҳамда ушбу яхлитлик доирасида элементлар муносабатини тушунамиз» (Ўша асар, 18-б).

Структурага элементларнинг яхлит доирасидаги алоқа усуллари ва қонуниятлари сифатида қаралиши ҳар бир элементнинг яхлитликдаги ўрнини таъкидлаш имконини беради. Юқорида айтилганидек, гештальтпсихология оқимида элементларнинг яхлитликка нисбатан роли йўққа чиқарилди. Бу гоя тилшуносликка ҳам синггиб кириб, система элементлари муносабатининг абсолютлаштирилишига олиб келди. Масалан, буидай ҳолни глоссематикада ҳам кузатиш мумкин. Бу оқимда воқеий лисоний элементлар сифатида «товушлар ёки белгилар воситасида ифодаланадиган муносабатлар элементлари» қаралади (Ельмслев 1965: 103). Натижада, «муносабатлар тўплами» «тилшуносликнинг иредмети» деб эълон қилинади (Ўша асар, 104-б).

Дескриптив тилшуносликдаги таҳлил жараёни ҳам ушбу гояга таянади. Бу ерда ҳам элементларнинг тавсифи унинг атрофидаги бўлақлар билан бўлган муносабати, алоқасига асосланади.

Структуранинг устунлиги муаммоси ҳақидаги баҳс давом этмоқда.

Тил системасини аниқлашда ифодаланмиш (денотат) ёки ифодаловчи (сигнификат) нуқтаи назаридан ёндашиш мумкин. Биринчи ҳолда маънонинг лисоний категория эканлиги ҳақидаги фикр баҳс уйғотади (Монеч 2000: 69-70; Пирс 2000: 16-17).

Биринчи ёндашувга эргашиш натижасида тилшуносликни психологиядан, инсон мулоқот қобилиятининг психологик хусусиятларидан четлаштириш ҳолати юзага келди. Тил «тоза муносабатлар» тизими, белгилар тизими сифатида талқин қилина бошлади. Буидан ташқари, маънони лингвистик категориялар сафидан чиқариб ташлаш истаги кучайди. Худди шундай фикрда бўлган файласуфлардан бири – А.Г.Волков маънони лисоний ҳодисалар қаторига киритмаслик, тилнинг моддий белгилар системаси бўлиши ҳамда бу белгилар структурадаги вазифаларига биноан маълум хусусиятга эга бўлиши ҳақидаги гоёга мос келади деб кўрсатган эди (Волков 1966: 68). Бу олим маънони «нолисоний, тилнинг белгили структураси билан боглик бўлмаган» категория сифатида қарамоқчи бўлади: «демак, лисоний белгида маъно йўқ, у онгда ҳосил бўлади (психик ҳодиса) ва тилшунослик, мантиқ, психология фанлари учун умумий объектдир» (Волков 1966: 69).

Бошқа бир ёндашувда маънонинг лисоний категория эканлиги тўлиқ эътироф этилади ва лисоний таҳлил бирликларининг маъно хусусиятларини қамраб олади деб кўрсатилади. Бу борада, албатта, фаранг тилшуноси Г.Гийомнинг номини эсламасликнинг иложи йўқ. У ҳар бир элементнинг ифодаланмишлар тизимидаги ролини унинг маъноси орқали аниқлашга ундайди. Демак, элементнинг тизимдаги ўрнини аниқлаш унинг бошқа элементларга муносабатини аниқлашдан олдин туради.

Тил, Гийомнинг таърифича, ифодаланмишлар ва ифодаловчиларнинг умумийлиги асосида таркиб топган системадир. Ифодаланмиш тасаввур доирасига кирса, ифодаловчи эса ифода доирасидадир. Бу ҳолда тил нутқнинг имконияти ва яширин захираси бўлиб хизмат қилади.

Г.Гийомнинг морфология доирасига оид таҳлил услублари унинг шогирдлари томонидан синтактис сатҳига тадбиқ этилди (Moeschler 1998: 14).

«Тил системаси» иборасини баъзан «тил структураси» ибораси билан баравар ишлатадилар. Масалан, А.А.Реформатскийнинг фикрича, «Система бу бир хил, ўзаро боглиқ бўлган элементларнинг бирлигидир». «Структура» деганимизда турли элементларнинг ягона яхлитликдаги бирлиги тушунилади (1967: 25; 31). Агар системани ўзаро боглиқ бўлган турли элементларнинг бирлиги деб тушунсак, гап тилнинг умумий системаси ҳақида эмас, бир тил ичидаги бир неча системалар ҳақидагина кетиши мумкин. Бу ҳолда бир неча кичик системалардан иборат бўлган тилни «системаларнинг системаси» деб тан олсак, бу атаманинг ишлатилиши юқоридаги қондага хилоф бўлар эди.

Г.С.Щурнинг фикрича, «Муайян объектнинг элементлари (умумлашмаси) структура деб аталади. Бу структурада мавжуд элементларнинг умумий ўзаро боглиқлиги система деб аталади» (1964).

Ю.С.Степановнинг қайднча, «структура дейилганда, элементларнинг ўзаро боглиқлиги тушунилади». Тилнинг структураси бу унинг фонемалари, морфемалари, тузилмалари ва улар орасидаги муносабатлардир. Тил структураси унинг яширин асосидир. У мавжуд тилга нисбатан абстракт тушунчалар орқали ўрганилади» (1966: 8).

Г.П.Мельников тил тизими таърифида тизимлилик назариясининг умумий хулосаларига таянади: «Система дейилганда, ўзаро боглиқ қисмлардан-элементлардан ташкил топган, муносабатларнинг аниқ схемасига, яъни структурасига эга бўлган ҳар қандай мураккаб бирликлар тушунилади. Шундай экан структура схеманинг кўрсаткичларидан биридир» (1967:98).

Шундай қилиб, «система» ва «структура» тушунчалари бир-бирларига яқин турсаларда, бир хил маъно англамайдилар. Лугатларда таърифланишича, «система» сўзи грекча бўлиб «ташкил қилувчи қисмлардан иборат бўлган бутунлик» деган маънони англатади. «Структура» сўзи латин тилидан олинган бўлиб, «тузилиш», «қурилиш», «жойлашиш» деган маъноларни

ифодалайди. «Система» сўзи «структура» сўзига нисбатан кенгрок маънога эга.

«Тил системаси» - тил бирликлари, категориялари, сатҳларининг типик муносабатларидир.

«Тил структураси» бу бирликларнинг қисмлари ва сатҳлари орасидаги муносабатларни ифодаловчи тушунчадир.

«Тил бирлиги» дейилганда, тилнинг бир-бирларидан бажарадиган вазифаси, тузилиши ва тил системасидаги ўрни билан фарқ қиладиган доимий элементлари тушунилади. Тилнинг номинатив бирликлари - сўзлар, коммуникатив бирликлари - гаплар, тузувчи бирликлари (номинатив ва коммуникатив бирликларни тузувчи) – фонема ва морфемалар, сўз шакллари ва сўз бирикмалари мавжуд.

«Тил категорияси» дейилганда, бир хил тил бирликларининг гуруҳлари тушунилади. Категориялар умумий белгига асосланган ҳолда ажратилади. Масалан, отларда ва сифатларда род, сон, келишик категориялари, феълларда замон, майл, нисбат категориялари мавжуд.

1.6. Тил сатҳлари тушунчаси ҳақида

Тил материални муайян белгиларга кўра таснифлаш гоёси лингвистика фанига ҳеч қачон бегона бўлмаган (масалан, тил материали анъанавий равишда фонетика (фонология), морфология, синтаксис қисмларига бўлиб ўрганган). Аммо «тил сатҳи» тушунчаси дастлаб Америка дескриптив лингвистикасида илмий жиҳатдан асос топди. Дескриптивистлар ҳозирги замон тадқиқотларидан фарқли ўлароқ, тилнинг тузилишини босқичли боғлиқликларнинг мураккаб тизими сифатида эмас, балки оддий кетма-кетлик ҳолида тасаввур қилишади.

Америка дескриптив лингвистикасида сатҳларга ажратиш гоёси «Тил структурасининг ичидаги турли элементларнинг ўзаро муносабатлари ва тилни тасвирлаш методикаси» (Кацнельсон 1962: 2) сифатида муайян таълимот кўринишини олди.

Сатҳларга ажратиш концепцияси олий ва қуйи сатҳлар мавжудлигини ҳам эътироф этади. Қуйи сатҳ дейилганида нисбатан содда бирликлар, масалан, фонемаларнинг айрим кичик

системалар ташкил қилиши, олий даража дейилганида эса мураккаброқ бирликлар, масалан, сўзларнинг тузилиши назарда тутилади.

Тил тизими турли даражадаги муайян мураккабликка эга бўлган бирликлар ва улардан фойдаланиш қоидалари йиғиндисидир. Тил тизимига турли қолиплар ва схемалар хос бўлиб, улар асосида турли мураккаб бирликлар, сўз бирикмалари ва жумлалар ясалади.

Тил бирликлари тузилишига кўра икки томонлама бирлик – маълум мазмун англатувчи товушлар комплексидан ясалиши ёки ушбу икки томонлама бирликнинг фарқини кўрсатувчи алоҳида товушлардан (фонемадан) иборат бўлиши мумкин. Тилдан алоқа воситаси сифатида фойдаланиш, яъни уни нутқ жараёнида ишлатиш тил элементларидан ахборотни ифодалайдиган ва узатадиган алоҳида тизимлар яратишга олиб келади. Нутқ жараёнида ҳосил бўладиган буидай системалар алоҳида жумлалар бўлиб, нутқ системаси сифатида тил бирликларидан ташкил топади.

Тил бирликлари ҳам мураккаблик даражаси ва вазифасига кўра фарқланадилар: фонемалар морфема ва сўзларнинг талаффузини ҳосил қилсалар, морфемалар сўзларни ҳосил қилади. Сўзлар эса муайян қоидалар асосида эркин нутқ бирликларини – конкрет ибора ва жумлаларни ҳосил қилади. Бундай ҳолда юқори даражадаги бирликлар кўйи даражадаги бирликлар ҳисобига ривожланмайди (Солнцев 1972: 5).

Тил тизимининг сатҳлардан иборат бўлиши ҳақидаги гоёни қўллаган олимлардан Э.Бенвенист (1965: 434-439; 1974: 64) тўрт сатҳли тузилишни таклиф қилади: фонемалар, морфемалар, сўзлар ва гаплар сатҳлари. Тил бирликларининг хусусиятлари уларнинг бошқа бирликлар билан муносабатга киришувида намоён бўлади. Буидай муносабатларни умумий кўринишда уч турга бўлиш мумкин: *синтагматик, парадигматик ва иерархик муносабатлар*.

Синтагматик муносабатлар бирликларнинг кетма-кет тартибда бирикишидаги муносабатларидир (уларни баъзан бирликларнинг комбинаторлик муносабатлари деб ҳам аташади).

Ассоциатив ёки парадигматик муносабатлар бирликларнинг айрим хусусиятлари умумийлиги ёки ўхшашлиги асосида муайян гуруҳларга бўлиниб, муносабатга киришувидир.

Иерархик муносабатлар нисбатан оддий бирликларнинг мураккаброқ бирликлар билан бирикиши жараёнида юзага келади. Бу муносабат «яхлитлик ва бўлак» ўртасидаги муносабатни акс эттиради.

Иерархик бирликлар «...дан иборат», «...дан ташкил топади» каби иборалар билан ифодаланиши мумкин.

Кўрсатилган уч турдаги муносабатларга киришув барча тил бирликларининг энг умумий хусусиятлари ҳисобланади.

Ҳар бир сатҳ нисбатан бир хил (бир хил мураккаблик даражасига эга бўлган) бирликларнинг мажмуасини ташкил қилади. Улар ўзаро синтагматик ва парадигматик муносабатларга киришувлари мумкин, бироқ иерархик муносабатларга кириша олмайдилар (фонемалар фонемалардан, морфемалар морфемалардан, сўзлар сўзлардан ташкил топмайди).

Тилнинг ҳар бир бирлигига хос ички яхлитликка ва белги ёки белгилар бирикмасининг синтагматик, парадигматик ва иерархик муносабатларига асосланган ягона мезоннинг қўлланиши тил тизимида маълум кўринишдаги сатҳларни ажратиш имконини яратади.

Фонетик – фонологик сатҳ бирлиги фонемадир. Фонема мавҳум бирлик ҳисобланади ва у функционал ўхшаш ва фонетик жиҳатдан бир хил товушлар йиғиндиси, умумлашмасидан иборат. Бошқача айтганда, фонема мавҳум бирлик сифатида умумийлик хусусияти ва ўз вариантларига эгадир. Конкрет товушлар фонемаларнинг вариантларидир ва улар «фонлар» ёки «аллофонлар» деб юритилади. «Фонема» атамаси эса аниқ фонемалар синфининг қисқача номидир. Фонема ва фон инвариант ва конкрет шаклдаги (маълум вазифа бажараётган товушнинг) ягона бирликнинг турли ифодаланишидир. Товуш фонеманинг ажралмас бўлаги эмас, балки у конкрет фонеманинг ифодасидир.

Фонема морфема ва сўзнинг товуш қобиги таркибига киради, морфема ва сўзлар таркибида вариантлар кўринишида ифодаланади. У нчки бутунликка ва фарқловчи хусусиятларга эга бўлиб, энг кичик белги сифатида мавжуд (Березин, Головин 1979: 147)

Морфем – морфологик сатҳ асосини морфемалар ташкил қилади. У сўз ва грамматик формалар таркибига киради,

талаффузда фонемалар йигиндисидан иборат ва грамматик шакллар таркибида вариантларга эга бўлади. У ҳам ички бутунликка эга бўлиб, (барча вариантлар учун мазмун бирлиги) махсус белги билан ифодаланди. Бу белги мустақил мазмунга эга эмас.

Сўз яшаш сатҳида тил тизимида мавжуд бўлган сўзларнинг структураси («сўзлар қандай ясалган») ва янги сўзлар яшаш имкониятлари («қандай ясалади?») ҳақида фикр юритилади.

Тилнинг сўз яшаш имкониятлари ушбу тизимни алоҳида сатҳ сифатида ажратишга туртки бўлади. Сўз яшаш моделлари морфологик гуруҳларни (сўз туркумларини) ташкил қилишда иштирок этади, сўзлар орасидаги муносабатларни умумлаштиради, нутқ таркибида қайта воқеланади, модел нчки яхлитликка эга (маъно, восита ва ифода усулларининг яхлитлиги). Морфемаларнинг асосий вазифаси сўз яшаш ва сўз шаклларини ўзгартиришдир.

Синтаксис сатҳида сўз бирикмалари ва гап тузилиши, уларнинг семантикаси ўрганилади.

Лексик – семантик сатҳ таҳлилида лексикология ва семасиология фанлари боглиқлиги намоён бўлади. Лексикология тилнинг умумий лугат таркибини, семасиология эса лексик маънони ўрганади. Лексик-семантик тизимга лугавий ва фразеологик бирликларнинг маъно - мазмун муносабатлари, улар ташкил қиладиган гуруҳларнинг ўзига хос хусусиятлари, ўзаро алоқадорлик характери (лексик-парадигматик) ва тилнинг бошқа қуйи тизимлари билан боглиқ томонлари, тил бирликларининг семантик ўзгаришидаги вариантлилик каби масалалар тааллуқлидир.

1.7. Тил ва нутқ фаолияти

Тил ва нутқ ўртасидаги муносабатларни ўрганиш ҳозирги замон тилшунослигининг энг муҳим вазифаларидан биридир. Бу масала алоҳида бир миллий тилни ёки умуман тилларни назарий таърифлашдаги бошлангич нуқтадир. Тил ва нутқ ҳодисаларини фарқлаш аксарият тилшунослар томонидан тан олинади, аммо уларнинг моҳиятини, чегарасини аниқлаш мезонлари ҳақидаги фикрлар турли-туман.

Ф.Соссюр тил ва нутқни нутқ фаолиятининг икки ажралмас бўлаги деб ҳисоблаб, уларни «бир пайтнинг ўзида физик, физиологик ва психик, бундан ташқари, индивидуал ва ижтимоий муносабатларга дахлдор» жараёнлар деб таърифлаган эди (Соссюр 1977: 48).

Тил, Соссюрнинг фикрча, нутқ фаолиятининг ижтимоий ва психик томонларидир, нутқ эса унинг индивидуал ва психофизик томонлари, ёки «одамлар нимани гапирса, ўшаларнинг йигиндисидир».

«Тил фаолият маҳсули эмас, балки фаолиятнинг ўзидир» (Звегинцев 1964, ч. 1: 91) деган гоани илгари сурган В. фон Хумбольдтдан фарқли ўлароқ, Соссюр «тил фаолият эмас, балки сўзловчи томонидан пассив қайд қилинадиган тайёр маҳсулот, нутқ маҳсулидир» дейди. Унинг таъкидлашнча, «тилнинг воқелиги, ўз табиатига кўра нутққа нисбатан кам эмас» (Соссюр 1977: 53).

Л.В.Щерба худди Ф.де Соссюр сингари нутқ фаолиятини алоҳида ҳодиса сифатида ажратиб, уни «гапириш ва тушуниш жараёни» деб тушунади. Олимнинг фикрча, тажрибадан биз фақат нутқ фаолиятини кузатамиз ва кейинчалик ундан «тил материали» ажратиб олинади. Тил материалига эса «гапириладиган ва тушунадиганларнинг барчаси», шунингдек, «матнлар», яъни адабиёт, кўлёмалар, китоблар ҳам киради.

Бу ўрида Л.В.Щербанинг тил материали ҳақидаги тушунчалари Соссюр «нутқ» деб таърифлаган тушунчага яқин эканлигини пайқаш қийин эмас.

Л.В.Щерба яна шуни таъкидлайдики, гапириш ва тушуниш актлари материали ва шунингдек, кейин мутахассисларнинг илмий хулосалари асосида лугатлар ва грамматикалар яратилади. Уларни оддийгина тил деб эътироф этсак ҳам бўлаверади, бироқ биз уларни «тил системалари» деб атаймиз (Щерба 1974: 25).

Соссюрдан фарқли ўлароқ, Щерба тилни ёки тил системасини конкрет эмас, балки мавхум ҳодисалар қаторига киритади, бироқ ҳар иккала тилшунос тил ижтимоий ҳодиса эканлигини қайд этишади.

А.И.Смирницкий тил ва нутқ муносабатларини таҳлил қилар экан, нутқий фаолият тушунчасини четлаб ўтади, аммо у Соссюр ва Щербага қараганда умумий инсоният нутқи

тушунчасига кўпроқ мазмун багишлашга ҳаракат қилади. Жумладан, олим нутқ қуйидаги шаклларда мавжудлигини алоҳида таъкидлайди:

1) ташқи товушли белгили огзаки нутқ;

2) ташқи график белгили ёзма нутқ;

3) ҳеч қандай реал белгиларга эга бўлмаган ботиний нутқ (Смирницкий 1957: 10).

А.И.Смирницкийнинг фикрича, нутқнинг огзаки ва ёзма шаклларда мавжуд бўлиши унинг объектив томонини ташкил этади ва улар ташқи нутққа тегишли бўлади, ички нутқ эса фақат субъектив шаклда мавжуд бўлади ва тафаккурдаги фикрни ифодалайди. Шунингдек, «инсон нутқи сон-саноксиз ва чекланмаган миқдордаги турли-туман нутқий ҳаракатлар натижасидир» ва унинг турлича кўринишида айнан бир хил компонентлар ва бу компонентларнинг қўлланишидаги қонуниятлар аниқланади. Турлича нутқ бўлақларининг мажмуаси ва бу компонентларнинг ишлатилиши тўғрисидаги қонуниятлар ва қоидалар умумийликда муайян бир системани ташкил қилади, яъни ўзаро бир-бирларига боғланган бирликлар мажмуасини ва улар орасидаги муносабатларни ҳосил қилади. Бирликларнинг буидай тизими тилдир (Смирницкий 1957: 11-12).

Олимнинг фикрича, нутқ умуман олганда «тадқиқот учун хом материалдир», тил эса бу «материалга асосланган тадқиқот предметидаир».

Ф. де Соссюр, Л.В.Щерба ва А.И.Смирницкийлар фақат бир масалада ҳамфикрдирлар, яъни тил нутқдан ҳосил бўладиган маҳсулотдир ва у тилшунослар учун илмий тадқиқ предметидаир.

Айрим тадқиқотчилар тил ва нутқ муносабатига бошқача ёндашадилар. Уларнинг фикрича, нутқ тилдан ҳосил бўлади, яъни тил мутахассисларнинг лингвистик фаолиятининг натижаси эмас, балки нутқда ўз ифодасини топадиган объектив мавжуд ходисадир. Масалан, Т.П.Ломтевнинг фикрича, «Тил шундай маъно-мазмунни англатадики, унинг мавжуд бўлиши ва ифодаланиши нутқ орқали амалга ошади» (Ломтев 1976: 58).

Ўрганилаётган масала бўйича билдирилган турли-туман нуқтаи назарларни умумлаштириб, шуни айтиш мумкинки, тил нутқий фаолиятнинг ҳосиласидир, бироқ турли тушунчаларни ифодаловчи бу атамалар турли маъноларда ишлатилиб

келинмоқда. Тил бир томондан нутқ ҳосил қилинадиган ва тушуниладиган қурилма сифатида талқин қилинса, иккинчи томондан, мутахассислар нутқ фактларидан хулоса қиладиган қоидалар тизими, бирликлар мажмуасидир. Бу тушунчаларнинг ҳар иккаласи ҳам ўзаро бир-бирларига боғлиқдир, чунки тил қурилма сифатида моҳиятни англатади, бу моҳиятни унда мавжуд бўлган қоида ва бирликлар орқали билиш мумкин.

Нутқ, биринчидан, фикр-мулоҳаза билдириш жараёни, иккинчидан, у тил қурилмаси фаолияти натижасидир.

Тил ва нутқ ҳақида билдирилган буидай фикрларга асосланиб хулоса қилиш мумкинки, улар ўзаро боғлиқ, бир-бирини такозо этувчи ҳодисалардир ва айна пайтда, улар ўртасида муайян фарқлар ҳам мавжудки, буларни алоҳида эслатиш лозим бўлади.

Тил потенциал ҳодиса бўлиб, кишилар онгида болалиқдан ўзлаштирилган гапириш қобилияти ва нутқ орқали ифодаланган фикрни тушуниш воситаси сифатида мавжуд бўлади.

Нутқ эса мавжуд имкониятни воқелантириш ва сўзлашув қобилиятини аниқ муҳитда амалга ошириш жараёнидир.

Нутқ ҳар бир алоҳида кишини индивид ва шахс сифатида характерловчи энг самарадор воситалардан биридир. Инсонлар мулоқоти нутқ орқали амалга оширилади. Унинг ёрдамида одам ўз фикрини, ҳиссиётларини, кайфиятини, истакларини ифодалайди. Нутқ индивидуал ҳодиса бўлса-да, аксарият ҳолларда биз бир-биримизни тушунамиз. Тушуниш сўзлашиш фаолиятида айрим ўзига хос ва умумий хусусиятларнинг мавжудлиги туфайли юз беради. Бундай хусусиятлар муайян тил жамоаси ишлатадиган бирликлар (фонемалар, морфемалар, сўзлар, гаплар) ва улардан фойдаланиш қоидаларининг умумийлигидадир. Умумий бирликлар ва қоидалар тил тизимига мансуб бўлиб, уларнинг индивидуал нутқда ишлатилиши нутқнинг структуравий асосини ташкил қилади. Айнан шу асосда нутқнинг мулоқот жараёнидаги вазифаси амалга оширилади.

Гапириш ва тушуниш жараёни одамлар орасида фикр алмашинув, ҳиссиётларини билдириш, ахборот узатиш эҳтиёжи туфайли рўй беради ва буларнинг ҳаммаси ижтимоий муносабатларга асосланади. Нутқнинг айнан мана шу ижтимоий асосини тил тизими ташкил қилади. Демак, нутқ умумий ва

ижтимоий хусусиятга эга бўлган тилга нисбатан индивидуал муносабатдаги ҳодисадир.

Шуидай қилиб, нутқ «ҳамма вақт маълум мақсадга йўналтирилган ва вазиятга боғлиқдир» (Звегинцев 1973: 238). Айни пайтда, тил бирликлари ва қоидалар вазиятга боғлиқ эмас. Улар нутқий бирликларни ташкил қилиш воситаси бўлиб хизмат қилади ва ўз навбатида сўзловчидан мулоқот вазиятидаги экстралингвистик шарт-шароитларга мослашувни талаб қилади. Нутқнинг мақсадга йўналтирилганлик характери суҳбатдошга ва унинг тушунилишига асосланган. Хуллас, нутқнинг мақсадга йўналтирилганлиги экстралингвистик вазиятга боғлиқ, аммо тил буидай хусусиятларга эга эмас.

Тил кўп ўлчамли ҳодисадир. Унинг бирликлари ўртасидаги боғлиқликлар, алоқалар ҳам турли-тумаидир. Тил бирликлари ўртасида бундай муносабатларнинг мавжудлиги уни яхлит бир бутунликка, системага айланишга олиб келган.

Тил бирликлари орасидаги боғлиқликларнинг турли-туманлиги тил тизимида беҳад кўп жумлавий тузилмалар яшаш имконини беради ва нутқда айнан бир фикрни вазиятга қараб турлича усулларда баён қилиш имкониятини ҳам яратади.

Тилнинг кўп ўлчамлилигига қарама-қарши ҳолда нутқ кетма-кетлик хусусиятига эга, яъни у маълум замоида (огзаки нутқ) ва маконда (ёзма матн) амалга оширилиши мумкин. Нутқ элементлари ифодаланаётган фикр кечишига қараб жумлалар матнда маълум бир тартибда кетма-кет жойлашади. Худди шуидай кетма-кетлик нутқни идрок қилиш жараёнида ҳам кузатилади. Биз нутқ ахборотини айнан ана шундай кетма-кетликда, бирликларнинг маълум қоидаларга бўйсунгани ҳолда ифодаланиши асосида идрок қиламиз ва тўғри тушунамиз.

1.8. Тил ва маданият

1.8.1. Тил - миллатнинг тарихий-маданий мероси сифатида

Тил – инсоният томонидан аجدодлардан мерос қилиб олинган «маънавий бойлик», таркибида турли элементлар, қоидалар, барча сатҳлардаги муносабатлар сақланаётган имкониятлар хазинасидир.

Тил бутун борлигича тарихий ҳодиса. Кўп тиллиликнинг умуммаданий хусусиятларини ва умуминсоний тил муаммосининг таржима жараёнига оид томонларини ўрганган Женева университетининг профессори Ж.Стайнернинг чуқур ишонч билан таъкидлашича, «ҳар қандай лисоний акт маълум вақт оралигида кечади. Вақт доирасидан ташқарида ҳеч қандай семантик шакл юзага келмайди. Ҳар қандай сўзни қўллаётиб, дейиш мумкинки, биз унинг олдинги тарихини уйқудан уйготгаидек бўламиз, уни аввалгидек тарихан жаранглашга мажбур қиламиз. Ҳар қандай матн алоҳида тарихий бир замонда вужудга келади... Матнни тўлиқ ўқиш уйда ифодаланган мазмунни, нутқнинг ҳаққонийлигини белгилайдиган мақсад ва вазифаларини қайта тиклаш демақдир» (Steiner 1975: 24). Тил фақатгина мавҳум синхрон ҳолатда қаралса ва лугавий бирликларнинг фақат ички структуравий муносабатлари ҳисобга олинса, ҳеч қачон нутқий тузилмалар асл мазмунини англаб бўлмайди. Лисоний мазмун тарихан шакл топган қоидалар мажмуаси, норма, узус кабилар билан боғлиқдир. Тил ва замон бир-бирига боғлиқ ҳолда мавжуд ва бу жаҳоннинг турли минтақаларида яшаётган одамларнинг дунёқарашларини шакллантирувчи омиллар сарчашмаларига муурожаат қилиш имкониятини беради.

Ж.Стайнер Европа халқларининг анъанавий маданиятини ўрганиб чиқиб, бу маданиятларнинг хусусиятларини илмий шарҳловчи ўзига хос гоияни ўртага ташлади. Унинг фикрича, Европа маданияти ва цивилизациясини қадимий Ўрта Ер денгизи маданияти намуналаридан «транскрипция» қилиб олинган мерос деб талқин қилиш мумкин. Бу муҳитда пайдо бўлган барча янгиликлар эса худди шу мумтоз андозаларга асосланади. Мавжуд бўлган тушунчалар атрофида янгиликлар яратиш имкони ҳам чексиз. Ҳозирги замон Гарб санъатида (П.Пикассо,

И.Стравенский, Т.Элиот, Ж.Джойс, Р.Лоуэлл, Э.Паунд иждоларида) Ж.Стайнернинг анъаналарнинг маданий тараққиётга таъсири ҳақидаги қуйидаги фикри диққатга сазовордир: «Эҳтимол, маданий анъаналар бизнинг синтаксисимизда мустаҳкамроқ ўрнашиб қолгандир ва бизнинг ҳаётимиз, биз буни истаймизми ёки йўқми, бизнинг шахсий ва ижтимоий ўтмишимизнинг таржимаси бўлиб қолаверади» (Steiner 1975: 467).

Тил ва маданият муносабатини маданият кўп аспекти ҳодиса эканлигини ҳисобга олиб ўрганиш зарур. Шу сабабли тилнинг мураккаб тизим сифатида маданиятнинг турли қисмларига турлича муносабатда бўлиши аниқланган. Бироқ, тилнинг маданият бўлақларига (шунингдек, ижтимоий структурага) таъсири ҳал қилувчи характерга эга эмас.

Инсоннинг лисоний маданияти унинг маънавий оламида муҳим ўринни эгаллайди. Унда тарихий даврларнинг, сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий жараёнларнинг энг муҳим хусусиятлари намоён бўлади. Муҳими, бу хусусиятлар тил структурасида, унинг лисоний қурилишидаги ўзгаришларда, лугат ва фразеология таркибидаги семантик силжишларда, шунингдек, рамзий-стилистик воситалар тизимидаги янгиликларда, нутқий мулоқот нормаларида ва, умуман, тил маданиятининг ижтимоий-психологик вазифалари қаторининг кенгайишида ҳам ўз ифодасини топади.

«Тил маданияти» тушунчасининг мазмуни турли тарихий даврларда турлича кўриниш олиши эҳтимоли йўқ эмас (Щерба 2000: 114-115).

Тил маданияти – энг аввало ижтимоий амалиёт жараёнида шаклланган ва жамият томонидан эътироф этилган тил нормалари, унинг лугат бойлигидир. Уларнинг вазифаси тил воситасида фикрлашнинг мантиқий равонлигини, мазмунан аниқлигини таъминлашдир. Тил нормаларининг бузилмаслигини, муҳимлигини таъминлаш орфография, орфоэпия, фонетика, морфология, синтаксис, семантика каби соҳалар зиммасига юкланган. Нутқ узуси шунингдек, социолингвистик факторларнинг ҳаракатчанлигига ҳам боғлиқ. Масалан, адабий фаолият доирасининг кенгайиши, миллий тил вариантларининг умумлашуви, адабий тил ва диалектлар орасидаги фарқларнинг камайиши, тилнинг «касбийлашуви», яъни маълум фаолият соҳаси

талабларига мослашуви кабилар ҳам тил маданиятининг шаклланиши ва ривожланишида ўз аксини топади (Маматов 2005).

Умуман олганда, тил нормаларини аниқлаш ва фарқлашда қуйидаги ҳолатларга асосланиш мумкин: 1) тил кўп қатламли, кўп қисмли қурилмадир, бироқ у яхлит воқелик сифатида доимий ривожланишда бўлади ва ҳар доим мулоқот жараёнининг қийинчиликсиз рўй беришини таъминлаш қобилиятига эга; 2) тил нормалари тил тизимида мавжуд бўлган имкониятлар ичидан танлаб олинган бирликлар мажмуасидир; 3) тил нормаси муайян узусга асосланади; 4) тил нормаларидаги ўзгаришлар мазкур тилда сўзловчи жамият аъзоларининг коммуникатив эҳтиёжлари ўзгариши туфайлигина юзага келиши мумкин; 5) тил воқелигида мулоқот муҳитига мос ҳолда фарқланадиган норма қатор ўзига хос белгиларга эга бўлган ўлчамдир; 6) тил нормасини фарқлаш ва унинг хусусиятларини тушуниш учун фарқловчи белгилар икки асосий турда бўлишини унутмаслик зарур: а) соҳалардаги фарқлар бўйича (диалект нормаси, сўзлашув нутқи нормаси, адабий тил нормаси); б) хусусиятига кўра фарқлаш (вариантли ва вариантсиз нормалар, зарурий ва факультатив нормалар ва ҳоказо).

Тил маданияти – социолингвистик ҳодиса сифатида мажмуавий характерга эга. «Тил маданияти» тушунчасининг ўзида, биринчидан, тил тизими ва коммуникатив фаолият ўртасидаги муносабатларнинг, иккинчидан, тил тизимида ижтимоий ва нутқий фаолиятнинг индивидуал хусусиятлари диалектик табиати ўз аксини топган.

Тил маданиятининг юқорида қайд этилган тамойилларига шахснинг умумий хусусиятларининг таркибий қисмлари деб ҳам қараш мумкин. Сўзловчи шахснинг тил маданияти мақомини ўрганишда эса, унинг ижтимоий-маданий қоидаларга қандай риоя қилиши ҳисобга олинади. Бу қоидаларни белгилашда шахснинг ёши, жинси, маълумоти, ижтимоий келиб чиқиши, ижтимоий ва иқтисодий ҳолати кабилар инобатга олинади.

«Тил маданияти»дан фарқли ўлароқ, лисоний «мулоқот маданияти» тушунчаси қуйидаги хусусиятлари билан характерланади: 1) бу тушунча лисоний фаолиятнинг икки тури, яъни нутқ яратиш ва уни тушуниш жараёнларини назарда тутади; 2) тўлиқ нутқий ахборотларга тааллуқли бўлади (маълум мавзуга

оид матнлар); 3) матида бир эмас, бир неча тилдаги ахборотларнинг ишлатилиши кузатилади.

Кейинги даврларда лисоний мулоқот маданиятига турлича нолисоний факторларнинг таъсири кучаймоқда. Булар қаторига жамиятдаги ижтимоий ва касбий муносабатларнинг мураккаблашуви, меҳнат фаолиятининг ўзгариши, адресатга нисбатан диққат-этиборнинг ошиши, ифода воситалари заҳирасининг бойиши кабилар киради. Мулоқот маданияти коммуникантлар характери билан ёки мулоқот вазиятига иложи борица кўпроқ элементларнинг қўшилиши билан боглиқ бўлади. Бу ўз навбатида ижтимоий ҳаёт кўзгуси бўлган лугатнинг лисоний – маданий ривожланишига олиб келади. Ҳозир у кундалик ҳаётдаги эвфемизмлар ва сиёсий мулоқот жараёнида кенг қўлланилаётган коннотатив баҳолаш бирликлари ҳисобига фаол ривожланмоқда. Масалан, инглиз тилида *fat* сўзи (ёгли, семиз) эвфемистик усулда бошқа сўзлар билан алмаштирилмоқда. Мабодо, гап кийимнинг ҳажми (размери) ҳақида кетса, қуйидаги ифода воситалари қўлланилади: кизлар учун – *churbette*, ўғил болалар учун – *husky*, эркаклар учун – *portly*, аёллар учун – *womens' sizes*. Қиёсланг: Аёлларнинг кичик размерли кийимларини ифодалаш учун – «*misses*» or «*junior*». Буйдан ташқари, лисоидаги ифода имкониятларнинг кенглигини сўзларнинг кўп вазифалигида ёки полисемантик хусусиятлари намоён бўлишида ҳам кўриш мумкин. Бинобарин, ўзбек тилшунослари М.Миртожиев ва Н.Маҳмудовлар «олтин» сўзининг нутқий тузилмаларда эпитет (сифатлаш) вазифасида қўлланишида ифодаланадиган маъно хусусиятларини қуйидагича изоҳлашади: Ердаги *олтин соч* ва порлоқ юлдузлар нурини нчамиз (Ҳ.Олимжон) гапида муаллиф сочининг рангини ифодаламоқчи бўлса, «Шу олтин дамларни сезардим танҳо» (Гайратий) гапида шоир «қадрга эгалик» ва «хузур- ҳаловатли» онларни эслатмоқчи. Худди шунингдек, «Иним Йўлчи, олтин бошинг бор» (Ойбек) ва «Кам бўлманг, олтин сўзларни айтдингиз» (И.Раҳим) тузилмаларида қимматлилик, ақллилик, насихатомузлик мазмунларига ишора бор (Миртожиев, Маҳмудов 1992: 42-43).

Тилнинг маданий мазмунини ифодаловчи муҳим хусусиятлар қаторига унинг эркин ишлатилишини (ўзи ифодалайдиган нарсага нисбатан ҳеч қандай физик ва биологик

рамзийликнинг йўқлиги), маҳсулдорлигини (жумлалар тузиш имкониятининг чекланмаганлиги), семантик универсалликни (ифодалайдиган фикрнинг мавзуси чекланмаганлиги), қатламларнинг силжишини киритиш мумкин. Охиргиси ахборотни макон ва замонга нисбатан бепарқ узатиш мумкинлигини ифодаловчи универсал хусусиятларидан биридир (Anderson 1976: 297-331).

Тил умумий ва хусусий категориялар билан иш юритиш қобилиятига эга. Бироқ, борлиқни тил воситалари билан ифодалаш у ёки бу предмет ва ҳодисанинг белгиларини турлича идрок қилиниши натижасида турлича кечади.

1.8.2. Тил маданияти назарияси ҳақида

Тил тараққиётининг ҳозирги босқичида меъёрлашув, намуналашиш, табақаланиш, «интеллектуаллашув», глобаллашув, интернационаллашув ва демократлашув каби турли жараёнлар кечмоқдаки, уларнинг умумий тил тизимига, у нутқий мулоқот фаолиятига таъсири бир хилда кечмайди.

Меъёрлаштириш ёки стандартлаштириш сўзлашув тили ва ёзма тил услубларини бир қолипга тушириш, улар орасидаги фарқни йўқотиш ҳаракатидир. Бунда адабий тилнинг диалектларга таъсири ва ўзаро таъсир натижасида ҳудудий диалектларнинг аста-секин йўқолиши кўзда тутилади. Бу хилдаги жараённинг бошланиши бадиий адабиёт тилининг «камбағаллашуви», унинг грамматикаси ва лугатининг намуна ва норма вазифасини бажара олмай қолишига сабаб бўлади, инсонлар бадиий адабиётдан кўра матбуот, радио, телевидение, реклама тилига кўпроқ дуч келишади. Натижада оммавий ахборот воситалари тили билан адабий тил нормаларини мувофиқлаштириш муаммоси келиб чиқади. Бундай глобал ҳодисаларнинг асосий сабаби меҳнат фаолияти жараёнидаги интеграциядир ва бу эса, ўз навбатида, мулоқот фаолиятини жадаллаштирувчи қандайдир бир «умумий тил» яратиш заруратини илгари суради.

Тилнинг табақаланиши эса социолектлар (муайян ҳудуддаги бир гуруҳ, бир ёшдаги, бир хил маданият даражаларидаги одамларнинг мулоқотидаги ўзига хосликлар), «профессиолектлар» (маълум шаклдаги меҳнат фаолияти билан шугулланувчи

кишиларнинг мулоқот тили) каби қатламларнинг фарқланишидир. Тил тараққиётидаги бу анъана илмий-техникавий тараққиётнинг, янги касблар, замонавий коммуникация воситаларининг вужудга келиши натижасидир. Масалан, ҳозирги даврда дунёдаги барча тилларнинг лугат таркибида янги атамаларнинг яратилиши, синоним, омоним сўзларнинг кенг тарқалиши, контекстуал маъно ролининг ошиши билан боглиқ лугавий табақаланиш ҳодисаси кенг тарқалмоқда.

Тилнинг «интеллектуаллашуви» - умумий мулоқот тилига илмий тилга хос хусусиятларнинг кенг миқёсда кириб келишидир. Бу ҳолатда лисоний мулоқотнинг аниқликка, бир маънолилиқка, ифода воситаларини тежашга бўлган интилиши кузатилади. Бунинг сабабларидан бири фан ва техника тараққиёти, жамиятда содир бўлаётган ўзгаришларнинг тобора чуқурлашиб бораётганлигидир. Интеллектуаллашув тил системасининг лексик, фонологик ва морфологик қатламларида ўз аксини топади. Масалан, ҳозирги немис тилида бу ҳодисани қуйидаги жараёнларда кўриш мумкин: 1) лугат таркибига махсус илмий-техникавий атамаларнинг кўп миқдорда кириб келиши (масалан, «Plast»- дастлаб бу термин органик кимёга мансуб эди, ҳозирги пайтда у «сунъий мато» маъносини англатади.); 2) тилда мавжуд бўлган лугат бирликларининг махсус семантик маънога эга бўлиши.

Тилнинг интернационаллашуви – умумий тилнинг бир неча тилларда мавжуд бўлган, бир хил шакл ва маънода ишлатилувчи янги сўзлар билан бойишидир. Тилларнинг интернационаллашувида инглиз тили муҳим ўрин тутаяди. Лотин, юнон ва бошқа тиллар асосида ҳам янги интернационал сўзлар вужудга келмоқда. Масалан, олмонча: «Autopilot» - автопилот, «Antikriegs film» - урушга қарши фильм; ўзбекча: «мониторинг», «лицей», «траффик», «гендер» кабилар.

Тилнинг демократлашуви – бу ёзма ва сўзлашув тилининг бир-бирларига яқинлашуви. Бу ҳодиса сўзлашув тилидаги бирикмаларнинг ёзма нутққа кириб келишида ўз аксини топади. Масалан, немис тили ёзма нутқда мустаҳкам ўрин олган «Fernsehen» - «телевидение» сўзи ёшларнинг сўзлашув тилида «Television» сингари қўлланилади, асос сўз «Tele» эса айрим қўшма отларнинг ясалишида ишлатилади: «Tele - Theater» -

телетеатр, «Tele -Klub» - телеклуб; Қиёсланг: ўзбекча «Теледебат», «Телеўйин».

Юқоридагилардан келиб чиққан ҳолда тил ва маданиятнинг ўзаро муносабатларини ифодаловчи «тил маданияти» масаласининг ўрганилиши долзарб муаммо эканлиги ҳақидаги фикрга қўшилиш мумкин.

Тил ва маданиятнинг ўзаро муносабатлари масаласини ўрганар эканмиз, маданиятнинг кўп қиррали ва кўп аспектли ходиса эканлигини унутмаслигимиз лозим. Ўз навбатида, тил ҳам мураккаб қурилма сифатида маданиятнинг турли қисмлари билан бир хил муносабатларга киришавермайди. Аммо, тилнинг маданиятнинг турли элементларига таъсири ҳал қилувчи аҳамиятга эга эмас (Сафаров 2006).

Инсоннинг тил маданияти унинг маънавий оламида муҳим ва залворли ўрин эгаллайди. Унда тарихий босқичнинг, тизимнинг, у ёки бу ижтимоий-иқтисодий қурилмаларнинг ўзига хос хусусиятлари ўз аксини топади. Улар тил қурилишида унинг асосий лисоний хусусиятларнинг ўзгаришларида, стилистик воситаларнинг идрок қилинишида, мулоқотнинг ўзига хос (махсус) шаклларида, шунингдек, тилнинг ижтимоий фаолиятдаги вазифаларида ҳам ўз ифодасини топади. Шу сабабли «тил маданияти» тушунчаси турли тарихий даврларда турлича мазмунга эга бўлган.

Тил маданияти, энг аввало, илмий хулосалар ва ижтимоий амалиёт натижалари асосида ўрнатилган, лисоний фикрлашнинг аниқлигини таъминлайдиган тил нормалари, унинг лугат бойлиги, фразеологик захирасидир.

Тил маданияти ҳодисасини унинг тараққиёти нуқтаи назаридан ўрганиш учун қуйидаги тадқиқ йўналишларига мурожаат қилиш лозим:

1) орфография (замонавий тизимни архаик хусусиятлардан тозалаш мақсадида орфографияни илмий асосларда ислоҳ қилиш борасидаги тадқиқотлар);

2) нутқнинг товуш (оҳанг) томонини ўрганишга оид тадқиқотлар (бу тадқиқотлар фақат орфоэпиягагина доир эмас, балки талаффузнинг мулоқотни амалга оширишдаги вазифасини ҳам қамраб олади);

3) морфология. Тил маданияти муаммоси грамматикага ҳам дахлдордир, бироқ грамматик тизимда тил маданияти бошқача йўналиш олади. Зеро, тил маданияти назарияси мустақил равишда морфологик норма яратишга қодир эмас. Норма тил тизимининг ўзида вужудга келади, тил маданиятининг унга таъсири билвоситадир;

4) синтаксис. бу соҳани тил маданияти доирасида ўрганишда огзаки ва ёзма нутқ синтаксиси ўртасидаги фарқларга алоҳида эътибор бериш талаб қилинади;

5) тил маданиятини стилистик фарқлар нуқтаи назардан ўрганиш;

6) тил маданиятини семантик нуқтаи назардан ўрганиш лугат таркибини меъёрлаштириш ва атамалар тизимини тараққий эттириш имкониятларини аниқлаш билан боғлиқ.

Нутқ узусига боғлиқ бўлган социолингвистик ҳодисалар қуйидагилардан иборат:

1) адабий тил фаолият доирасининг кенгайиши;

2) миллий тилнинг алоҳида вариантларининг ички интеграцияланиши; адабий тил ва маҳаллий диалектлар орасидаги фарқлар тобора камая боради. Бу кўплаб мамлакатлардаги урбанизация жараёнининг жадаллашуви, жамият тизимининг ўзгариши туфайли рўй беради.

3. Нутқ узуси адабий тил нормаларига катта таъсир ўтказа бошлаган янги зиёлилар авлодининг шаклланиши.

Барча табиий тиллар фикр ифодалашнинг универсал системаларидир. Тил ёрдамида маданият ривожининг турли босқичларида турган ҳар қаидай жамоа барча турдаги коммуникатив эҳтиёжларини қондиради. Ҳозирги замон адабий тилларининг характерли хусусиятларидан бири, масалан, юқорида зикр қилинган «интернационаллашув» ва «интеллектуаллашув»дир. Бунинг натижаси ўлароқ, барча мамлакатларда, нафақат миллий ўз-ўзини англаш ва она тилига, унинг маданиятига, балки тилларнинг лугат таркибини бошқа тиллар орқали бойитишга ҳам эътибор кучайди (Бушуй 2003: 120-124). Масалан, Жанубий - Шарқий Европа тилларида XX аср давомида ижтимоий-сиёсий атамалар тизими шаклланишига назар солсак, у ўхшаш ўзгарувчан коммуникатив вазиятлар шароитида юзага келган ҳамда янгидан вужудга келган маънавий ва моддий

маданиятга оид тушунчалар ҳисобига бойиганлигини кўрамиз. Аммо бу жараён турли тилларда турлича йўллар билан кечди. Масалан, болгар тилида лугат таркибининг бойиши кўпроқ рус тилидан кириб келган сўзлар ҳисобига рўй берди. Румин тили француз тили, янги грек тили қадимий юнон тили ҳисобидан бойигани кузатилди. Албан тилида эса, она тили элементларидан янги сўзлар яшаш анъанаси, серб-хорват тиллари рус тилидан ўзлаштириш ва она тили захирасидан фойдаланган ҳолда янги сўзлар ясалиши билан характерланади. Диққатга сазовор томони шуидаки, болқон тилларининг ўзаро муносабатлари уларнинг ижтимоий-сиёсий лексикасида қарийб ўз аксини топмади ва ушбу тилларда инновацион жараёнлар кўпроқ нолисоний факторларнинг таъсири ҳисобига кечди.

Тиллараро муносабатларга тил маданияти назарияси нуқтан назаридан қарайдиган бўлсак, бу ўринда академик Л.В.Щербанинг қуйидаги ибратли фикрини келтирмоқ жоиз: «Янги тушунчаларни номлаш учун тилнинг ўзида сўз топилмаса, ўзга тиллардаги тайёр сўзлардан, айниқса, улар байналминал кўринишда бўлса, фойдаланишдан чўчимаслик керак. Мабодо, янги тушунчани ўз воситалари билан ифодалаш имконияти бўлса (сўз яшаш ёки қўшма сўзлар тузиш), албатта, ўз лугат таркибини бегона элементлар билан тўлдирмаслик яхши. Бироқ, бу икки ҳолатнинг чегаралари шунчалик нозикки, уни махсус лингвистлик, адабиётшунослик сезгиси билангина пайқаш мумкин. Бироқ, бу сезги албатта мистик характерга эга эмас ва у филологик тарбия натижасида шаклланади» (Щерба 2000: 117).

Ҳозирги пайтда жаҳонда миллий тилларни атамалар яратиш ҳисобидан бойитиш борасида катта тажриба тўпланди. Масалан, малай тили қуйидаги принциплар асосида ясалган атамалар орқали ўз таркибини бойитмоқда:

1. Дастлаб умумфойдаланишда бўлган сўзлар асосида атамалар яратиш. Масалан, «бирга қочмоқ» маъносидаги малазийча «selari» сўзи илмий тилдаги «параллел» маъносида ишлатилади;

2. Мумтоз малазий тилининг лугат бойлиги семантик ўзлаштирма сўз манбаи вазифасини бажаради. Масалан, «жисм» - олдин «тана, вужуд»ни англатиб, ҳозирда «осмон жисми» маъносидаги тушунчани ифодалайди.

3. Илмий атамаларнинг бир қисмини атамаларга айланган диалектга оид сўзлар ташкил қилади. Масалан, кедах ва келантан диалектларидаги «охир», «якун» маъносидаги «sut» сўзи илмий терминологияда бошқа маънода ишлатилади. Шунингдек, семантик деривация, калькалаш, фонетик ўзгартириш ва бошқа сўз ясаш усуллари ҳам фойдаланилади (Istilah pendiekan Melayu-Inggeris... 1996).

Тил маданияти социолингвистик ҳодиса сифатида мажмуавий хусусиятга эга. Тил маданияти дегаида, адабий тилнинг асосий қонуниятларини ва ўзига хос хусусиятларини, унинг ижтимоий нормаларини (орфоэпик, орфографик, лексик, морфологик, синтактик воситаларини) онгли ва мустақкам ўзлаштириш тушунилади. Бунга адабий тилнинг функционал услубларини ҳам киритиш мумкин. Тил маданияти доирасига тилнинг жамиятда тутган ўрнига боғлиқ бўлган ҳодисалар ҳам мансубдир. Барча диалектлари билан муносабатда бўлган адабий тил маданийлашади.

Тил маданияти масалаларини ўрганишда ҳар бир адабий тил ўзига хос хусусиятлари билан фарқланиши ва бу хусусиятларнинг мулоқот муҳити ва вазияти билан боғлиқлиги ҳисобга олинади. Адабий тил нормалари ҳам динамиқдир ва унинг ўзига хос хусусиятларидан бири ифода воситаларининг вариантлилигидадир.

Тил маданияти учун ижтимоий ҳаётдаги ўзгаришлар, миллий онг, маданий омилларнинг таъсири тилнинг ички тизимий ўзгаришлари фаоллиги, меъёрлаштириш сиёсатининг таъсирчанлиги катта аҳамиятга эгадир.

Тил нормасига таъсир қилувчи ички жараёнлар қаторига, биринчи навбатда, сўзлар полиморфизмининг чекланганлигини ва аналитик конструкциялар салмогининг ошиб бораётганлигини киритиш мумкин. Бу жараёнлар таъсирида муқобиллар миқдори ошиб бормоқда. Уларни баҳолаш ва энг маъқул вариантларини танлаш бугунги кундаги кўплаб мамлакатларнинг меъёрийлаштириш борасидаги сиёсатининг долзарб масаласи ҳисобланади.

«Тил маданияти» тушунчаси умумий «маданият» тушунчаси доирасида унинг бошқа соҳалари билан боғлаб ўрганилади.

Ўтмишда тил маданияти энг аввало нуризм (тилни ёт унсурлардан тозалаш) гоёси билан боғлиқ ҳолда ўрганилган ва у назарий тилшунослик тамойилларидан анча йироқ бўлган. Ҳозирги пайтда тил маданияти мустақил илмий предмет сифатида шаклланыпти.

Тил маданиятининг асосий ўлчови сифатида, қадайдир бир мавҳум меъёр (софлик) эмас, балки тилнинг ўз асосий вазибаларини бажара олиш қобилияти қабул қилиди. Ҳозирги замон тил маданияти фани ўз олдига эркин ва аниқ нутқий мулоқотни таъминлашни асосий мақсад қилиб қўяди. Масалан, Европада бу ишга Прага тилшунослик мактаби ўзининг катта ҳиссасини қўшди (тилга функционал ёидашув, тил тизимининг динамик мувозанати ҳақидаги таълимотлар).

«Тил маданияти» тушунчасини унда сўзловчи шахслар маданияти билан боғлаб ўрганиш зарур. Чунки «тил маданияти» тушунчасида бир томондан тил системаси ва нутқ фаолиятининг, иккинчи томондан, тил ва нутқ орқали юз берадиган ижтимоий ва индивидуал фаолиятнинг диалектик муносабатлари ўз аксини топади.

Тил маданиятининг бу томонлари алоҳида шахс фазилатларининг мажмуасини ташкил қилади. Шу сабабли, тил маданиятини шакллантириш шахсга таълим ва тарбия бериш жараёнида муҳим босқичлардан бири ҳисобланади. Шу нуқтаи назардан қуйидаги масалалар муҳокамаси муҳимдир: 1) шахснинг таълим ва тарбияси жараёнида тил маданияти қаидай рол ўйнайди? 2) таълимнинг турли босқичларида тил маданиятини ўргатиш борасида қандай вазибалар илгари сурилади?

Сўзловчи шахс ва тингловчи нутқий мулоқот жараёнида ўзаро тўрт турдаги *социолингвистик муносабатлар тиллапоясини* эгаллаши қайд қилинган, булар – *юқори, тенг, паст ва нейтрал*.

Буидай даражаланишда нутқий мулоқот иштирокчиларининг «ижтимоий масофа» си (social distance) ҳам ўз ифодасини топади. Бу кўпинча мулоқот жараёнининг «юқоридан пастга» қабилида, суҳбатдошни менсимаслик, буйруқона оҳангда рўй беришига олиб келади. Бундан ташқари, суҳбатдошларнинг бир-бирларини яхши танимаслиги оқибатида рўй берадиган «бетакаллуф» мулоқот тури ҳам мавжуд. Мулоқотда иштирок этувчи шахсларни бир-биридан ажратиб

турувчи бу ҳолатлар нутқий мулоқот муносабатларининг даражасини белгилайди. Масалан, ўгилнинг ўз отасига муносабати «пастдан юқорига» ва «ўзаро яқинлик» даражаларида баҳоланади. Буларнинг ҳаммаси тил маданиятини белгиловчи муҳим омиллардир.

Таъкидлаш жоизки, кўрсатилган муносабат даражаларининг бирор бир тилда тўлиқ ифодаланиши қийин масала. Масалан, К.М.Хорненинг кузатишларига кўра, инглиз тили учун кўпроқ «бетакаллуф нейтрал» даража характерлидир (Horne 1995: 77-87). Француз-немис ва испан тиллари эса бу борада «яқин - нейтрал» («close - neutral») ва «узоқ нейтрал» («distant - neutral») даражаларидан фойдаланишади. Айни пайтда, корейс тили юқорида келтирилган даражаларнинг олтитасидан фойдаланиши билан бошқа тиллардан фарқ қилади: «узоқ-юқори» («distant-superior»), «яқин-тенг» («close-equal»), «узоқ-паст» («distant-inferior»), «узоқ-нейтрал» («distant-neutral»), «шахссиз-нейтрал» («impersonal-neutral»), «яқин-нейтрал» («close-neutral»). Яван тилида эса, нутқ даражаларининг сони тўққизтага етади. Яван тиллари доирасида юқори мансабдор шахсларнинг болалари нутқ маданияти даражаларини коллежга ўқишга кириш пайтларидаёқ эгаллаб оладилар.

Нутқий мулоқот даражасини ифодаловчи воситалар турли-тумайдир. Шуидай бўлса-да, ҳар бир тилда, одатда, қайсидир бир усул устувор характерга эга бўлади. Масалан, тай тилида асосан расмий (protocol) иборалар ишлатилса, яван тилида бундай ҳолда шунга мос лексика танлашга интилишади. Корейс тилида эса, бошқа ифода воситаларидан фойдаланиш истисно қилинмаса-да, грамматик кўрсаткичларга таянилади (Horne 1995: 85-86). К.М.Хорне таклиф қилган бу модел ҳозирги пайтда ижтимоий-маданий ўзгаришлар нутқ даражаларидаги фарқларни камайишига олиб келаётган япон ва бошқа тилларда содир бўлаётган айрим силжиш, янгиликларни аниқ тавсифлашга ёрдам беради.

Нутқ маданияти тил воситаларидан муайян нутқ вазиятига мос ҳолда фойдаланишни тақозо қилади. Сўзловчи турли функционал услублардан эркин фойдаланиши лозим. Ижтимоий коммуникатив фаолиятни муайян қонун-қоидалар асосида ривожлантириш, тил маданияти ва тил сиёсати оид назарий ва

амалий масалаларни ҳал қилиш умуммаданий сиёсатнинг муҳим йўналишларидан бири ҳисобланади.

Нутқ маданияти гоёси доираснда ривожланаётган назарий йўналишлар қуйидагилардир:

1) нутқ нормаларининг вариантлиги;

2) нормаларни баҳолашга вазифавий ёндашув;

3) адабий тил нормаларининг шаклланиши ва ривожланишда ташқи ва ички (лисоний ва нолисоний) факторларнинг алоқаси;

4) миллий тил таркибда адабий тил элементларининг ўрни, роли ва бошқалар.

Нормативлик масалаларига тил бирликлари вазифалари нуқтаи назаридан ёндашув маданий мулоқот фаолиятининг лисоний тарбия дастурига айланишига, лисоний ҳиссиётнинг шаклланишига, мулоқот малакасининг ривожланишига, ҳар қандай нутқий вазиятларда жамиятда ўрнатилган қонунқоидаларга мос равишда образли ифода воситаларидан унумли фойдаланишга олиб келади. Бундай ёндашув тил нормасини, адабий тилни, унинг функционал алоқаларини ва диахроник ўзгаришларни тарихан, ижтимоий ва лингвистик жиҳатдан англашни тақозо қилади. Н.Махмудов таъкидлагандек. «маданий нутқ учун фақат грамматик тўғрилиқ эмас, балки танланган ифода вариантининг ижтимоий мақбуллиги, ўринлиги ҳам муҳимдир» (Махмудов 2007: 13). Тил маданияти нутқ маданиятига нисбатан кенг тушунча; Биринчиси, нафақат эшитиладиган нутққа, балки матнга ҳам тааллуқлидир. Нутқ маданияти эса аввал эшитиладиган ва кейин идрок қилинадиган ҳодисадир. Бироқ улар орасндаги барча зиддиятлар лисоний фаолият жараёнда ечилади. Бу жараёнда тил захираларига гоҳ фаол, гоҳ онгли муносабатлар кўзга ташланади ва айнан улар тил маданиятининг моҳиятини ташкил қилади.

Тил маданияти тушунчасининг мазмуни ҳам кўп қирралдир. Масалан, миллий (масалан, немис тили) адабий тилнинг нутқ маданияти шу миллатнинг анъаналари ва ҳозирги эҳтиёжлари билан узвий боғлиқдир ва улар миллий маданиятнинг умумий шарт-шароитлари ва улар тарқалган ҳудуддаги тил қурилиши билан ифодаланади. Масалан, Швецарияда немис тилининг софлиги немис стандарт тилининг софлиги деб эмас,

миллий хусусиятларга эга бўлган швецар узусининг немис адабий тили меъёри деб тушунилади.

Шундай қилиб, маданият деганда, инсоният жамияти томонидан яратилган ва шу жамият амал қиладиган хулқ-атворлар мажмуаси тушунилади. Тил умумийлиги дейилганда эса, тарихан шаклланган, бир хил лисоний бирликлардан фойдаланиш, шунингдек, фойдаланиладиган тилга нисбатан мавжуд умумий социал баҳолашлар системаси тушунилади.

Инсоннинг умумий маданияти тил маданияти билан узвий боглиқ. Инсон умумий маданиятининг ривожндаги энг муҳим ютуқлардан бири ўз тилндаги қолоқ элементларни йўқ қилишга интилишдир. Бу шахснинг ўз фикрини самарали равишда оғзаки ва ёзма баён қила олиш, тилнинг замонавий лексик ва фразеологик воситаларидан, стилистик заҳираларндан фойдалана олиш қобилиятини ифодалайди.

Тил маданиятининг тараққиёти ҳам ижтимоий, ҳам лингвистик омилларга боглиқ. Ижтимоий омиллар қаторига жамиятнинг муайян даражадаги тараққиёти, иқтисоддаги, халқаро миқёсдаги, фан ва маданият соҳасндаги интеграциялашув анъаналари киради. Бу омиллар лингвистик факторлар билан бирлашиб, ягона бутунликни ҳосил қилади, яъни миллий тилни, биринчи навбатда, адабий тилни илмий англаш орқали тил маданиятининг тўлиқ назарияси яратилади.

Тил маданиятининг назариясини ва амалиётини, социолингвистик асосларини қуйндаги вазифалар фаоллаштиради:

- тил маданиятини тадқиқ қилишни маданият тушунчасининг умумий доирасида ташкил қилиш.

- тилни онгли равишда маданийлаштиришга интилиш (Германия, Венгрия, Польша, Чехия, Словакия, Болгария, Франция, Туркия).

- фуқароларнинг адабий тилга нисбатан мустаҳкам ва ижобий муносабатларни шакллантиришга йўналтирилган тил ва маданият сиёсатини қўллаб - қувватлаш, чунки тил маданияти борасндаги ҳар қандай фаолият, сўзловчи шахснинг тилга муносабатини эътиборга олиши лозим. Бундан ташқари, ушбу фаолият муайян, олдиндан мавжуд бўлган қонда, йўл-йўриқлар, объектив баҳо шартларига ҳам таянади.

Шундай қилиб, норма шаклланиши жараёни қуйидагилардан иборат:

1. Дескриптив (тавсифловчи) босқич;

2. Нормани тўғрилаб бориш босқичи (бу босқич баҳолаш ва кодлаштиришни ҳам ўз нчига олади);

3. Перформатив босқич (тил тизимини воқеликни етарли даражада ифодалай олиши нуқтаи назардан таҳлил қилиш).

Илм-фан, техниканинг беқиёс ривож ижтимоий ҳаёт фаолиятларининг жадаллашув жараёни мураккаб ижтимоий муносабатларни ва моддий воқеликнинг барча соҳаларини лисоний ифодалашда янги муаммоларини юзага келтиради. Шу сабабли ҳозирги пайтда турли халқлар маданиятининг ўзаро муносабатларини ифодалаган тил муаммоларни тадқиқ қилаётиб, ҳар бир жамиятда тиллар, маданиятлар тараққиётининг ўзига хос ва умумий хусусиятларини, қонуниятларини ҳисобга олиши талаб қилинади.

Тиллар ва маданиятлар ўзаро муносабатларининг энг умумий қонуниятлари қаторига турли тилларнинг ўзаро алоқаларга киришувини ва бир-бирларини бойитишларини киритиш мумкин. Бироқ бу турдаги алоқа тиллар ва маданиятларнинг нафақат тараққиётига ёки бойишига, балки айрим ҳолларда ривожланишига тўсиқ бўлиши мумкин. Буларга қуйидагилар киради:

1. Ҳеч қандай асоссиз бошқа тиллардан сўзларнинг ўзлаштирилиши;

2. Миллий тил ва маданиятнинг софлигини, миллий хусусиятини сақлаш ниқоби остида пуристик қарашларнинг тарғиб қилиниши. Бундай анъаналар охир-оқибатда тилларнинг «иҳоталаниб» қолишига сабаб бўлиши мумкин.

3. Нормалар ва илгор анъана, гоьларнинг бузилиши.

4. Нозарур ҳолатларда лисоний вариантлар доирасини кенгайтириш ва фойдаланиш.

Хулоса қилиб айтганда, тил маданияти нафақат инсониятнинг маънавий, маданий ҳаётнда, балки кўп миллатли ва кўп тилли жамиятнинг ижтимоий соҳаларнда ҳам залворли аҳамиятга эгадир.

2-БОБ. ТИЛШУНОСЛИК ФАНИ ТАРАҚҚИЁТИ ТАРИХИДАН ҚИСҚА МАЪЛУМОТЛАР

2.1. Тилшунослик фанининг шаклланиш босқичлари

Лингвистиканинг асосий объекти инсонларга хос бўлган тилдир. Тил тизими қонуниятлари, унинг фаолияти ва тараққиёти ушбу фаннинг предмети ҳисобланади.

Фанларнинг (аввало фалсафанинг) алоҳида илмий фаолият тури сифатида ажралиб чиқиши билан умумлингвистик муаммолар мутафаккирлар учун қизиқарли тадқиқ ирредмети сифатида намоён бўлди. Хусусан, қадимги Юнонистон файласуфлари нарсаларнинг номланиши табиатдан ёки келишув асосида эканлиги борасида баҳс юритишиб келишган. Ўрта асрларда диний уламолар эса авлиё Юҳаннонинг Инжилдаги «Ибтндода сўз бор эди» деган барчага таниш кириш иборасининг мазмуни ҳақида қизгин мунозаралар олиб боришган.

Славян ёзуви асосчиси Константин Кирилл (827-869) Венециядаги баҳсларда «уч тиллилар» қараши асоссиз эканлигини кўрсатиб берди. «Уч тиллилар» юнон, лотин ва қадимги иврит тилларини барча тилларга нисбатан устун деб эътироф этишган ва диний соҳада бошқа тиллардан фойдаланишни тақиқлашган.

Грамматикага доир илк ишлар дастлаб ҳар қандай тил тизими учун хос деб ҳисобланган. Кўпгина халқларнинг мутаффакирлари бир тил грамматикасини иккинчисига нисбатан тадбиқ қилишни табиий ҳол деб қабул қилишган. Қизиқарли томони шундаки, XVIII асрда юнон-лотин тилларндаги кўпгина феъл замонларини рус тили грамматикаси кўчириб олгани каби, XX асрнинг 50- йилларигача туркий тиллар грамматикаларнда ҳам рус тили грамматикаси аънаналарига хос бўлган феълнинг замон шакллари ҳақндаги маълумотларни қайд этишга ҳаракат қилинган.

Грамматиканинг умумийлигини мантиқан асослаш мумкинлиги ҳақндаги фикр машҳур француз «Умумий (универсал) рационал грамматика»снда ўз аксини тонди. Ушбу асар 1660 йилда Париж яқинидаги Пор-Рояль аббатлигида чоп этилганлиги туфайли шу ном билан машҳурдир. Ушбу грамматика муаллифлари бўлган Клод Лансло ва Антуан Арно тилларда

умумий қонуниятлар мавжудлигини эътироф этишди ва ана шу лисоний умумийликни топишга эътибор қаратишди. Бу вазифани амалга ошириш учун улар, бир томондан, юкорнда эслатиб ўтилган «устун» тиллар учлиги – қадимги иврит, грек ва латин тилларини «вульгар» («оддий») тиллар ҳисобланган француз ва немис тиллари билан таққослашган бўлишса, иккинчи томондан, дедуктив-мантиқий фикрлаш орқали қондалар яратиш билан шугулланишган.

Аммо фақат буюк олмон тилшунос-мутаффаккири Вильгельм Хумбольдтнинг (1767-1835) XIX асрнинг 20-30-йилларида яратган асарларидагина умумлингвистик муаммоларни ёритиш кенг камровли тус олди. Хумбольт томонидан тадқиқ қилинган янги муаммолардан бири тил тараққиёти муаммоси ҳисобланади: Тил, унинг фикрича, ўзаро умуман фарқли бўлган қатор босқичлардан ўтувчи доимий тараққиёт ҳолатида бўлади. Хумбольт «тилларни тараққиёт ҳолатида ўрганиш» билан «тил организмни ўрганиш»ни фарқлай билиш зарурлигини таъкидлаб ўтади. Мана шу фикр негизда аслида «диахрония» ва «синхрония» тушунчалари назарда тутилган эди.

Хумбольт тил «организми»нинг барча элементлари орасидаги ўзаро алоқани кўрсатиб берди. Мухтасар қилиб айтганда, у биринчи бор тилнинг тизимлилиги ҳақидаги фикрни шакллантирди. Олим тил ва тафаккур муносабатига катта эътибор қаратиш билан бир қаторда, тил ҳодисаларининг иккиёқлама характерини эслатиб ўтади ва «тил бир вақтнинг ўзида акс эттирувчи ва белги» эканлигини тасдиқлайди (Звегинцев 1964, 1-қисм: 77).

Тилнинг инсонга хослиги туфайли индивидуал ва бутун халққа тегишли бўлганлиги учун ижтимоий эканлигини эътироф эта туриб, Хумбольдт тилдаги субъективлик ва объективлик яхлитлигини ҳамда тарихий тараққиёт ва фаолият ҳамоҳанглигини таъкидлаб ўтади. Хумбольдт тил ва маданият, тил ва ёзув муносабатлари ҳақидаги масалага эътибор қаратди ва тилнинг билиш қуроли сифатидаги ўрнини кўрсатиб берди.

Хумбольдтнинг гоялари Август Шлейхер (1821-1868), Александр Афанасьевич Потебня (1835-1891), Иван Александрович (Ян) Бодуэн де Куртенэ (1845- 1929) каби йирик тилшуносларнинг лингвистик қарашларига катта таъсир кўрсатди.

Хумбольдт тилнинг фаолият эканлигини таъкидлаб ўтади. Лекин у тилни фаолият қуроли сифатида қўлланиши ва лисоний фаолиятнинг ўзи ўртасидаги аниқ чегарани ажратиб бера олмади. «Тил-нутқ» дихотомиясини лингвистикага бир неча йиллардан сўнг, замонавий лингвистикага асос солиш борасида И. А. Бодуэн де Куртенэ билан бир қаторда турган олим Фердинанд де Соссюр (1857-1913) киритди.

Соссюрнинг муҳим хизмати – *тилни белгилар тизими сифатида* тушунишнинг асосий тамойилларини шакллантирганлиги, синхронликни аниқ чегаралаганлиги, яъни тилни ўзгариш ва тараққиёт жараёнида таҳлил этганлиги ва *тилнинг тизимли характери* ҳақидаги масалани аниқ қўя билганлигидадир. Шунини алоҳида таъкидлаб ўтиш зарурки, Соссюр тил тизими ҳақида Хумбольдт ва айниқса Шлейхер каби организм сифатида эмас, балки айнан тизим сифатида фикр юритади.

Тилшунослик фанининг предмети тушунчаси тарихий нуқтаи назардан ўзгарувчан характерга эгадир. Маълумки, тил ҳақидаги фан тўғри ёзиш ва ўқиш ҳақидаги таълимотлар билан бошланган эди. Ушбу таълимот *грамматика*, яъни «ёзув санъати» деб аталган. Аммо ана шундай аниқ амалий мақсадга эришиш жуда кенг қамровли масалаларни ҳал қилишни талаб этди. Масалан, тил ўзгарувчанлиги, тиллардаги фарқлар, қадимий матнлар ёки хорижий тилдаги ёзувни ўқишга ўргатиш каби масалалар шулар жумласидандир. Ёзувнинг яратилиши эса товушлар ва ҳарфлар муносабати ҳақидаги масалани ҳал қилишни тақозо этди. Бундан ташқари, товушларнинг барча турлари эмас, балки фақат маънони ажратишга хизмат қиладиган ва ижтимоий аҳамиятга эга бўлган товуш белгилари учунгина ҳарфлар яратиш зарур эди.

Сўз ўзгариши ва гандаги сўзларнинг боғланиш қоидаларини билмасдан туриб тўғри ўқиш ва ёзиш мумкин эмас. Шундай қилиб, аста-секинлик билан грамматика «ёзув санъатидан» сўзларнинг ўзгариши ва боғланиши, товушлардан сўзлар тузиш ва уларнинг маънога эга қисмлар (морфемалар)дан ташкил топиши ҳақидаги фанга айланиб борди.

Маълумки, бундай ёндашувда тилнинг жуда муҳим элементи – *сўз* тил ҳақидаги фан кизиқиши доирасидан четда қолади. Шундай бўлсада, амалиёт лугатлар тузиш заруратини

тугдирди. Натижада, тил ҳақидаги фан ўз таркибига *лексикология* фанини, яъни лугат таркиби ҳақидаги фанни ҳам киритди. Тўғри ўқиш ва ёзишга ўргатишда тил тизими ва ёзувни билиш етарли эмас. Тилнинг қандай ҳаракат қилиши ва фаолиятини англаш ҳам жуда муҳим ҳисобланади. Шу асосда тил фаолияти муаммолари – аввалига намунавий нутқ таълимоти бўлган риторика ва кейинчалик, услублар ҳақидаги таълимот – стилистика билан боғлиқ ҳолда тил ҳақидаги фан предмети таркибига киритилди.

Лингвистиканинг бугунги ҳолати дедуктив ва индуктив ёндашувларнинг лингвистик тадқиқотларда амалда бирлаштирилиши ва кузатишлар, тажрибалар ва олинган маълумотларни йиғишни ўзаро боғлашни талаб этмоқда.

Келажақда «умумий тилшунослик» фанининг икки мустақил тармоққа бўлиниши кўзда тутилмоқда. Тармоқлардан бири *умумий тилшунослик* бўлиб у дунёнинг турли тиллари доирасида олиб борилган кузатишларни умумлаштириш ва ана шундай умумлаштирилган хулосалар асосида тилларнинг структураси, фаолияти ва тарақққиётига хос умумий қонуниятларни аниқлаш каби вазифаларни ўз олдига қўйса, умумий тилшуносликнинг иккинчи тармоғи бўлган *назарий тилшунослик*да эса тилларнинг структураси, фаолияти ва тарақққиётининг моделлари яратилади.

Умумлингвистик тадқиқотлар тизимнда *типологик лингвистика* ўзига хос ўринни эгаллайди. Дунёдаги турли тилларнинг қиёсий таҳлили муайян белгиларга кўра тилларни, уларнинг товуш ва грамматик тизимлари, лугат бойлиги ва услубий турларини маълум типларга бирлаштириш имкониятини беради.

Хумбольдт давридаёқ тилларнинг морфологик структурасидаги фундаментал хусусиятларни эътиборга олишга асосланган типологик таснифлаш кенг тарқалган эди. Ушбу таснифга мувофиқ тилларнинг қуйндаги типлари ажратилган:

1. Сўз таркибида ёрдамчи морфемалар ишлатилмайдиган *аморф тиллар*;
2. Ёрдамчи морфемаларнинг ўзақда сезиларли ўзгаришларни юзага келтирмасдан унга агглютинатинация (яъни елимлаш) йўли билан бирикадиган *агглютинатив тиллар*;

3. Ёрдамчи морфемалар ўзак билан жуда яқин бирикадиган ва бунда ўзакда ҳам, ёрдамчи морфемада ҳам сезиларли ўзгаришлар юз берадиган *флексив тиллар*.

Ушбу тиллар гуруҳига яна бир типни, яъни полисинтетик тилларни киритиш мумкин. Бу тиллардаги ўзак ва ёрдамчи морфемалар бирикиб, муайян даражада сўз–гап ягона тузилмасига айланади (Америка ҳиндулари тиллари ва Осиёдаги баъзи тиллар – чукот, коряк ва ҳ.к.). Ушбу таснифлашни таниқли америкалик лингвист Эдуард Сепир (1884–1939) аниқлаштирган ва бунда у кўпгина нотаниш тиллардан тўпланган фактларни инобатга олган.

Умумий ва амалий тилшунослик ўзининг назарий аспектларида яқин алоқададир. Тарихдан тилшуносликнинг мақсади тил ва тўғри ёзишни ўргатишга қаратилганлигини айтдик. Кейинги даврларда ушбу вазифалар қаторига инсоннинг машина ва компьютер билан ўзаро мулоқоти билан боглиқ вазифалар ҳам кўшилди.

Шундай қилиб, умумий тилшунослик лингвистиканинг назарий ядроси ҳисобланади. Тил назарияси инсоният мулоқотининг муҳим воситаси сифатида ҳар қандай табиий тил доирасида олиб бориладиган тадқиқот ишининг асосини ташкил этади. Дунёнинг турли тиллари структураси, фаолияти ва тараққиётида юз берадиган ҳар қандай ҳодисанинг тўлақонли таҳлилини амалга ошириш ишончли назарий асос ва методологик тамойиллар билан таъминланиши зарурдир.

2.2. Қиёсий-тарихий тилшунослик

Қиёсий-тарихий тилшуносликнинг бошлангич куртакларини Гуманизм ва Уйғониш даврлари, XVII аср, Ж.Б. Вико (1668-1744) фаолияти ва XVIII асрлар тилшунослигини қамраб олган янги давр гоъларидан излаш зарур. Янги давр Европа тилларини ўрганишнинг қизгин фаоллашуви билан характерланади. Ўша пайтда ҳарф ва товушни мос туширишга йўналтирилган кўпгина орфографик ислохотлар амалга оширила бошланди ва товушлар (яъни тилнинг иккиламчи қисмларга бўлиниши)га нисбатан эътибор кучайди. Бирламчи бўлиниш борасида эса, янги грамматикалар яратилишига қарамасдан, уларда бирор бир янги фикрлар учрамади. Шунингдек, сўз туркумларини Аристотел ва Варрон каби таҳлил қилиш анъанаси давом этди.

Бу даврда мамлакатлараро алоқалар ривожини натижа снгда ўрганилаётган тиллар доираси кенгайиб борди. Тилларнинг келиб чиқиши ҳақндаги етакчи гоъ «бобо тил» сифатнда қадимги иврит тилини эътироф этиб, тилларнинг тараққий этиши ҳақндаги моногенетик қарашни тарғиб қилди. Бу қарашни асослаш мақсадида тиллардаги лугат таркибининг яқинлигини эътиборга олишган. Шу соҳадаги анъанавий ишлар сифатида куйндагиларни кўрсатиш мумкин:

Постелнинг (1538) «Die Originibus seu de Hebraicae linguae et gentis antiquitate? Atque variarum linguarum affinitate» ва қадимги иврит тили негизнда шаклланган 12 тилнинг рўйхати келтирилган Библиандернинг (1546) «Die ratione communi omnium linguarum et litteraturam commentaries» асарлари.

Бобо тилни (прототил) аниқлашга бўлган бошқа ҳаракатларни ҳам кузатиш мумкин. Масалан, Джембуларий Флоренция диалектининг этрусск тилига боглиқлигини кўрсатишга ҳаракат қилади. Ван Горп эса Одам Атонинг тили тевтон, яъни фламанд тили бўлган деб ҳисоблайди ва ҳоказо.

Тилларнинг ўхшашлиги ва қариндошлиги ҳақидаги фикрлар ҳам кўпинча аралашиб кетади. Европада ҳақиқий компаративизм Канинисус арабларга аллақачон маълум бўлган семит тиллари қариндошлиги ҳақидаги фикрни тарқатгандан сўнг шакллана бошлади. Пиза қадимги сурия тили ва баск тилларини қиёслайди. 1599 йилда И.Ю.Скалигер «Diatriba de Europearum linguis» номли

асарини чоп қилади ва унда «худо» сўзининг шаклларидан келиб чиққан ҳолда типологик классификацияни тузади.

Умумий назарияларга келганда эса, Бэкон, Скалигер ва Франческо Санчесларни эслаб ўтиш мумкин. Бэкон ўзининг «De dignitate et augmentis scientiarum» номли асарнда тил ва тафаккур муносабатини фалсафий нуқтаи назардан таҳлил қилади. Юлий Цезар Скалигер 1900 йилгача ва ундан кейинроқ бўлган даврларда тузилган мумтоз грамматика асарларининг «гоявий отаси» ҳисобланади. Худди ана шу даврда (XVII ва XVIII асрлар) кейинги қиёсий тарихий тадқиқотларга асос солинган.

Янги давр лингвистлари (Вожд, Менаж) тилдан мантиқий қонуниятларга бўйсунмайдиган норматив қоидаларга асосланган ҳолда фойдаланиш ҳақнда сўз юритишади. Шунингдек, улар барча тилларга хос бўлган хусусиятларни аниқлашга ҳаракат қилишади. Лекин бу тиллар рўйхати чекланган бўлиб, булар энг аввало лотин, француз ва айрим ҳолларда юнон ва қадимги иврит тилларндир. Немис, испан ва итальян тиллари икки-уч марта эслатиб ўтилса, валлон тилидан келтирилган мисол фақат бир марта учрайди. Шу нуқтаи назардан француз тили беихтиёр муайян устунликка эга бўлади. Тадқиқотчилар келишик категориясини ҳамма тиллардан излашга ҳаракат қилишади. Бунга улар келишик категориясининг лотин тилнда борлигини асос қилиб кўрсатишади. Лекин бу кўпгина қарама-қарши фикрларнинг вужудга келишига олиб келади.

Янги давр тилшунослигида «Янги фан» асари муаллифи Дж.Б.Вико (1668-1744)нинг концепцияси муҳим ўрин эгаллайди. Бу асарда тилларнинг келиб чиқиши ҳақидаги назария келтирилган. Виконинг фикрига кўра, аввал товушга тақднд, кейин ундов сўзлар, кейин юкламалар пайдо бўлган ва натижада улар мустақил сўз туркумларининг вужудга келишига сабабчи бўлган. Вико тил таракқиётининг уч босқичи ҳақндаги фикрни илгари суради. Биринчиси – «Худолар тили» бўлиб, уни Вико «иероглиф ёки муқаддас» деб атаган. Бу босқич одамлар ҳали нутқдан фойдалана олмаган давр учун зарур бўлган. Иккинчиси – «Қахрамонлик ёки поэтик» босқич тили бўлиб, у ҳам биринчиси каби овозсиз, лекин ёзма шаклда бўлиши мумкин бўлган. Учинчиси – «Эпистоляр» омма тили бўлиб, у амалий мулоқот

учун хизмат қилган. Виконинг фикрича, бу уч тил ва ёзувнинг уч тури бир вақтда пайдо бўлган.

Турли халқларга хос бўлган ҳар хил тилларнинг мавжудлигини Вико об-ҳаво шароити, урф-одатлар ва замондаги фарқлар билан тушунтиради.

Вико қарашларини лингвистик нуқтаи назардан баҳолаш учун уч масалани фарқлаш зарур: ушбу қарашларнинг XVIII асрдаги аҳамияти, уларнинг таъсири ва умумназарий аҳамияти. Биринчи масала бўйича салбий жавоб бериш мумкин, Вико компаративистикага ҳеч қандай таъсир кўрсатган эмас, бироқ унинг адабиёт, стилистика ва эстетика соҳаларнда Италия маданиятига қўшган ҳиссасини унутмаслик керак.

XVIII асрда барча соҳалар вакиллари (шоирлар, файласуфлар, сиёсатчилар, иқтисодчилар ва ҳ.к.) тил ҳақнда бирор нарса ёзишга уринишган. Энг катта ҳажмдаги иш олиб борилган ягона соҳа фонетикадир. Шу даврда орфография ҳақнда ҳам баҳслар давом этади. Англияда Стил ритм ва интонация ҳақнда китоб чоп қилади. Грамматик тадқиқотлар давом этади ва тобора кенг кўриниш ола боради. Тадқиқ қилинган тиллар рўйхати ҳам ўсиб боради. 1786 – 1787 йилларда П.С.Паллас Петербургда Европа ва Осиёнинг 200 тилндаги 285 та сўздан иборат бўлган лугатини чоп этади.

Ушбу фалсафий асрнинг энг илгор вакили сифатнда Кондельякни кўрсатиш мумкин. Унинг тилнинг эркинлиги ҳақндаги назарияси алоҳида қизиқиш уйғотади. Кейинчалик Бреал ушбу назарияни жуда юқори баҳолаган ва бу фикрни Соссюр ҳам қўллаб-қувватлаган.

Санскрит тили ҳам фаол ўрганила бошланди. Лекин европалик лингвистлар қадимги ҳиндларнинг фонетикага доир қарашларини бирдан баҳолай олишмади ва пайдо бўлаётган компаративистика товушларни эмас, балки ҳарфларни тадқиқ этган. Ажойиб тарзда амалга оширилган морфологик таҳлил ҳам европалик грамматиклар томонидан XIX асрнинг бошларигача тан олинмаган.

Хуллас, қиёсий тарихий тилшунослик тарихнда қуйндаги тўрт даврни ажратиб кўрсатиш мумкин:

1) қиёсий тарихий метод пайдо бўлишдан «ёш грамматиклар»- гача бўлган давр (1816-1870 йй.),

2) «ёш ғрамматиклар» (1870-1900 йй.),

3) «ёш ғрамматиклар»дан Ф.де Соссюрнинг «Умумий лингвистика курси» китобининг чоп этилиши ва хетт ёдгорликларининг ўқилиши амалга оширилишигача бўлган давр (1900-1916 йй.) (1915-1917 йй.),

4) Ф.де Соссюрнинг «Умумий лингвистика курси» китобининг чоп этилишндан ҳозирги кунгача бўлган давр.

1816 йилда Франц Бопп (25 ёшда) «Санскрит тилида тусланиш тизимининг грек, лотин, форс ва герман тилларндаги тусланиш билан қиёсий таҳлили (Рамаёана ва Моҳобхоратнинг айрим парчаларининг аслиятдаги матндан аниқ ва метрик таржималар ва Ведалардан баъзи қисмлар мисолида)» китобини чоп этди. У ушбу китоб билан қиёсий–тарихий методга асос солди.

Бопп қардош тиллардаги феълларнинг қўшимчаларини қиёслади ва европа тилларида нафақат алоҳнда ўхшаш ҳодисалар, балки ғрамматик тизим бирлиги ҳам мавжудлигини аниқлади. «Ҳинд–европа тиллари» деган тушунча унга тегишлндир. Франц Боппнинг асосий мақсади – бир тилдаги факт ва шаклларни бошқа тил факт ва шакллари ёрдамида тушунтиришдан иборат бўлган.

Боппдан мустақил тарзда худди шу даврда (1814–1818 йй.) даниялик тилшунос Расмус Раск (1787–1832йй.) «Қадимги шимолий тил соҳасидаги тадқиқотлар ёки исланд тилининг келиб чиқиши» китобида герман, литва, славян, лотин ва юнон тилларининг қардошлигини исботлаб берди

Қиёсий–тарихий тилшуносликнинг юзага келиши даниялик лингвист Якоб Бредсдорф (1790–1841 йй.) («Тилга хос ўзгаришлар сабаблари ҳақида») ва немис тилшуноси Якоб Гримм номлари билан боғлиқ бўлиб, улар қиёсий–тарихий метод ёрдамида герман тилларини тадқиқ этишди. Янги методнинг асосчилари қаторига, шунингдек, Александр Христофорович Востоков (1781–1864 йй.) («Славян тили ҳақида фикрлар»–1820 ва ҳ.к.) ҳам киради У тугма гунг бўлгани учун маъруза ўқий олмасди, шунинг учун Румянцев музейи кутубхонаснда мударлик қилган.

Умумий тилшуносликнинг асосчиси В. Хумбольдт саналади. У тилнинг илмий назариясини қиёсий–тарихий метод асосида ярата бошлаган. Унинг асосий иши –«Инсоният тилларининг қурилишндаги фарқлар ва унинг инсоннинг

маънавий тараққиётига таъсири» асари 1836 йилда вафотидан сўнг акаси Александр Хумбольдт томонидан чоп этилган.

XIX асрнинг 1850–1860 йилларида бу метод Август Шлейхер (1821–1868) ва Хейман Штейнталь (1823–1899)лар томонидан ривожлантирилди. 1861–62 йилларда Шлейхернинг асосий илмий иши дунё юзини кўрди ва унда ўтган 50 йил давомида бажарилган ҳинд–европа тилларининг қиёсий–тарихий тадқиқи умумлаштирилди. Штейнталь тилларнинг келиб чекиши, тилларни таснифлаш ва тилшунослик тарихи ҳақида илмий ишлар ёзди.

1870–1900 йиллар қиёсий –тарихий метод тараққитининг иккинчи босқичи бўлиб, «Ёш грамматиклар» тадқиқотлари билан боғлиқдир. «Ёш грамматиклар» тилни тарихий ҳодиса деб ҳисоблашган ва бу фикр Херман Паул томонидан «Тил тарихи тамойиллари» китобнда қайд қилинган. Бу фикрни Шлейхернинг тилни биологик ҳодиса сифатида қараш («тил – табиий организм») фикри билан солиштириш мумкин. Ёш грамматиклар, шунингдек, товуш ўзгаришларидаги қонуниятларни аниқлашган, улар тирик тиллар ва диалектлар ўрганилиши лозим деб ҳисоблашган.

Ёш грамматиклар вакиллари сифатида Херман Пауль, Август Лескин, Карл Бругман, Херман Остгоф, Вильгельм Шерерларни кўрсатиш мумкин.

Ёш грамматиклар тил фактларини аниқ кузатишган бўлса-да, улар умумий назарий муаммоларни олга суришга журъат этишмади. Масалан, «Париж лингвистик жамияти» низомнда қуйидаги банд бўлган: «жамият тилнинг келиб чиқиши ва халқаро сунъий тилнинг яратилиши соҳасида иш олиб бормайди».

«Ёш грамматиклар» Шлейхернинг лингвистик биологизм гоясига қарши чиқишган бўлишса-да, сунъий йўл билан яратиб бўлмайдиган тилнинг тирик организмга ўхшаш томонлари ҳақида ҳам сўз юритишган. Ёш грамматиклар фонетик ўзгаришларни чуқур тадқиқ этишди, ундаги қатъий қонуниятларни, аналогияларни, ўзлашмаларни ва неологизмларни ажратиб кўрсатишди. Улар таълимотига индувидуализм ва психологизм гоялари хос бўлган. Шундай қилиб, улар тилдаги ўзгаришлар сабабларини жамиятдаги ўзгаришлардан эмас, балки инсон руҳиятидаги ўзгаришлардан излашган. Масалан, улар замонавий

рус тили уни ўрганмаган бола учун ўлик тилдир, лекин ўлик тил ҳисобланган лотин тили эса бу тилни мукамал билган филолог–классик учун тирик тил сифатида намоён бўлади, деб ҳисоблашган.

Ҳерман Пауль тарихийликнинг ролини бўрттириб, «тилшунослик фани тўлигича тарихийдир» ва тил тизими ҳақндаги ҳар қандай тарихий бўлмаган иш илмий иш эмас деб таъкидлаган. Ёш грамматикларнинг яна бир камчилиги уларнинг фақат алоҳида шакл ва категорияларни ўрганишгани ва уларда тил тизими деган тушунчанинг мавжуд бўлмаганлигидадир.

Қиёсий–тарихий метод тараққиётининг учинчи босқичи А.А. Потенбя, Гуто Шухардт, Бодуэн де Куртене, Ф.де Соссюр, Енс Есперсен ва бошқа олимлар фаолияти билан боглиқдир. Бу даврда социологик тилшунослик (яъни тилнинг ижтимоий вазифаларини мулоқот воситаси сифатида ажратиш), диалектология ва диалектография соҳалари тараққий қилди. Шухардт сўзни у англатган иредметлар билан боглиқликда ўрганишга чақиради. Унинг «Сўз ва нарсалар» асари (1912) шу номли лингвистик мактабнинг яратилишига туртки бўлди. Австриялик тилшунос Рудольф Мерингер томонидан чоп этиладиган «Сўз ва нарсалар» журнали ушбу мактабга шундай ном берди. Шунингдек, неолингвистика (Италияда XX асрнинг 20–йилларнда) оқими вужудга келди: бу оқим талқинича, тил ижтимоий ҳодиса эмас, балки индивидуал ҳодисадир; ягона тил мавжуд эмас, балки диалектга хос бўлган изоглосслар бирлиги бор, холос. Асос ҳинд–европа бобо тилидаги бир қатор изоглоссларнинг кашф этилишидир.

Тўртинчи давр (ҳозирги давр).

Туркия ва Сурия худудларнда қудратли давлатчилик мавжуд бўлган. Бу ерда хеттлар истиқомат қилишган. Археологик қазишмалар пайтнда олимлар миҳхат белгилар туширилган ўн минглаб лойдан ясалган лавҳаларни топишган. Матнларнинг кўпчилиги аккад тилида ёзилган бўлиб, бу тил Қадимги Шарқда ўзига хос «лотин тили» вазифасини ўтаган. Лекин номаълум тилда ёзилган матнлар ҳам кўп эди. Олимлар бу тил –хетт тили деган хулосага келишди. Хетт тили сирларини эса қиёсий–тарихий метод тамойилларини қўллаган буюк чех олими Бедржих Грозний очишга муваффақ бўлди.

Хетт тили маълумотлари хинд-европа тиллари тарихини чуқурроқ ва аниқроқ ўрганишга ва қиёсий-тарихий методни ривожлантириш ва мукаммаллаштиришга ёрдам беради. Хетт тили сирларини очиш олимларга эрамиздан олдинги XVIII асргача бўлган қадимий давр қаърига кириб бориш имкониятини берди. Чунки хетт тилининг келиб чиқиши (демак, хинд-европа тили ҳам) шу давр билан белгиланади.

Хетт тилидаги «вадар» ва рус тилндаги «вода» ва хетт тилидаги «небис» ва рус тилндаги «небеса» бир хил маъноларга эга. Рус тилида ва хетт тилнда 3 саноқ сони «три» деб талаффуз қилинади. Хетт тили рус, инглиз, юнон, литва ва бошқа хинд-европа тиллари билан қариндош бўлиб чиқди.

Бу даврда, шунингдек, синхрон тилшунослик, глоттохронология, структурализм ва бошқа йўналишлар ҳам тараққий эта борди.

Глоттохронология – қардош тиллар ёшени яъни уларнинг бўлиниш тарихини аниқлаш методидир. У 1951-52 йилларда америкалик лингвист М. Свадеш томондан таклиф қилинган. Бу метод, шунингдек, «лексикостатистик» деб ҳам аталади. Барча тиллар учун лугат бойлигининг янгиланиш тезлиги деярли бир хилдир. М.Свадеш келтирган маълумотларга кўра, 215 та сўздан иборат бўлган сўзлар рўйхатндан минг йил давомнда 15-24% фоизи ўзгариб, қолганлари ўзгаришсиз қолади.

Структурализм тилшуносликдаги муҳим йўналишлардан бири бўлиб, унинг асосий мақсади тилшуносликни бошқа фан соҳаларндан чегаралаш ва тилни тизимлилик тамойиллари асосида ўрганишдир.

1925 йилда Прагада Вилем Матезиус (1882-1945 йй.) «Прага лингвистик тўғараги»га асос солди ва кейинчалик бу тўғарак структуралистлар мактабига айланди. Структурализмнинг 3 мактаби мавжуд: 1) Прага структурализми (функционал лингвистика), 2) Америка структурализми (дескриптив лингвистика), 3) Копенгаген струтурализми (глоссематика).

Прага мактаби қуйндаги қарашларни ҳимоя қилган: 1) лингвистика – мустақил фан; 2) тил фактларини тилнинг тизимлилиги нуқтаи назарндан таҳлил қилиш зарур; 3) тил – функционал тизимдир.

Америка структурализмининг асосчиси Ф. Боас (АҚШлик этнограф ва тилшунос)дир. Унинг фаолияти ёзувга эга бўлмаган Америка хиндуларининг тилларини тасвирлаш билан боғлиқ бўлган. Шу асосда дескриптив, яъни тасвирий тилшунослик вужудга келган. Тилни таҳлил этишда структурализм тарафдорлари шаклга эътибор қаратишиб, тилнинг маънога эга томонини назардан четда қолдиришган ва инсон тилини хайвонлар тили ёки механикага тенглаштиришган (Сепир, Блумфильд).

Учинчи мактаб – Копенгаген мактабидир. Бунда глоссематика (лотинча glossa сўздан) йўналиши вужудга келади. Бў йўналиш номи даниялик тилшунос Луи Ельмслев томонидан берилган. 1943 йилда Ельмслев «Лингвистик назария асослари» китобини чоп этади. Глоссематика тилни ташқи белгилар тизими, абстракт муносабатлар схемаси сифатида таҳлил этади. Глоссематиклар «унча қулай бўлмаган тилларни» «қулайроқ тиллар» билан «маданий жиҳатдан унчалик қадрли бўлмаган»ларини «маданий қадрга эга бўлганлари» билан алмаштиришга чақиради. Глоссематика тарихийлик ва тиллар ўртасндаги қардошликни инкор этади.

Глоссематикада назария устувордир, тил структуралари умумлаштирилади, тилшуносликнинг мантиқ ва семиотика билан синтези амалга оширилади. Бунинг барчаси ушбу оқимнинг ижобий хислатларндир. Бошқа томондан эса, унда талайгина салбий хусусиятлар ҳам бор. Масалан, лингвистиканинг математика, фалсафа, мантиқ ва бошқа фанларга тобелиги, структура ва муносабатнинг абсолютлаштирилиши, фонеманинг товуш сифатига эга бўлмаслиги ва «бўш бирлик» – сенема сифатида кўрилиши, шунингдек, сўз ва гапнинг фақат формал жиҳатдан таҳлил қилиниши ва ҳ.к. Бу жиҳатдан глоссематика тил воқелигндан ажралган назарий қарашлар тўпламига айланиб қолади. Чунки тилнинг моҳияти унинг мулоқот функциялари, фикр таъсири ва ифодаснда намоён бўлади.

Глоссематиклар сўзни жуда формал тарзда ҳар қандай ҳарф ёки икки интервал билан ажратилган ҳарфлар кетма-кетлиги сифатида белгилайдилар. Глоссематиклар гапни ҳам шундай формал тарзда белгилашиб, уни нуқта (сўроқ ёки ундов белги) билан чегаралашади, холос.

2.3. Қиёсий–типологик тилшунослик

Қиёсий–типологик тилшунослик XIX аср бошларида немис олимларидан Ф. Бопп, Я. Гримм, В. Хумбольдт, А.Ф. Потт, рус олими А.Х. Востоков ва бошқаларнинг тадқиқотлари натижаси ўлароқ дунёга келган бўлса-да, бу олимлар ўз ишларида ўзларидан олдин ўтган испан олими Ш. Дьярмати, немис олимлари Фр. ва А.В. Шлегель, инглиз У. Джонс ва даниялик Р.К. Расклар кузатишларига таянишган. Лингвистик типологиянинг пайдо бўлишига тилларни ўрганишдаги туб бурилиш, яъни қиёсий грамматика ва лугатларнинг яратилиши, тиллар ўртасидаги қардошлиқни ўрнатиш, бобо–тилни тиклаш кабилар замин бўлиб хизмат қилди. Айнан шу давр ўрганилаётган тилдаги ҳодисаларни тарихий ёндашувда таҳлил этишнинг бошланиши деб эътироф этилади.

Лингвистик типология учун дастлабки таянччи яратишда қиёсий–тарихий методнинг асосчиси бўлган немис олими Я. Гриммнинг хизматлари катта. У 1830 йилларда герман тилларининг биринчи қиёсий грамматикасини яратди. У қиёсий–тарихий методни муайян (немис) тилнинг конкрет тарихига нисбатан қўллаш намунасини берди ва тил тарихини халқ тарихи билан боғлашга ҳаракат қилди.

Шу билан бир қаторда, XVIII аср бошларида фаолият юритган голланд лингвисти Ламберт Тен Кате ишларини ҳам эслатиб ўтиш жоиздир. Унинг ишларида Я. Гриммнинг «Немис тили грамматикаси» дунё юзини кўришидан 100 йил бурун гот, немис, голланд ва исланд тиллари грамматик структураларининг қиёсий таҳлили амалга оширилган эди (Десницкая 1955:32).

1786 йилда В. Джонс санскрит тилининг грек, латин, гот, кельт, қадимий форс тиллари билан яқин қариндошлиқда эканлигини ва бу тилларнинг дастлаб битта умумий манбадан келиб чиққанлигини кўрсатиб ўтади.

1820 йилда А.Х. Востоков ўзининг «Қадимий ёзма ёдгорликлар асосида тузилган ва славян тили грамматикасига кириш сифатида хизмат қилувчи славян тили ҳақида қарашлари» асарини чоп этди ва бу асар бутун Европада машҳур бўлиб, фанда буюк ҳодиса сифатида эътироф этилди (Чемоданов 1956:8). Унда

А.Х. Востоков биринчи бор черков–славян тили ёдгорликларининг хронологиясини аниқлади, унинг қадимги рус тилидан фарқларини кўрсатиб ўтди, қадимий славян ёзувидаги юсларнинг товуш белгиларини ва уларнинг поляк тилидаги бурун унлилари ва бошқалар билан ўзаро муносабатини аниқлади.

А.Х. Востоковнинг «Қарашлари» немис олими Ф. Бопп томонидан санскрит тилининг тусланиш тизими ҳақидаги китоби чоп қилингандан тўрт йилдан сўнг (ушбу китобнинг дунё юзини кўриши лингвистик типология тарихида қиёсий–тарихий тилшуносликнинг бошланиш даври ҳисобланади), даниялик Расмус Раскнинг исланд тилининг келиб чиқиши ҳақидаги тадқиқотининг чоп этилишидан икки йил кейин ва Якоб Гриммнинг «Deutsche Grammatik» асарининг биринчи томи яратилиши билан қарийб бир вақтда фан ютуғига айланди. Шундай қилиб, бу асар дунё лингвистик типологияснда қиёсий–тарихий методни қўллаган дастлабки намуналардан бирига айланди (Чемоданов:1956: 8–9).

Лингвистик типология тараққиётининг кейинги босқичлари А. Шлейхер («тилларнинг қардошлиқ дараҳти»ни излаш), Ф. Диц (роман тиллари қиёсий–тарихий тилшунослиги асосчиси), Ф. Миклошич (славян тиллари компаративистикаси), А. А. Потемня (славист–қомусшунос), Ф. И. Буслаев (тил ва халқ тарихи ўртасндаги боглиқлик), И. И. Срезневский (рус ва ҳинд–европа тиллари), младограмматика йўналишида иш олиб борган лингвотипологлар: К. Бругман, Г. Остгоф, Б. Дембрюк, А. Лескин (Германияда), К. Вернер, (Данияда), М. Бреаль (Францияда), Ф. де Соссюр (Швейцарияда), У. Д. Уитни (АҚШда), Ф.Ф. Фортунатов, Бодуэн де Куртенэ, А. А. Шахматов (Россияда) ва бошқа шу каби буюк номлар билан боглиқдир. XX асрнинг бошларндан эса лингвистик типология тараққиётнда А. Мейе, Э. Бенвенист (Франция), В. Пизани (Италия), В. Порциг (Германия), Ю. Куриловнч (Польша) ва бошқаларнинг тадқиқотлари муҳим ўрин эгаллайди.

Агар энг янги даврга эътибор қаратсак, лингвистик типология назарияси дунёнинг турли–туман тилларининг тизими ва структурасини мажмуавий тарзда ўрганишга қаратилган кенг муаммолар доирасини камраб олиши билан характерланади.

Фонологик қатламга онд типологик тадқиқотларда эътиборни қиёсланаётган тилларнинг фонемик тизимидаги ўхшашлик ва фарқларга эмас, балки бу тиллардаги фонологик тизимларнинг ташкил топиш тамойилларига қаратиш зарур бўлади. Бу ҳақда А. А. Реформатский шундай ёзади: «Биз она тили ва ўрганилаётган тиллардаги алоҳида ажралган товушлар эмас, балки, тизим таркибида олинган бутун бир фонетик категорияларни солиштирганимизда, ҳар бир фонетик тизимнинг бутунлай ўзига хосликка эга эканлигини кўрамиз. Бу эса ҳар қандай тилга хос бўлган хусусият – ҳар бир тилнинг такрорланмас индивидуаллигининг намоён бўлишидир» (Реформатский 1970: 510).

Ҳақиқатдан ҳам тилларнинг индивидуаллиги, айниқса, фонетикада яққол намоён бўлади (Lyons 2002: 24-25).

Инглиз тили фонетик тизими ўзбек тили фонетик тизими билан қиёсланганда, бир қатор умумий хусусиятлар билан биргаликда, кўпгина фарқловчи белгиларни ҳам намоён этади. Инглиз тилига яққол намоён бўладиган вокализм хосдир: унлилар тизими 21 фонемадан ташкил топган бўлиб, улардан 12 таси монофтонг ва 9 таси дифтонглардир.

Ўзбек тили унлилар тизими эса анча соддароқ: ўзбек тилида 6 та унли фонема бор.

Славян тиллари фонетик тизимлари борасида олиб борилган тадқиқотлар шуни кўрсатадики, славян тилларининг баъзиларнда вокал тиллар (бу энг аввало серб-хорват тили) ҳам учрайди. (Дикушина 1952: 17 б.)

Инглиз тилида унлиларнинг, тилнинг горизонтал ҳолатда жойлашишига қараб уларнинг олдинги, орқа ва аралаш турлари, тилнинг вертикал жойлашишига қараб, паст (очик), юқори (ёпик) ва ўрта баландликдаги турлари фарқланади. Бундан ташқари, инглиз тилида унлилар миқдор белгисига қараб, яъни узун - қисқалиги ва артикуляциянинг муқимлигига кўра муқим артикуляцияга эга унлилар – монофтонглар ва уларга қарама-қарши қўйиладиган дифтонгларга ажратилади.

Лабланган ва лабланмаган унли фонемаларни қиёслаш инглиз тилида паст даражада акс этган (Kim 1979: 377-378).

Юқорида санаб ўтилган таққослашлардан биринчи иккитаси ўзбек тили фонетик тизимида кузатилади. Бунда олдинги қатор

унлилари орқа қатор унлилари билан таққосланади. Ўрта қатор унлиларига келганда, рус тилида ўрта қатор фонемалари мавжуд бўлиб, улар ясалиш усулига кўра инглиз тилидаги аралаш қатор фонемаларига яқин туради.

Шундай қилиб, қатор ва баландликка кўра қарама-қарши қўйишни маълум маънода рус ва инглиз тиллари учун универсал ходиса деб ҳисоблаш мумкин. Буни эса шунга ўхшаш қиёсланаётган тилларнинг яққол намоён бўладиган лингвотипологик кўрсаткичлари сифатида кўриш мумкин (Lee 2002: 100-101).

Немис тилидаги вокализм рус тилидагидан, энг аввало, миқдор муносабатларига кўра фарқланади. Агар рус тилида 5 та унли бўлса, немис тилида улар 19 та. Буни эса немис тили вокализмини минимумнинг янада кенгайиши сифатида кўришимиз мумкин. Кенгайиш эса, ўз навбатида, (қаторлар) юмшоқлиги (узунлик) таранглиги, дифтонглик каби турли фарқловчи белгилар билан таъминланади.

Рус ва немис тиллари вокализмларининг типологик қиёсланиши муайян алоҳида субтизмларда таранглик ва дифтонгликнинг фақатгина оҳанглилик белгилари акс этганлигини кўрсатди.

Вокализм тизимида немис тилидаги [e] ва [ə] фонемаларининг жойлашишида зидлик мавжуд бўлиб, бунда [ə]нинг фонемик ўрни тўлиқ эмас.

Ундошлар гуруҳи таркиби ҳақидаги масала анчагина мураккаб ҳисобланади. Бу гуруҳда фарқловчи хусусиятларни ажратишнинг мураккаблиги тиллар ўртасида ундошлар таркиби борасида сезиларли номувофиқликлар борлигини асослашни қийинлаштиради. Компакт (тил орқа қисми) ундошлари, сиргалувчи ундошлари, бурун ундошлари, фрикатив ундошлари бўлмаган тиллар ҳам мавжуд.

Шундай қилиб, консонант минимумини фактларни тушунтиришга йўналтирилган мантиқий тузилма сифатида кўриш мумкин.

Консонантлик доирасида абсолют универсаллик фақат юқори ва қуйи ундошларни таққослашга тегишлидир. Юқори ундошлар тилнинг уч ва олди қисми ҳамда бошқа нутқ ва оғиз бўшлиги органлари иштирокни талаффуз этилади. Унлиларда

бўлганидек, бундай бпрламчи фарқлаш тилнинг вертикал ва горизонтал ҳаракатлари билан боглиқ. Немис ва ўзбек тиллари ундошларини таққослаш, немис тили ундош фонемаларини ўзлаштириш ўзбек тилида сўзловчи ўқувчида сезиларли қийинчиликлар тугдирмаслигини кўрсатди.

Немис тили талаффузини ўрганишда бу нарса ундошларнинг аллофоник ўзгаришлари билан боглиқ хатоларнинг тугилишига сабаб бўлади. Шу қаторга [ts] ва [tʃ] аффрикатларининг ўзига хослиги билан шартланган немис тилидаги [x] ва [ʁ] ни фарқлашга допр қийинчиликлар ҳам киради (Kammbucker 1998: 10-11).

Морфологик қатламнинг типологик хусусиятлари (масалан герман тиллари) ўрганилганда, энг аввало, аналитик кўрсаткичлар кўриб чиқилади. Лекин сўнгги даврда типологик таҳлил методикасининг мукамаллашуви аналитизмнинг бпр қатламли мезонларни кўпроқ морфологик ёки лексик ҳодиса сифатида кўришга ва уни қатламларнинг тил тизимидаги мустаҳкамлиги даражаси билан аниқланадиган аналитизмнинг яхлит тизимдан ташкил топган мезонлари билан алмаштприлишига олиб келди (Dijk 1997: 248-249).

Яхлит тизимли типология ажратиладиган (синтактик боглиқликнинг энг паст даражаси билан) ва ажратилмайдиган (синтактик боглиқликнинг энг юқори даражаси билан) тилларни чегаралашга таянади.

Буидай типлар у ёки бу тилда сўзлар ўртасидаги ифода муносабатлари синтактик воситаларининг намоён бўлиши ёки бўлмаслиги асосида чегараланади. Ушбу мезон типологик нуқтаи назардан истиқболли ҳисобланган у ёки бу тилдаги ўтган типологик ҳолат қолдиқларининг бузилиш ёки сақланиш кўрсаткичлари билан тўлдирилади. Герман тилларининг асосий қисмида (исланд тилидан ташқари) ажратиладиган типга хос таракқиётга мойиллик кузатилади (Davidson, Harman 2005:204-205).

Грамматик ҳодисалар ривожини динамикаси таҳлиliga процессуал ёндашув грамматикадаги анъанавий европацентризм ва морфологизмдан тамоман воз кечиш (тилга статистик ёндашув натижасида) ва морфологик ва синтактик категорияларни фарқлашни кўзда тутди.

Морфологизмдан воз кечиш йўллари сифатида қуйидагилар белгиланади:

- а) тилнинг иерархик тузилиш динамикасини ҳисобга олиш;
- б) тилни тасвирлашнинг универсал–статистик тизимини яратиш.

Грамматик тасвирлаш доирасида бўлган грамматик категориялар тушунчаси шакл ва мазмун яхлитлигида таҳлил этилади. Тил белгиларининг шакл ва мазмуни ўртасида тўлиқ мослик мавжуд эмаслиги ҳодисасини абсолютлаштиришга қарама-қарши муайян тилнинг грамматик категориялари ва уларнинг категориал шакллари (граммемалари) таркибини тилнинг уч хусусиятларига таянган ҳолда ёритиш маъқулдир.

Тилнинг грамматик тизимидаги типологик нуқтаи назардан эътиборга молик ўзгаришларга синкретизм ҳодисаси киради. Бу ҳодиса бир турдаги граммемаларнинг бirlaшиш натижасида йириклашуви сифатида талқин этилади.

Синкретизмнинг типологик аҳамияти тил тараққиёти жараёнида морфология ва синтаксис муносабатларидаги ўзгаришлар билан белгиланади (Eggins 1994: 19).

Грамматикани типологик-қиёсий тасвирлашнинг қуйидаги босқичларини ажратиб кўрсатиш жоиздир:

а) матннинг сўз шаклларига кўра ажратилиши (грамматик шаклларнинг синтагматик идентификацияси – аниқлаштирилиши);

б) мавжуд грамматик шакллар инвентарини аниқлаш имконини берадиган грамматик шакллар семантик ва формал вариантларининг фарқланиши (грамматик шаклларнинг парадигматик идентификацияси);

в) шаклларнинг мавжуд таркибини функционал-семантик мезонлар асосида таснифлаш (оппозитив таҳлил) (Goldman – Eisler 2004: 150-154).

Бу турдаги таҳлил тилнинг ҳар бир категориясини типологик жиҳатдан алоҳида-алоҳида аниқлаштириш имконини беради. Масалан, майл категорияси исланд ва немис тилларида тўрт аъзоли қарама-қаршилиқда (индикатив, комментатив, императив, ирреалис) қаралса, нидерланд, фриз ва швед тилларида бу қатор уч аъзоли (индикатив, императив, ирреалис) ва ниҳоят, инглиз ва африканс тилларида икки аъзоли оппозицияга эга

(индикатив, ирреалис). Немис тилининг майл тизимига нисбатан энг яқинликни ислаид тилида кузатиш мумкин бўлса-да, исланд тили немис тилида йўқолиб кетган қатор архаик хусусиятларни (коидиционалиснинг тугалланмаган морфологик шаклда ифодаланиш ҳолатлари) сақлаб қолган. Швед тили тўрт ва уч аъзоли оппозициялар ўртасида оралиқ ўринни эгаллайди. Швед тили майл тизимининг синтагматик моҳияти индикатив / императив қисмида немис тилига, комментатив / ирреалис қисмида эса инглиз тилига яқин туради (Haselager 1997: 176-178).

Барча герман тилларига хос бўлган претерит индикатив / флектив ирреалис қарама-қаршилик қаторининг қисқариш аънанаси кузатилмоқда. Дания ва норвег тиллари (қисман фарер тили)нинг типологик хусусиятлари сифатида прреалиснинг мавжуд эмаслиги, императивнинг маҳсулдорлиги ва замоннинг ягона феъл категорияси – майлнинг мавжудлигини кўрсатиш мумкин. Ҳозирги инглиз ва африканс тилларида реалис шакли майлнинг икки хил оппозицияси (реалис/прреалис) таркибида морфологик-синтактик жараёнлар натижасида ҳосил бўлган синкретизм маҳсули ҳисобланади. Реалис / прреалис оппозицияси майлнинг тўрт аъзоли қарама-қарши қаторининг икки аъзоли қаторига кўчишида яқунловчи босқич саналади. Инглиз тилида реалликни ифода этишнинг асосий воситаси сифатида реалис намоён бўлади ва у индикатив билан ифодаланади. Замонавий инглиз тилида нореалликни ифода этишнинг воситалари немис тилидагига қараганда камроқдир.

Герман тилшунослигида герман тилларидаги замон ва майл категорияларининг ўзаро муносабат типологияси муаммоси муҳокамага қўйилади. Бу эса лисоний тип тушунчаси, замон категориясининг турли хусусияти кўрсаткичларининг (флектив, аналитик, агглютинатив) ўзаро муносабати билан изоҳланади. Замон ва майл категориялари муносабатларини ифодаловчи шакллар катта ўзгаришларга юз тутган ва бу ўзгаришлар натижада ҳатто майл категориясининг вазифалари тўлигича замон категорияси допрасига ўтган. Бутун майл тизимининг қайта қурилиши ва турли формал шакллар тизимининг кучсизланиши натижасида шарт майли тараққиёти юзага келди (Jackendoff 1993: 104-105).

Герман тилларида бир томоидан, майлнинг категориал белгилари ўртасидаги муносабат, иккинчи томондан эса, замон парадигмаси, феълнинг шахс–сони ва сўз шакли структураси типологик характерга эга бўлади. Таҳлилнинг ўзи эса изоформизм назариясига бориб тақалади. Бунда лисоний тизимларнинг нчки структуравий ўхшашликларини ўрганиш асосий ўринни эгаллайди. Аммо сатҳлараро изоморфизм муаммоси турли сатҳларга тегишли бирликлар фаолияти моделлари ўртасида тўлиқ мосликни аниқлаш билан боглиқ бўлади. Ушбу назария ботиний ва зоҳрий структуранинг муносабатлари, бпр сатҳга тегишли бирликларнинг тиллараро мослиги, универсалиялар, қардош ёки қардош бўлмаган тиллар гуруҳларининг умумий структуравий яқинлиги каби масалалар тадқиқида қўлланилади (Hill 1998: 10-11).

Худди шунингдек, синтаксис қурилиши типологияси ҳам тилларни қиёслаб ўрганишда анча самарали бўлиши мумкин.

Қиёслаш мезонларини излаш типологик тилшунослик учун долзарб вазифалардан бири бўлиб келмоқда. Тилларни қиёслаш учун эталон вазифасини ўтай оладиган моделни яратиш универсаллик талабларини қониқтирибгина қолмасдан, муҳим фарқловчи белгиларни унчалик муҳим бўлмаганларидан чегаралашни ҳам кўзда тутади.

Типологик синтаксисни яратишдаги энг катта қийинчилик шуидаки, умуман олганда, гап қиёслашнинг етарлича аниқ ва қатъий бпрлиги бўла олмайди. Турли структурага эга бўлган тилларда гапнинг ҳатто асосий хусусиятлари ҳамда субъект ва предикат муносабатларининг грамматик ифодаси типи ҳам сезиларли даражада фарқли бўлиши мумкин (Langacker 1987: 310-312).

Сўз синфларининг функционал қўлланилиши ушбу сўзлар бирикиши воситасида синтактик гуруҳлар – сўз бприкмалари ясалиши билан гап структурасига боглиқдир. Шунинг учун ҳам типологик қиёслаш учун формал ва функционал хусусиятларга эга бўлган ва гаидан кўра кичикроқ структурани танлаб олиш мақсадга мувофиқ бўлади. Шундай қилиб, турли–туман икки бўлакли структураларни ва уларнинг рўйхатини аниқлаш тилшунослар эътиборини ўзига қаратиши лозим. Синтактик биномлар структураси, турли тилларда у ёки бу типларнинг

такрорланиш даражаси ва уларнинг синтактик кенгайиш имкониятлари етарлича ёритилмаганлиги шубҳасиздир. Шу билан бирга структуравий типология муаммолари нафақат назарий, балки бевосита амалий аҳамият касб этади (Langacker 1988: 80-81).

Сўз бирикмалари структурасини морфологик категориялар ва тил лугат таркибининг лексик–грамматик таснифига асосланиб таҳлил қилиш мумкин бўлади. Шу ўринда типологик таҳлилда якка фактларни эмас, балки тилнинг алоҳида ҳодисалари ўзаро боғланган «кичик тизимлар»ни таққослаш фойдалпроқ эканлигини айтмоқчимиз. Шунинг учун ҳам структуравий тадқиқотлар тилдаги шакл ва белгилар дистрибуциясини аниқлаш билан бпрғалиқда амалга ошприлиши лозим.

Турли тиллар материаллари таҳлилида мавҳум ўлчам сифатида аниқланган синтактик моделлар ҳар бпр алоҳида олинган тил структуравий хусусиятларига нафақат уларнинг структуравий, балки сифат–функционал белгилари асосида ҳам «боғланиши» лозим. Бунда сифат белгиси тушунчаси катта ўрин тутуди. Ҳар бир муайян тилдаги морфологик ва синтактик категориялар мувозанати, грамматик категорияларнинг парадигматик жиҳатдан бирикканлиги, қатор турли–туман трансформациялар даражаси ва сизими тилнинг типологик хусусияти ҳақида аҳамиятга молик материал бериш имконига эгадир. Келгуси типологик қиёслаш учун асос бўла оладиган белгилар асосида тил тизимининг дастлабки тавсифини амалга ошириш ва, бир томондан, тилларни типологик қиёслашнинг мақсадлари, иккинчи томондан, тилларни типологик таснифлашни фарқлай билиш муҳим ҳисобланади. Тасниф учун қандай структуравий белги асос қилиб олинишига қараб, дунё тилларининг бир эмас, бпр нечта классификацияси берилиши мумкин (Langacker 1997:250). Масалан, немис тили содда гапларидаги феъл–объект муносабатларининг структуравий–синтактик, композицион ва семантик хусусиятлари предлог – от гуруҳи функцияси билан боғлиқ. Предлог-от гуруҳи кенгайтирувчи ва кенгаювчи элементларга бўлинади. Элементлар ўртасидаги ўзаро муносабатлар гуруҳ даражасида, бутун гуруҳнинг функционал ўрни эса гап даражасида аниқланади. Шунингдек, ушбу гуруҳнинг препозицион кенгайиши унинг

асосий компонентлари C1 ва C2 (субстантив 1 ва 2) доирасида ва тегишлилик асосида амалга ошириладиган «А» элементи иштпрокида кўриб чиқади. C1 ва C2 компонентлари предлог-от гуруҳининг ташкил қилувчилари бўлиб, бпр вақтнинг ўзида ҳам грамматик, ҳам семантик жиҳатдан бошқа отларга нисбатан препозицион ўринни эгаллаб, уларга тобе бўлади. «А» элементининг мавжудлигини ҳисобга олган ҳолда C1 ва C2 компонентлари тегишлилик ва аниқланувчилик ҳолатида намоён бўлади. «А» элементи икки от ўртасида келганда, «тартибга солиш ҳолатлари кўриб чиқилади (Нушаров 1985: 4-11). Худди шу асосда гапнинг синтактик-семантик тузилишини ҳам таҳлил қилиш мумкин.

Таққослаш ва лингвистик типологиянинг кейинги тараққиёти кўп жиҳатдан тил таҳлилида қатор муҳим умумназарий муаммоларнинг ҳал қилинишига боғлиқ бўлади. Шулардан бпри бу тилшунослик ва бошқа фанларда «оппозиция» ва «таққослаш» тушунчаларининг ноаниқ қўлланилиш муаммоси бўлиб, буида «тизим» оппозициялар туркуми ёки алоқалар ва муносабатлар туркуми сифатида тушунилади. Бундай вазиятдан чиқишга оппозиция ва алоқаларни тенглаштириш орқали эришиш мумкин. Нима учун бошқа объект билан фарқланиш ёки тенглаштирилиш у билан таққосланиш демакдпр, деган савол тугилиши табиийдпр. Бпр нарса бошқа биридан, уларнинг умумий хусусиятлари бўлишига қарамасдан фарқланиши мумкин ва бунда у билан муайян муносабатда, масалан тўлдириш муносабатларида ҳам бўлиши инкор этилмайди.

Алоқа муносабатларнинг хусусий ҳолати ва ҳар қандай алоқа муносабатни тақозо этади, лекин ҳар қандай муносабат ҳам алоқа эмас. Элементлар ўртасида алоқа мавжуд бўлганда бир элементнинг ўзгариши иккинчисининг ҳам ўзгаришига (сабаб алоқаси) олиб келади. Элементлар ўртасида муносабат бўлган ҳолатда эса бир элемент хусусиятларидаги ўзгаришлар бошқа элемент хусусиятларининг ўзгаришига олиб келмайди. Бу ҳолатда фақат муносабатлар ўзгаради. Чунки муносабатлар элементлар хусусиятларидан ажралган ҳолда мавжуд бўлмайди. Натижада, алоқа умумий функцияларга эга элементлар ўртасидаги муносабат тури сифатида намоён бўлади.

Юқорида таъкидланган фикрлар асосида лингвотипологик оппозиция тизим атрибути (кўрсаткичи) эмас, балки структура атрибути ва уни моделлаштиришнинг мумкин бўлган бпр усули ва тасвирлаш методи эканлиги ҳақида хулоса қилиш мумкин.

2.4. Синхрон - диахрон тилшунослик

Тил тизимининг тараққиёти ва тарихий босқичлардаги ўзгаришлар доимий равишда долзарб муаммолар қаторидан ўрин эгаллаб келмоқда. Турли йўналиш вакиллари тил тизимининг тургунлиги ва ўзгарувчанлиги, лисоний ўзгаришларнинг сабаблари ҳамда ушбу ўзгаришларнинг жамиятнинг моддий ва маданий ҳаётидаги ривожланиш билан боглиқ масалалар хусусида баҳс юритиб келишмоқда (Laveday 1996: 131-132).

Ҳар қандай тилшуносликка оид тадқиқот қанчалик синхрон, яъни тил ходисаларининг ҳозирги ҳолати ҳақида бўлмасин, у қисман тарихий бўлади, чунки тадқиқ қилинаётган материал маълум вақт оралигида ўзгаради. Тадқиқотларнинг буидай тарихий кўриниш олишига сабаб лисоний муносабатларнинг танланган андозага ҳар доим ҳам мос келавермаслигидир.

Аидозага тушмаётган фактлар олдинги тизимий муносабатларнинг қолдиги ёки хануз тизимий қаторга кпришга улгурмаган янгидан шаклланган ҳодиса бўлиши мумкин. Аммо «лисоний аномалия (меъёрдан четга чиқиш)» деб ном олган охпрги турдаги ходисаларни ўрганмасдан четга суриб қўйиш ҳам мақсадга мувофиқ эмас (Leech 1987: 76).

Тилшунослик фанида кенг қўлланилаётган «синхрония» ва «диахрония» тушунчалари И.А.Бодуэн де Куртенэ ва Ф. де Соссюрлар томонидан илгари сурилган гоялар қарама - қаршилигининг аксидир. М.М.Гухман бу ҳақда гапириб, структурал йўналишларнинг шаклланиши Ф.де Соссюр ва И.А.Бодуэн де Куртенэ таълимотларининг ривожлантирилиши билан боглиқ эканлигини таъкидлаган эди.

Хорижий тилшуносликда икки асосий йўналиш тараққиёти аниқ кўзга ташланади ва булар Бодуэн ва Соссюр анъаналарига асосланган йўналишдир. Бпринчиси бевосита Прага мактабида ва бу мактабга мансуб бўлган тилшуносларнинг тадқиқотларида ўз ифодасини топган, ҳамда қисман Буюк Британия тилшунослигида ҳам ўз давомини топган.

Иккинчи йўналиш Женева мактаби вакиллари ва глоссематиклар тадқиқотларида изчил амалга ошириб келинапти. Бодуэн де Куртенэнинг гоялари Санкт-Петербург ва Москва олимларининг (Л.В.Щерба, Е.Д.Поливанов, Л.П.Якубовский,

В.В.Виноградов, С.И.Бгернштейн, қисман Москва фонологик мактаби) тадқиқотларида ҳам бевосита ўз таъсирини ўтказди.

Синхрония диахронияга нисбатан тўлиқ қарама-қарши қўйилади ва тил аниқ муносабатларнинг мавҳум системаси сифатида тавсиф қилиниши мумкин бўлган ягона асос ёки гоё сифатида талқин қилинади. Л.Ельмслевнинг глоссематик тадқиқотларида ҳам ҳар қандай бошқа фикрлар рад қилиниб, айнан шу гоё олға сурилган. Чунки Л.Ельмслев учун тил бу шакл, схема, ўзаро муносабатларнинг соф структураси, уларни алгебраик ёзув ёки геометрик қурилмалар тарзида ифодалаш мумкин. Шундай экан, на тилнинг товушларда, белгиларда ва маъноларда моддийлашуви, на бу товушларнинг, белгиларнинг ва маъноларнинг ўзгариши системага таъсир қила олади: «... реал тил бирликлари на товушлар, на белгилар ёки ёзма шакллар, на маънолар эмас; реал тил бирликлари товушлар ёки белги ва маънолар орқали берилган муносабатлар элементларидир. Масаланинг моҳияти товуш ёки белгилар, маънода эмас, балки уларнинг нутқ заижиридаги ва грамматик парадигмалар ичидаги ўзаро муносабатларидадир. Айнан мана шу муносабатлар тил системасини ҳосил қилади, айнан мана шу нчки система муайян бир тил учун бошқа тиллардан фарқли ўлароқ, характерлидир. Айни пайтда тилнинг товушларда ёки ёзма белгиларда, маъноларда ифодаланиши унинг системасига таъсир қилмайди ва улар системага ҳеч қандай путур етказмасдан ўзгаравериши мумкин» (Звегинцев 1960, ч. II: 49).

Л.Ельмслевнинг диахронияни инкор қилиши унинг тил назарияси ҳақидаги фикрларининг мантиқий давомидир. «Тарихи йўқ» тилларни (Америка ҳиидулари тиллари) тадқиқ қилиш асосида вужудга келган Америка дескриптив тилшунослигида яратилган тадқиқотларда синхрония ва диахрония масаласи эътибордан четда қолган. Америкалик тилшунослар ўз вазифаларини тил фактларини тушунтпришда эмас, изоҳлаш ва ҳисобга олишда деб тушунадилар. «Америка структурализми» очеркининг муаллифлари дескриптив тилшуносликка оид тўпламнинг тузувчиси ва изоҳловчиси М.Джоснинг қўп бора такрорланган қуйидаги фикрини келтиришади: «Биз тил структурасига тааллуқли бўлган ҳеч қандай «нега» деган саволга

жавоб бермаймиз» ёки «Биз тушунтпришга эмас, аниқ тасвирлашга интиламиз».

Тил қурилиши тадқиқига диахроник, тарихий ёндашувни инкор қилган Л.Блумфильднинг фикрча, «Тилни тасвирлаш учун тарихий жиҳатдан ҳеч қандай маълумот шарт эмас» (Блумфильд 1968: 33). Масалан, маъно ва шаклни аниқлаш мақсадидаги морфологик таҳлилнинг қийинчиликлари ҳақида гапприб, Л.Блумфильд қуйидагиларни ёзади: «Тил тарихи аниқ бўлган ҳолатларда маълум бўладик, тил тараққиётининг дастлабки босқичларида ҳеч қандай ноаниқликлар мавжуд бўлмаган; масалан, бир неча юз йиллар олдин *gooseberry* сўзи *grose-berry шаклида бўлган ва унинг *goose* сўзи билан ҳеч қандай боғлиқлиги аниқланмаган. Кўриниб турибдики, бундай фактлар бизга ҳозирги замон инглиз тилида аҳвол қандай эканлиги ҳақида ҳеч қандай маълумот бера олмайди» (Блумфильд 1968: 224). Аммо фактларни тушунтиришга боғлиқ лингвистик муаммоларга тўхталган Л.Блумфильд ўз асарининг кейинги саҳифаларида ўрганиладиган тил ҳодисасининг моҳиятини фақат тарнхга мурожаат қилиб аниқлаш мумкин деган қарши фикрга келади: «Тилдаги ўзгаришлар бизни шу сабабли қизиқтирадики, фақат улар бизга тил ҳодисаларини тушунтприш имкониятини беради» (Блумфильд 1968: 311). Блумфильднинг фикрча, тилни тасвирлаш бизни мураккаб сигнал (ишора) системаси ҳақидаги фикрларга бошлайди, чунки тил ана шундай системадир. Натижада, у «ҳар қандай ҳолатда тил лексик–грамматик малакаларнинг барқарор тизими вазифасини ўтайди» деган хаёлга келади. Шундай бўлса-да, «ҳар қандай тилда секин ва тўхтовсиз ўзгаришлар жараёни давом этади» (Блумфильд 1968: 311).

Кўриб ўтганимиздек, Соссюрнинг тил ва нутқ дихотомияси, синхрония ва диахрония ҳақидаги фикрлари Копенгаген ва Америка структурализмида бир-бирларидан фарқ қиладиган турлича йўналишларнинг пайдо бўлишига олиб келган. Л.Ельмслев томонидан илгари сурилган глоссематика нафақат синхроник, балки диахроник назариядпр. Л.Блумфильд билдирган фикрларга биноан Америка дескриптив лингвистикаси тилни тасвирлашда тарнхий фактлардан фойдаланишни инкор қилмайди, аммо бу йўналишда тадқиқотлар олиб боришни мақсад қилиб ҳам қўймайди.

Л.Ельмслевнинг эътпрофича, у Ф. де Соссюрнинг гоёсидан ўзининг назарий хулосаларини тасдиқлаш учунгина фойдаланган (Қаранг: Звегинцев 1960, ч. II: 53). Америкалик дескриптивистлар эса Ф. де Соссюрнинг ана шу фикрларидан назария яратишдан кўра кўпроқ синхрон тадқиқнинг дескриптив методикасини яратиш учун фойдаланганлар.

Ф.Де Соссюрнинг илмий меросига қизиқиш, охириги йилларда унинг илгари маълум бўлмаган тадқиқотларининг нашр қилиниши билан янада ортди. Шунингдек, унинг «Умумий лингвистика курси» номли асарида кўтарилган масалаларга ҳам эътибор кучайди. Таъкидлаш жоизки, жуда кўп ҳолларда женевалик олимнинг тилшунослик фани тараққиётига қўшган ҳиссаси қайта баҳоланаёпти. Ҳар ҳолда, эндиликда «Соссюр тушунмади», «Соссюр тушуниб етмади» каби хулосалар қарийб учрамасдан, улар ўрнига «Соссюр бошлаб берди», «Соссюр олдиидан кўра олди» каби жумлалар ишлатилмоқда. Кўнчилик ҳатто янги йўналишларда юзага келган гоёларнинг илдизини Соссюр билан боғлашмоқда. Соссюр меросига бу тахлит ёндашув унчалик тўғри бўлмаса керак. Л.Ельмслев Соссюр назариясининг шаклланиш даври ҳақида қуйидаги фикрини билдирган эди: «Соссюрнинг кузатишлари тилшунослар олдида батамом янги йўналишларни очди, шу сабабли Соссюрнинг ўзи ҳам анъанавий тасаввурлар билан курашишга мажбур бўлганлигидан ҳайрон қолмаслик керак; умумий тилшуносликка оид маърузалари унинг лингвистик назарий қарашларини шакллантиришдан кўра ўзи яратган пойдевор мустаҳкамлашга зид таянчларга эришиш учун шахсий курашини ифодалайди» (қаранг: Звегинцев 1960: 52)

Афтидан, Соссюр назариясида учрайдиган кўпгина қарама-қарши фикрларнинг сабаби «шартли тадқиқот амалларининг етарлича аниқ чегараланмаганлиги ва тадқиқот объектининг ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олмаганлигидадир» (Мурат 1964:154) деган хулосага келиш унчалик ҳақиқатга мос келмайди. Чунки Соссюр тадқиқотнинг методи ва объектини чегаралаш масаласини қўймаган: «тилни икки йўналишда таҳлил қилиш ва бпр йўналишда тилнинг мавжудлигини ва тараққиётини аниқлаш ўртасидаги фарқни аниқ тасаввур қилиш масаласи Прага мактаби эълон қилган «Тезис»ларга хосдир. Бироқ бу фарқларни Ф.де

Соссюр тадқиқотларига мансублигига боғлаш учун ҳеч қандай асос йўқ» (Горнунг 1964:10).

Синхрон ва диахрон тилшуносликнинг метод ва тамойиллари ҳақида гапприб, Соссюр бу икки йўналишни тил ва нутқ доирасида ўзаро зид қўяди. Унингча, тилшунослик тадқиқотларининг ягона объекти – тил. Унинг «Курси»даги охпрги жумла «Лингвистиканинг ягона ва ҳақиқий объекти ўз нчида ва ўзи учун ўрганиладиган тилдир» деб тугалланиши ҳам бежиз эмас.

Тилнинг нутққа қарши қўйиб ўрганилишида синхрония тилнинг ҳақиқий воқелиги сифатида қаралади: «Аниқ равшанки, синхрон аспект диахрониядан муҳимроқ, чунки сўзловчи омма учун фақат у ҳақиқий ва ягона воқеликдпр. Бу тилшунос учун ҳам ҳақиқатдир; агар у диахроник йўналишни танласа, тилни эмас, фақат уида айрим ўгарувчан ҳодисаларни кўради» (Қаранг: Звегинцев 1960: 384). Дастлабки маълумоти бўйича младограмматик бўлган Ф. де Соссюр тилдаги ўзгаришларни инкор қила олмайди; у уларни диахроник кўринишдаги нутққа хос деб ҳисоблайди. Тил системаси таълимотининг асосчиси Соссюр онгли равишда тил системаси жойлашган «худуддан» вақт факторини чиқариб ташлайди. Натижада, ундаги «синхрония, тил тизимининг онтологик белгисига айланиб қолади, чунки тизим ўзгармас ҳодисадир» (Гухман 1964: 18). Бунда таҳлил методи тил ҳолатининг белгисига тенглаштирилаётганлиги аниқ кўриниб турибди.

Тилшуносликдаги Бодуэн йўналиши, Прага мактабининг вакиллари ва уларнинг издошлари (Р.Якобсон, А.Мартине, А.Ордикур, Б.Потье, Б.Тринка, Й.Вахек ва бошқалар) ишларида акс этган диахроник тадқиқотлардпр. И.А.Бодуэн де Куртенэ тадқиқотнинг метод ва объектини, тилнинг тараққиёт тавсифи ва ривожланиш тархнини аниқ чегаралаб берган эди. Биз унинг «Поляк тилининг тарихий очерклари» да қуйидаги сатрларни ўқиймиз: «...тушунчаларни аниқ чегаралаш тамойилига риоя қилган ҳолда объекти тараққиётни, турли тил ҳолатларининг маълум вақт жараёнида кетма-кет юзага келишини ёки поляк тилининг тараққиётини, бу тараққиётни озми-кўпми илмий таърифлаш ва тушунтиришдан фарқлаш лозим» (Бодуэн де Куртенэ 1963, т. II: 294-295).

Инсонлар ўртасидаги муносабат воситаси бўлиши учун тил ўз қисмларининг узвийлиги, бпрликларнинг маълум миқёсдаги тургунлигига эга бўлиши лозим. Акс ҳолда, тил мулоқот воситаси эмас, балки тарқоқлик намунасига айланиб қолади. Бу эса, сўзсиз, ўз навбатида, жамиятда ўзаро англашилмовчиликка сабаб бўлади.

Умуман, тил тизимида юзага келадиган ҳар қандай ўзгариш – силжишлар маълум қонуниятларга бўйсунди. Бу қонуниятлар турли нчки ва ташқи сабабларга эга бўладик, ушбу сабабларни аниқлаш ҳамда тавсифлаш тилшунослар учун ҳам осон вазифа эмас. Тил тизимидан фойдаланувчилар, яъни оддий сўзловчилар олдида эса бундай вазифа кўндаланг бўлмайди. Е.Д.Поливановнинг бу борадаги кузатишларида қизиқ маълумотлар келтирилган. Е.Д.Поливановдан тилда ўзгаришлар юз беришини эшитган бир япон зиёлиси ҳайрон қолди: «Тил ўзгариши мумкинми? Ахир биз гапиришни ўрганаётганимизда фақатгина ота-онамиз сўзлашаётган тилни ўзлаштираемиз, уларга ҳам бу тил ота-онасидан мерос. Болалиқда бизнинг тил ўрганаётгандаги вазифамиз, худди катталардек сўзлашишга ўрганиш бўлган, ўзга йўсида тилда ҳеч қандай ўзгариш бўлишини тасаввур қила олмайман» (Поливанов 1968: 75).

Тил соҳиблари ўзларининг айнан ажодлари сўзлашган тилдан ҳеч ўзгаришсиз фойдаланаётганликларига иккиланмасликлари ҳақида тилшунослар кўплаб мисоллар келтиришади. Айтиш жоизки, тил тузилишини имманент – тургун ҳолатда ўрганиш мақсадини кўзлаган илмий йўналишлар вакиллари (масалан, структуралистлар) тил тараққиётига тарихий ёндашувдан онгли равишда (мақсадли) воз кечадилар ҳамда шу йўсинда улар юқорида Е.Д.Поливанов эслатган «тил соҳиблари билан фикрдош бўлиб қолганликларини унчалик сезмайдилар ҳам».

Бу масала тўғрисида фикрларнинг турли хилда бўлиши у ёки бу муаллифнинг ҳодиса талқинига қандай ёндашуви билан боғлиқ (Косериу 1963: 143): айтиш жоизки, бир вақт оралигида кузатилаётган тил ҳодисалари талқини билан машгул бўлган тадқиқотчининг тил тизимининг ҳаракатсиз ва тургун тизим эканлигига ишончи комил; кузатилаётган ҳар қандай меъёр ва нормадан чекиниш пуристтик (софлик) нуқтаи назардан тавсиф олади; тил ҳодисаларининг репроектив қиёси тил тизимидаги

ҳаракатлар ва ўзгаришлар ҳақида тасаввур ҳосил қилиш имконини яратади ҳамда тил тизимидаги кузатилаётган ўзгаришларнинг даврий меъёрига нисбатан ушбу ўзгаришлар кўрсаткичлари ҳақида фикр юритиш мумкин.

Тил тизими маълум вақт оралигида ўзгариб боради, аммо шунинг билан бпргаликда бу тизим ўзлигини сақлайди, айнан шу парадокс (зиддиятлилик) моддий шаклли ҳодисалардан бири бўлмиш тилнинг табиатини тушуниш «калити»ни беради.

Умуман статистик «тургунлик» ва динамик «ҳаракатчанлик» тушунчалари нисбий тушунчалардир. Шунингдек, улар ўртасидаги фарқ ҳам нисбий. Тил тизимининг ҳар қандай даврдаги ҳолатида тургунлик хусусиятлари мавжудлигини кузатамиз ва айнан шу хусусиятлар мажмуаси тилнинг асосий функцияси – алоқа воситаси эканлигини белгилайди. Аммо тил тизимида маълум даврда кузатилаётган тургунлик нафақат кечаётган лисоний ҳодисаларга оид бўлади, балки ҳаракатланиш, ўзгариш жараёнларининг ҳолатига ҳам ишора қилади. Кўпчилик тадқиқотчилар, статика ва динамиканинг нисбийлигини инобатга олмай ушбу хусусиятларни тил ва нутқ тизимлари ўртасида тақсимлашга ҳаракат қиладилар. Буида тил узвлари ва бирликлари яхлит тургунликдаги тизим сифатида тасаввур қилинса, тил бирликлари фаоллашувини тақозо этувчи нутқ эса жараён талқинини олади. Аммо тил ва нутқнинг бу йўсинда фарқланиши, биринчидан, статик ва динамик ҳолатлар ҳақидаги тасаввурнинг нисбий эканлигини инобатга олмаса, иккинчидан эса, тил ва нутқнинг ягона бпр лисоний ҳодисанинг ўзаро бир-бирини тақозо этувчи томонлари эканлигини инкор қилади. Ҳолбуки, бу икки ҳодиса ягона бпр фаолият асосида мавжуд бўлади ва ўзаро бпр-бирини тақозо этади. Прага функционал мактабининг вакили князь Николай Сергеевич Трубецкой таърифлаганидек, тилнинг мавжудлиги аниқ нутқий ҳаракатларда намоён бўлади, ҳамда шу сабабли «нутқ ва тил ягона бир ҳодисанинг, яъни нутқий фаолиятнинг икки қиррасидир» (Трубецкой 1960:7).

Демак, статистика ва динамика тушунчалари бир-бирини инкор қилувчи, зид характердаги тушунчалар мазмунига эга. Айни пайтда, улар нисбий тушунчалар бўлгани сабабли ўзаро ўхшашликка ҳам эгадирлар. Илмий таҳлилда статик ҳолатларга мурожаат қилиш тадқиқот объектининг қисмлари ўртасидаги

хусусий ва конкрет муносабатларни ажратиш имконини беради. Албатта, бу услуб у ёки бу ҳодисанинг моҳияти ҳақида чуқур билимга эга бўлишга имкон бермайди, аммо бу услубдан тадқиқотнинг маълум босқичларида фойдаланиш тавсия қилинади.

Тил ҳақидаги метафизик тасаввур унинг табиати тадқиқига бир томонлама ёндашув натижасидир. Айнан шу жиҳатдан синхрон тилшунослик вакиллари қиёсий-тарихий метод тарғиботчилари билан бпр қаторда турадилар.

«Ёш грамматикачилар»нинг назарий гоёлари тарихийлик тамойилига таянади ва бу тамойил назарий гоёларнинг асоси бўлиш билан бир қаторда тадқиқ методлари шаклланишида ҳам устувордир. Шу оқим вакили бу метод ҳақида гаппраётиб, тарихий услуб илмий таҳлилнинг ягона тўлиқ намунаси эканлигини асосламоқчи бўлади: «Нотадрижий (тарихий тараққиётни инобатга олмайдиган) деб қаралаётган илмий тилшунослик ҳам аслида тарихийлик хусусиятига эга. Лекин тилнинг бу хилдаги таҳлили ҳам тўлақонли эмас, бундай тўлақонлиликка эришмаслик қисман тадқиқотчининг айби бўлса, қисман таҳлил материалининг мураккаблиги билан боғлиқ. Тадқиқотчи ҳодисалар мавжудлигини оддий таъкидлашдан воз кечиб, бу ҳодисалар ўртасидаги алоқаларни аниқлаш ва уларнинг моҳиятини англаш мақсадини қўйгани заҳотиёқ тарих бошланади» (Пауль 1960:42-43).

Лекин ҳодисаларнинг ўзаро алоқасини фақатгина диахроник жиҳатдан ўрганиш ниятида бўлган «ёш грамматиклар» фақат фактлар таъкиди чегарасидан чиқа олмадилар. Улар эътиборни фақатгина умум тизимдан ажратиб олинган, «иҳоталанган» лисоний ўзгаришларга қаратдилар. Ҳатто ушбу алоҳида ўзгаришларни умумлашган лисоний жараёнлар доирасида бириктирилиши ҳам (масалан, фонетик қонуниятлар ва аналогия, яъни тақриз қонуни доирасида) тил тараққиётининг яхлит бпр тасвирини яратиш имконини бермади. «Ёш грамматиклар» лисоний ҳолатларни тавсифлаш ниятидан ҳеч қачон воз кечмадилар. Буни Ҳ.Паулнинг қуйидаги сўзларидан ҳам сезиш мумкин: «Ушбу объектнинг (тил тизимининг – таъкид бизники-Ш.С., Т.Б.) хусусиятларига тарихий ўзгарувчанлик нуқтаи - назаридан назар ташламасдан туриб лисоний ҳолатлар тавсифига

эришиб бўлмайди. Чунки фақат шуларгина тадқиқот ўзаро муносабатдаги элементлар (бўлақлар) мажмуасини қамраб олади». (Пауль 1960:50)

Кейинги саҳифаларда муаллиф ўз фикрини давом эттпради: «Тил тараққиётининг турли даврларга оид тавсифларининг мавжудлиги ушбу тавсифларни қиёслаган ҳолда юзага келган тарихий жараён ҳақида тасаввур ҳосил қилиш имконини беради» (Ўша асар, 53 б.) Шунга қарамасдан, «ёш грамматиклар» оқими вакилларининг тадқиқотлари алоҳида олинган ҳодисаларни уларнинг тизимий муносабатларини инобатга олмаган ҳолда таҳлил қилиш билан чегараланиб қолди. Бундай «атомизм» Ф.де.Соссюр томонидан қаттиқ танқид қилиди ва ўша пайтда бажарилаётган қиёсий-тарихий йўналишдаги тадқиқотларнинг асосий камчилигини уларда «элементларни (айрим бўлақларни) боғловчи муносабатлар оддий кетма-кетликда, маълум қаторда бир-бири билан ўрин алмашинувчи ҳолатида қаралиб, тизимий хусусиятлар инобатга олинмаслигида», деб билади (қаранг: Звегинцев 1964; 1-қисм: 389).

Қиёсий-тархний методнинг Ф.де Соссюр ва унинг издошлари томонидан бу қадар танқидга олиниши систем-структур йўналишда тил ҳодисалари таҳлилида тарихий ёндашувдан тўлигича воз кечишга сабаб бўлади. Уларнинг фикрча, қиёсий - тарихий услуб систем тилшунослик учун тамоман ёт. Ҳолбуки, Соссюрнинг ўзи систем тилшунослик ҳам маълум шароитларда ҳодисалар моҳияти ўзгаришини маълум вақт оралигида кузатиши мумкинлигини эътпроф этган. Аммо бу кузатувларда «ушбу ҳодисанинг моҳияти у билан муносабатда бўлган ҳодисалар тизими билан боғлиқ эканлигини унутмаслик лозим» (Ўша асар, 382 б.). Диахроник тадқиқот систем таҳлилга мос келмаслиги ҳақидаги фикр структур тилшуносликда узоқ вақт давомида ҳукм суради. (Л.Ельмслев, Б.Малберг ва бошқалар). Тил ҳодисаларини маълум бир структурали тизим сифатида талқин қилиш бу тизимнинг тараққиёт босқичлари ва кўрсаткичларини тарихий ўрганишга ҳеч қандай монелик қилмаслигини назарий ва амалий жиҳатдан исботлаш анчалик куч ва гайратни талаб қилди (Клычков, 1962; Скрелина, 1968 ва бошқалар).

Тил тизимини синхрон тадқиқ қилиш гоёси ҳозпрги замон тилларини ўрганишда кенг миқёсда қўлланилиб келмоқда. Ушбу

гоя негизиди тил структурасини, унинг қўлланиш хусусиятларини ва нутқнинг айрим хусусиятлари доимийлигини ўрганиш имкониятларини берадиган янги лисоний таҳлил методлари шакллаиди. З.С.Хэррис айтганидек, нутқий хусусиятлар доимийлиги дескриптив тилшуносликнинг тадқиқ предметиدير: «Дескриптив тилшунослик махсус тадқиқот соҳаси бўлиб, унда нутқий фаолият тўлигича ўрганилмайди, балки асосий эътибор нутқнинг алоҳида хусусиятларига қаратилади» (қаранг: Звегинцев 1960, 2-қисм, 153 б.). Олим «нутқий хусусиятлар доимийлигини алоҳида хусусиятларнинг» нутқий тузилма таркибида такрорланишида кўради: «Дескриптив таҳлилнинг асосий мақсади нутқ жараёнида, айрим хусусиятларнинг ўзаро бприкиши (дистрибуция) ёки тарқатилиши қодаларини аниқлашдир» (Ўша асар, 154 б.).

Бироқ синхрон тилшуносликда ҳам, худди тарихий – қиёсий йўналишда бўлгани сингари, тадқиқотлар асосан у ёки бу турдаги фактлар мавжудлигини қайд қилишдан нарига ўтиш сезилмади. Натижада тилнинг моҳиятини билиш йўли берклигича қолаверди. «Ёш грамматикачилар» тарихийлик тамойилларига таянган ҳолда, тил тизимидаги ўзгаришларни қайд қилиш билан чегараланишган бўлишса (буида тил бажарадиган вазифалар, унинг мавжудлигини белгиловчи факторлар назардан четда қолган), синхрон, дескриптив тилшунослик, глоссематика оқимлари вакиллари эса тарихийлик тамойилини инкор қилган ҳолда тилнинг муқим ҳолатига хос ҳодисаларни таъкидлашдан нарига ўтишмади.

Тил тараққиёти жараёнида тадрижий таҳлилда мурожаат қилинадиган динамика (ҳаракатдаги) ва статика (тургун) тушунчалари синхрония ва диахрония ҳодисалари билан боглиқ қўлланилади. Бошқача қилиб айтганда, динамик ва статик тушунчалари тил тизими хусусиятлари тавсифига оид бўлиб, кейинги тушунчалар эса (синхрония ва диахрония) ушбу тавсифни бериш учун қўлланиладиган методга қарашлидпр. Тил тизими тараққиёти жараёнининг синхрон кесим (алоҳида олинган давр)ни ажратиш аслида сунъий бўлиб, бу услубни қўллаш тизимдаги ўзгаришларни кузатиш ва шу йўсинда «тургунликни ҳаракатли ҳолатда» кузатиш имкони тугилади. (Э. Бенвенист 1974: 5-10).

Юқорида келтирилган тушунча муаллифи Э.Косерну тилдаги ўзгаришларни синхрон кузатиш имкониятлари ҳақида

батамом карама-қарши фикрларни билдирган. Олим, ўз ҳамкасби А.Росеттининг тилдаги фонетик ўзгаришларни синхрон таҳлил қилиш борасидаги уринишларини танқид қилган ҳолда, ўзгаришларни синхрон услубда ёритиб бўлмаслигини, зеро, улар «вақтнинг икки нуқтаси оралигида кечиши сабабли албатта диахроник кўринишга эга бўлишларини» қайд қилади (Косерну 1963:150). Бошқа ўрида эса Э.Косериу «ўзгаришлар реал воқе » бўлганликлари сабабли синхрон кўринишда ҳам акс топади» деб қайд этади.

Тилнинг синхрон тадқиқи тилшунослик фани учун ҳеч қандай янгилик бўлмаганлини В.М.Жпрмунский эътибор этади: «Қиёсий – тарихий метод пайдо бўлган XIX асрга қадар ҳам тилшунослик фани асрлар давомида Гарбда ва Шарқда синхрон хусусиятга эга эди. Бу фаннинг айна бпр пайтда, тавсифий ҳамда меъёрий бўлиши адабий тил нормаларини чегаралаш ва хорижий тил нормаларига ўргатиш каби амалий вазифаларидан келиб чиққан» (Жирмунский 1958:43).

Бодуэннинг тилдаги статик ва динамик ўзгаришлар ҳақидаги фикрлари ҳам таъкидга арзийди: «Тилда худди табиатдаги каби ҳамма нарса тирик, ҳамма нарса ҳаракатда, ҳамма нарса ўзгаришда. Хотпржамлик, тўхташ, бутунлай қотиб қолиш – «алдамчи» ҳолатлардпр; булар минимал ўзгаришлар шароитидаги ҳаракатнинг тасодифий ҳолатларидир. Тилнинг статик кўриниши унинг динамикасидаги, аниқроғи, кинематикасидаги хусусий ҳолатдир» (Бодуэн де Куртенэ 1963, т.I: 349). Шунга асосан тилнинг синхрон кесими, ҳолати ҳақида бошқача тушунча пайдо бўлади. Тил тизимининг синхрон тавсифида «бпр томондан ўтмишдан мерос қолган шакллар ва аллақачон тил тизимига мос келмай қолган шакллар мавжудлигини, бошқа томондан эса, қабилавий ёки миллий тилнинг келажак ҳолатидан дарак берадиган, бу тилнинг ҳозирги ҳолатига мос келмайдиган шаклларни ҳисобга олиш зарур» (Бодуэн де Куртенэ, 1963, т.II: 186).

Синхрониянинг бундай талқинини Прага лингвистик тўғарагининг «Тезис»ларида ҳам учратамиз. Унда таъкидланишича, «синхрон тасвирлаш эволюция ҳақидаги тушунчани бутунлай инкор қила олмайди. Чунки ҳатто синхроник жиҳатдан тадқиқ қилинаётган ҳолатда ҳам бошлангич босқич

эндигина шаклланиб келаётган босқич билан алмашиб туриши кўзга ташланиб туради. Биринчидан, архаизмлар сифатида қабул қилинадиган синхрон элементлар, иккинчидан, махсулдор ва каммаҳсул шакллар орасидаги фарқлар диахроник ҳодисалардир ва уларни синхроник таҳлил допрасидан чиқариб ташланиши мумкин эмас» (Қаранг: Звегинцев 1960, т. II: 70). Шу билан бирга Прага лингвистик тўғарагининг вакиллари «ёш грамматикачилар»га қарши ўз дастурларини эълон қилишганларида замонавий далилларнинг синхрон таҳлилига алоҳида эътибор бериб, уни «тилнинг моҳиятини ва характерини тушунишнинг энг яхши усули» деб таърифлагандилар (Қаранг: Звегинцев 1960, ч. II: 69).

Бироқ Прага мактаби гоёларига содиқ бўлган ҳар қандай тадқиқотчи функционал таҳлил тамойилларини диахронияга кўчириш имкониятига эга бўлади. Синхронияни диахронияга бутунлай қарама-қарши қўйишга, синхроник ва диахроник методлар ўртасига ўтиб бўлмас говлар кўйилишига йўл қўйиб бўлмайди. Прага мактаби тилдаги ўзгаришларни системага нисбатан рўй берган тасодифий ёки тартибсиз ўзгаришлар эмас, балки системага боглиқ бўлган, уни қайта қуришга ёки мустаҳкамлашга олиб келадиган ўзгаришлар деб ҳисоблайди. Система мавжудлиги шароитларини ҳисобга олмай бажариладиган ҳар қандай тадқиқот эса мукамалликдан йироқдир.

Баён қилинган тамойиллар Н.С.Трубецкой ва Р.О.Якобсоннинг тадқиқотларида (Troubetskoj 1933; 1960; Jakobson 1931), шунингдек, Прага лингвистик тўғарагининг бошқа вакиллари, уларга қўшилган, анъаналарини давом эттирган тилшуносларнинг ишларида ўз назарий ва амалий ифодасини тоиди (de Groot 1931; Мартине 1960). Тил сатҳларининг изоморфизми ҳақидаги фонологияга оид материаллар таҳлили натижасида шаклланган гоё, назарий қарашларни бошқа сатҳлар таҳлилига тадбиқ этиш имконини яратди.

Масалан, А.Мейенинг *dans la langue tout se tient* иборасида тўлиқ ўз ифодасини топган «динамик бпрдамлик» тушунчаси тил тизимидаги элементлар орасидаги умумий боглиқликлар манзарасини яратиш учун ишлатилади. Бундай боглиқликда системанинг бир бўғинида сатҳлардан бирида содир бўлишига

олиб келади. Натижада, тилшуносликда илгари мавжуд бўлмаган морфонология, морфосинтаксис каби бўлимлар пайдо бўлди.

Шуидай қилиб, фонология структуравий диахроник тадқиқотлар ўтқирланадиган қайроқтош вазифасини бажарди.

Демак, синхрония ва диахрония, статика ва динамика тушунчалари талқинида икки йўналиш, икки хил ёндашув шакллаиди. Биринчиси, Соссюрнинг антиномиясини (тўғри деб қабул қилинган икки ҳол ўртасидаги зиддият) давом эттираяпти, иккинчисида эса уни инкор этиш гоёси устувор. Тўғри, тил табиати ва қурилишининг умумий концепцияси ҳисобга олинмаган ва Соссюр ва Бодуэн карашларининг бпр-бприга боғлиқ томонлари инобатга олинмаган ҳолларда диахроник структурализм Соссюр талқинидаги синхрония ва диахрония қарама-қаршилигини бартараф этиш қудратига эга эмас, деган фикр тугилиши ҳам эҳтимолдан холи эмас. Масалан, Э.Косериунинг қайдича, диахроник структурализм лисондаги ўзгаришлар тизимга боғлиқлигини исботлайди. Аммо шу билан «Соссюр диахрониясидаги «атомизм» ва турли манбалилик йўқотилгандек ҳамда диахрония ҳам «тизимли» эканлиги исботлангандек туюлади, бпроқ реал қарама - қаршилиқ сифатида тушуниладиган антиномия барибир сақланади» (Косериу 1963: 297).

Ҳар ҳолда, статика ва динамика ҳамда синхрония ва диахрония ўртасидаги чегаралар ҳам сақланса, эслатилган антиномияни бартараф қилишга ҳеч ҳожат қолмайди. У ўз - ўзидан йўқолади. Таъкидлаш жоизки, тилнинг динамик концепциясини тарғиб этган Прага тилшунослари ҳар доим синхронияни статикадан фарқлаш лозимлигини ўқтпришган ва доим (1929 йилдаёқ), ҳатто тил тизими таҳлилидаги ҳар қаидай ёндашувда ҳам, қотиб қолган, ўлик структураларга, системаларга мурожаат қилмасдан, узлуксиз ривожланишда бўлган энг кичик микроскопик ҳолатларга ҳам дуч келиш мумкинлигини алоҳида таъкидлаган эдилар (Й.Вахек. Қаранг: Звегинцев 1960: 113; Булыгина 1964: 51).

Шуидай бўлса-да, айнан прагалик тилшунослар синхроник ва диахроник чегаравий тасвирга эга бўлган тилнинг функционал моделини яратишга муваффақ бўлдилар. Ҳамма гап тадқиқотчилар ўз олдиларига қандай мақсад кўйишларида ва

қандай вазифани бажаришларига боғлиқ. Тил ҳодисаларини фақат синхрон тадқиқ қилиш бу бир томонлама ва чалкаш жараёндыр. Шунингдек, унга тарихий нуқтаи назардан ёйдашиш ҳам тилнинг функционал тавсифини ёритишда чалкашликларга, камчиликларга йўл қўйилишига олиб келади. Аммо синхрон ва диахрон таҳлилни боғлаб олиб бориш учун дастлаб уларни бир-бирларидан ажратиш лозим. Ф. де Соссюр таълимотининг диққатга сазовор томони ҳам шуидаки, у синхрон ва диахрон ҳолатларни ажратиб таҳлил қилиш йўлини кўрсатди. Аммо тилнинг бундай икки ҳолатини бир-бирларига боғлаб ўрганиш ҳар қандай лингвистик тадқиқот учун ҳам зарур шарт ҳисобланмайди. Ҳар қандай тадқиқот ўз мақсадига эга – бу тил ҳолатини тасвирлаш ёки унинг тараққиётини ўрганишдыр. Фақат тилнинг моҳиятини аниқлашга оид масалаларнинг ечимида статик ва динамик зидлик тушунчаси иринципиал аҳамиятга эга бўлиши мумкин. Лингвистик ҳодисаларнинг синхроник ва диахроник таҳлилинини ажратиш эса методологик усул ҳолос ва у тилнинг табиатини, ижтимоий ва тарихий моҳиятини тушунмасликдан далолат бермайди. Ўтган асрнинг ўрталарида (1957 йил) синхрон таҳлилнинг моҳияти ва тилни тарихан ўрганишга бағишлаб ўтказилган баҳсда эришилган ҳулосаларда, бир томондан, тилнинг моҳиятини, унинг мавжудлик шаклларини тушуниш ҳамда иккинчи томондан уни тадқиқ қилиш метод ва усулларини аниқ чегаралашнинг қанчалик аҳамиятга молик эканлиги қатъий уқтирилди. Шу билан биргаликда, бу баҳсда синхрон таҳлил услубидан фойдаланиш ҳеч қачон тилнинг тўхтовсиз ривожланишда эканлигини инкор этмаслиги ҳам алоҳида таъкидланди.

3-БОБ. ЛИНГВИСТИК ТАҲЛИЛ МЕТОДЛАРИНИНГ ЯРАТИЛИШИ ВА ҚЎЛЛАНИЛИШИ

3.1. Анъанавий лисоний таҳлил методларининг қўлланилиши

Лугат таркиби диахроник нуқтаи назардан тадқиқ қилинганда, маълум турдаги лугавий бирликларнинг семантик таркибидаги ўзгаришлар аниқланади.

Бирор бир сўз туб маъносини йўқотиб, фақат кўчма маъносини сақласа, сўз маъносининг тўлигича йўқолиши ҳодисаси рўй беради. Бундай ҳолларда кўчма маъно синхрон таҳлил нуқтаи назаридан асосий маъно деб қаралиши лозим. Маъно торайиши эса тарихан семантик силжишнинг бир туридир (масалан, ёшлар жарғонида Pille «таблетка» сўзи фақатгина «ҳомиладорликка қарши дори» маъносида ишлатилади). Маъно кенгайиши ҳодисасида ҳам худди шу хилдаги жараён юзага келади. Бунинг изоҳи сифатида қуйидаги мисолларни келтириш мумкин: Gefährte дастлаб «ҳамроҳ», яъни «биргаликда, ёнма - ён йўл босаётган шахс», кейинчалик – «ҳамроҳ, ўртоқ, партнер (соучастник)», (ein) schenken – дастлаб «вино қуймоқ», кейинги даврдаги маъно кенгайишидан сўнг – «совға қилмоқ» маъносини касб этган.

Туб маъно кўшимча мазмун олиб кенгайди ва натижада кўпмаънолилик юзага келади.

Ҳозирги замон олмон тилида лугавий бирликларнинг огзаки нутқда юқори даражада экспрессивлик мазмунига эга бўлишининг сабаби кўпмаънолилик ҳодисаси ҳисобланади. Эмоционал – баҳо маъно бўёгининг мавжудлиги кўчма маъно тугилишига сабаб бўлса, бир неча рамзий – кўчма маъноларнинг бирикиши эса, сўз маъносининг кенгайишига олиб келади. Тилшуносликда «лисоний бирликлар образлилиги» тушунчаси қўлланилганда, ушбу бирликлар воқеликдаги ҳодиса ва иредметларнинг идрокий тасавури сифатида англашилинади (Маслова 2001: 14). Бинобарин, Hirsch сўзи экспрессивлик ифодаламаган ҳолда оддий «бугу», аммо рамзий маъно кўчиши шароитида «ёш одам, велосипед, мотоцикл» ва ҳатто «шоҳдор» маъноларида қўлланилади. Шу аснода И.В.Арнольд (1999: 74) айтган қуйидаги фикр ўз исботини топади: «Ёрқин образнинг ҳосил бўлиши бир-

биридан узоқ бўлган икки иредметнинг ўхшашлигига асосланади. Предметлар қисси диққатни жалб қиладиган, кутилмаган ҳиссиёт уйғотиши учун улар бир-биридан узоқ гуруҳларга оид бўлмоғи даркор».

Демак, ҳозирги замон олмон тилида коллоквиал (огзаки нутқ) услубиётига оид лугавий birlikлар доирасида кенг тарқалган маъно кенгайиши жараёнига кўпинча эксирессивликни ифодаловчи воситаларининг янгиланиб бориши ҳамда кўчма рамзий маъноларнинг пайдо бўлиши сабаб бўлади. Айрим лексемаларнинг маънолари ўзгариши жараёнида нейтрал маънонинг салбий баҳо маъно компоненти томонидан сиқиб чиқарилиши табиий ҳолдир. Масалан, «вандал» сўзи асрлар давомида, маъно салбийлашуви босқинчидан ўтиб, «шафқатсизлик» рамзига айланди. Ҳозирги кунда ҳам олмон тилида «вандаллардек ёвузлик ва шафқатсизлик қилмоқ» мазмунидаги wie die Wandalen hausen фразеологик бирикмаси фаол қўлланади. Кўп маъноли сўз маъно бўлакларидан бирининг архаиклашуви охир-оқибат ушбу маънонинг йўқолишига олиб келади. Бир маъноли сўзлар маъносининг архаик тус олиши уларнинг истеъмолдан чиқишига сабаб бўлади.

Сўз маънолари тараққиётининг ўзига хос хусусияти яна шуидаки, эскирган ва қўлланишдан чиқиб қолган лексемалар ҳам «қайта тирилиши» ва янги маъно касб этган ҳолда янги фаоллик даврини бошлаши мумкин, Масалан, Turnier сўзи «рицарлар мусобақаси» маъносида историзм, яъни эскирган сўзлар қаторидан жой олган, маълум даврга келиб у кенг маъно олиб, барча турдаги мусобақаларни англата бошлади.

Сўзларнинг янги грамматик вазифада қўлланиши ҳам уларнинг маъно таркиби ўзгаришига олиб келади. Буни биз, масалан, сўз бирикмаларининг, таркибли предлогларга айланишида кўраимиз: auf grund (aufgrund) «натижада» an Hand «қўлда», anhand «ёрдамида». Ушбу шаклларнинг икки кўринишда ёзилиши грамматикализация ҳодисасининг ҳануз давом этаётганлигидан далолат беради.

Ушбу бирикмаларнинг предлог сифатида қўлланиш, муқимлашиш эҳтимоли кучли, чунки олмон тилида шу алфозда ҳосил бўлган предлоглар сони анчагина: infolge «сабабли, натижада», unterwegs «ҳамроҳликда» ва бошқалар.

Маъно ўзгариши ҳодисасининг батафсил тадқиқи номинатив бирликлар маъно хусусиятларига таъсир ўтказувчи факторларнинг айрим пайтларда қутилмаган тарзда ўзаро боғланишини намоён қилади. Маъно ўзлаштиришнинг маъно заифлашиши, кучлантирилиши, кенгайиши, образлиликнинг кучайиши каби ҳодисалар билан муносабати асосида юзага келадиган семантик ўзгаришларнинг турлари кенг тарқалган. Бинобарин, «машинанинг орқа чироги» маъносидаги *Schlußlicht* кўшма сўзининг образли кўчма маънога эга бўлиши («орқада қолган одам») натижасида *das Schlußlicht machen* «қаторнинг охирида, «думи»да юрмоқ» фразеологизми пайдо бўлади.

Иккиламчи номинатив (номловчи) бирламчи ҳисобланган ушбу фразеологизм лисоний ифода воситаларининг янгиланиш жараёнини акс эттиради. Чунки унинг маъноси муқобил мослама маъносига нисбатан мукамал ва қатор коннотатив узвларга эга.

Фразеологик маънонинг пайдо бўлиши тургун бирикма қисмларидан бирининг маъноси кенгайиши ҳолатидан ташқари, номинатив бирликнинг маъноси архаиклашуви билан боғлиқ бўлиши мумкин. Одатда бундай бирлик мазмунида туб ва кўчма маъно бирикади. Бу лисоний бирликлар тил соҳиблари томонидан рухий – тассавур кечинмаларини намоён қилувчи имо - ишораларни англатади: *die Haende gingen* «қўлларини синдирмоқ», яъни «умидсизлик, тушкунликка тушмоқ».

Лугавий бирликларнинг маъно тараққиётини диахрон нуқтаи назардан таҳлил қилишда лексикологик ва когнитив ёндашувларни мослаштирувчи усул эътиборга лойиқ. Иккиламчи номинатив тузилмалар қаторига кирадиган метафоранинг когнитив мазмун-моҳиятини аниқлашнинг мақсади айрим хусусиятларни бир иредмет ҳақидаги тушунчадан иккичисига кўчишини ўрганиш бўлмасдан, балки ушбу хусусият-кўрсаткичларнинг маълум тарнхий давр, алоҳида маданият учун аҳамиятини билишдадир.

Турли тарнхий даврларга хос бўлган белги хусусиятларнинг ўзаро муносабатини тўғри аниқлаш учун «прототип метафора» тушунчасига мурожаат қилинади. Шунинг учун ҳам метафоранинг когнитив мазмуни ҳақида гапирганда, прототип маъно кўчиши ва ўзгариши назарда тутилади. Бу хилдаги таҳлил метафорик майдоннинг марказини аниқлаш ҳамда шу йўсинда маълум даврда

у ёки бу тушунча, ҳодисаларнинг инсонлар учун қанчалик аҳамиятга молик эканлигини билиш имконини яратади.

Воқеликдаги ҳодисаларга сифат бериш инсон фаолиятининг муҳим қисмидир. Ва худди шу тоифадаги фаолият метафора ижодида ўз аксини топади. Аммо тил тараққиётининг маълум босқичларида ушбу аксининг нормаси турлича бўлиши мумкин. Бинобарин, янги инглиз тилининг дастлабки даврида зоометафоралар (ҳайвон номлари қўлланишида ясалган метафора) ҳар иккала жинсдаги шахсларни бир хилда салбий баҳолаш воситаси бўлган бўлса, XVIII асрдан бошлаб, бу метафорик номлар асосан хотин - қизларга нисбатан ишлатила бошлади. Бу эса хотин-қизларни лисоний таҳқирлаш ёки камситиш (дискреминация)нинг яна бир мисолидир.

Инглиз тилининг кейинги тараққиёт даврларида зоометафораларнинг қўлланиш қўлами торая борди ва инсонларга метафорик баҳо беришда номлаш асоси сифатида уларнинг касби, машғулот, ташқи жисмоний белгилари танлана бошлади. Демак, инсоннинг тирик табиатдан узоқлашган сари ҳайвонларга нисбатан бўлган эмоционал муносабати кучсизланади ва кўйроқ «ички», ботиний хусусиятлар эътиборни торта бошлайди.

Прототип метафорани ифодаловчилар доирасига дастлабки даврда кўплаб турдаги ҳайвонлар номлари кирганлиги маълум, лекин XVIII – XIX асрларга келиб, бу вазифани бажаришда қушлар номининг устунлиги сезилиб қолди. Кейинги асрларда эса, бу устунлик йўқолиб, прототип метафоранинг ифодаловчиси билан бир қаторда, ифодаланувчи (номланаётган объект) ҳам янги турдаги ахборотни узатувчи манба сифатида хизмат қила бошлайди. Бу эса, ўз навбатида, инсонлар концептуал тизимидаги ўзгаришлардан дарак беради. Масалан, қадим даврлардан инсонларнинг дунё ҳақидаги тасавури ҳис-ҳаяжонга бой ҳолда кечган ҳамда кўпгина тушунчалар «қуш» метафораси воситасида лисоний воқеланганлар.

Тил тизимидаги тарихий ўзгаришларнинг қиёсий таҳлили билан шугулланган тилшунослар, албатта, аналогия ҳодисасига тўхталиб ўтишади. Аналогия мавжуд бўлган эски намуна асосида янги шакл ва бирлик ясашдир. Ушбу ҳодиса тил грамматик қурилишини мукамаллаштирувчи, грамматик шакллар тизимини тил тараққиётининг ички қоида -қонуниятларига асосан

ривожлантирувчи воситадир. Хосланиш (аналогия) жараёнининг кўчиши маъно ва мазмун доиралари муносабатининг мос келиш тамойилига бўйсунди. Бу бир турдаги грамматик кўрсаткичларнинг бир хил маъно ифодаланишини ва худди шунингдек бир хил маъно бир турдаги шакллар томонидан ифода топишини назарда тутди. Ушбу ҳодиса феъл бошқаруви тизимида ҳам яққол намоён бўлади, зеро, бир лексик – семантик гуруҳдаги феълларнинг тўлдирувчилар билан бирикуви қарийб бир хил шаклда амалга ошади.

Хуллас, муҳокама қилинаётган масалани турли ёидашувлар асосида талқин қилиш мумкин. Бу, биринчидан, алоҳида лексемаларнинг маъно тараққиёти, уларнинг омоним, кўпмаънолиги хусусиятларининг алоҳида даврдаги белгилари таҳлили бўлса, иккинчидан, бошқарув алоқасини юзага келтирувчи шакллар вариантлилигининг структур – семантик таҳлилдир. Бинобарин, феъл бошқаруви тизимида юзага келадиган қатор аналогия қонуниятининг бузилиш ҳолатларига сабаб тилнинг тархий ҳодиса сифатида доимий равишда ҳаракатда бўлишидадир. Феъл бошқарувида маълум даврда юзага келадиган ўзгаришлар ўтган давр қоидаларининг таъсирида ёки янги даврда лексик маънонинг кенгайишига боглиқ бўлиши мумкин. Янги бошқарув шаклининг пайдо бўлиши эски шаклнинг бутунлай йўқолишини тақозо этмайди, аксинча маълум давр жараёнида ҳар иккала шаклнинг ҳам истеъмолда бўлиш ҳоллари кўплаб учраб туради.

Тил бирликларининг вариантлилиги (таркиб ва маъно жиҳатидан) уларнинг лугавий муҳимлиги, алоҳидалиги доирасида кечади. Бундан ташқари, вариантлилиқнинг маъно ва ифода планларида бир хилда кечмаслигини унутмаслик лозим. Биринчи ҳолда таркиби тузилишини ўзгартирмасдан, фақатгина маъно ўзгаришлари (қандайдир даражада мазмун инвариантлилигини сақлаган ҳолда) назарда тутилса, иккинчисида, фақатгина шаклий ўзгаришлар назарда тутилади. Бу икки турдаги ўзгаришлар кўпинча ўзаро боглиқ ҳолда юзага келади, бири иккинчисини талаб қилади.

Маъно жиҳатидан бир қаторда турадиган объектни (масалан, объект адресат объект- сабаб: объект- мақсад: объект мазмун кабилар) ифодалаш воситаларининг вариативлиги «ташқи

вариативлик» деб аталади. Бу ҳодиса феъл тизилмаларининг денотатив маънони сақлаган ҳолда структуравий ўзгаришларга учрашида намоён бўлади. Буидан ташқари, ифода воситалари вариантлари микдорининг ошишига феъл масаланинг ўзида юзага келаётган «нчки» ўзгаришлар сабаб бўлиши мумкин «нчки вариантлилик» деб ном олган ушбу ҳодиса юз бергайда феъл маъноларидан у ёки бунисининг фаоллашуви кузатилади.

Тил тараққиёти жараёнида пайдо бўладиган ҳодисалардан яна бири «келишиклар синкретизми» (қоришуви) ҳодисаси бўлиб, унда турли келишик шакллариининг мазмунан бир-бирига яқинлашуви ёки такрорлаши назарда тутилади. Масалан, олмон тили тарихида феъл бирикмаларида қаратқич ва тушум келишиклари сабаб адресат ажратиш маъноларини ифодалаётганда, ўзаро муқобиллашадилар, аслида, ушбу маънолардан айримлари тарихан икки ёки уйдан ортиқ келишикка бир хилда хос бўлган. Масалан адресатни ифодалаш хусусияти датив ва аккумулятив учун бир хилда бўлган. Бу эса, ўз навбатида, қаратқич келишикли бошқарувчи эга бўлган айрим феъл гуруҳларини батамом тушум келишигидаги от билан бирикувчи гуруҳга ўтиши билан яқунланади.

Роман тилшунослигида синхрон ва диахрон ёндашув лисоний ҳодисаларнинг тил сатҳлариаро муносабатларини ёритиш мақсадида қўлланиб келинмоқда. Бинобарин, Ж.Рини (Rini 1999) морфологик ҳодисаларнинг испан тили тараққиётида тутган ўрнини махсус ўрганган.

Маълумки, тилшуносликда баъзан аналогия ҳодисаси ўта кенг талқин қилинади. Муаллифлар барча турдаги морфологик ўзгаришларни ушбу термин билан аташга ҳаракат қиладилар. Аслида, морфология тизимига оид барча даврий ўзгаришларни аналогия ҳодисаси таркибига киритиш нотўғри. Бу, биринчидан, турли кўриниш ва мазмуидаги морфологик ўзгаришларни чалкаштириш ва улар ўртасидаги вазифавий фарқларни инкор қилишга сабаб бўлса, иккинчидан, морфологик ўзгаришларга сабаб бўладиган диахроник жараёнларнинг фарқловчи хусусиятларини чегаралаб қўяди.

Аналогия марфологик ўзгаришларнинг фақатгина бир турида (сўз шакллариининг қисман ўхшашлиги) намоён бўлади. Аналогия атамасига мос ҳолда (юнонча *analogia* «тенглик,

мослик») ушбу ҳодиса доирасига бирор бир элемент мавжуд шаклининг кенгайиши ёки умуман янги шакл ясалиши кабилар киритилади. Масалан: Туб шакл 1 dog «ит» туб шакл 2 cow «сигир» ясама шакл dog s «итлар» : X = cow – s «сигирлар».

Охирги ясама форма cows аналогия усулида ясалган (қадимги инглиз тилидаги kine ўрнига).

Янгидан пайдо бўлган шакл олдингисини умуман такрорламасдан, бутунлай бошқа кўриниш олса, олимлар «аналогияга мос ясалиш» (analogical creation) атамасини кўллашади. Буида аналогия қатори тўрт қисмли бўлиши мумкин:

ham	chees
hamburger	x = cheeseburger
steak	fish
x = steakburger	x = fishburger

Тенглашув ўзгаришлари аналогия ҳодисасидан фарқ қилиб, у икки таянч шакл ва уларнинг ясамалари ўртасидаги муносабат билан боглиқ ҳолда юзага келиши шарт эмас.

Бу жараён сўзларнинг грамматик шакллариининг аниқ парадигмаси қаторида кечади ҳамда табиатан семантик – синтактик ва морфологик ўхшашликлар билан боглиқ. Тенглашув жараёни сўз парадигмаси доирасида кечади ва домино ўйинидагидек шакллар кетма-кетлиги кўринишини олади. У сўз таркибида мавжуд бўлган морфонологик ўзгаришларнинг тамоман йўқолишига олиб келиши мумкин ҳамда унинг асосий натижаси парадигмалар симметрияси ва шакллар бир хиллигини ҳосил қилишдадир. Фонологик жараёнлар тенглашув билан боглиқ кечади.

Тил тараққиёти жараёнида юзага келадиган шаклий ўзгаришларнинг яна бир тури «қориштириш» (blending) ҳодисаси деб ном олган. Бу бир хил ёки яқин маънога эга бўлган шаклларнинг ўзаро «беллашуви»нинг «битимли» натижа билан тугашидир. Масалан, инглиз тилининг айрим вариантларида foots «оёқлар» шакли меъёрга мос келадиган ўзақдаги унлини ўзгартириш йўли билан ясаладиган feet кўплик формаси билан қоришади. Оқибатда, feets кўплик шакли тугилади (худди шу

аснода болалар нутқида afraid «кўрқиш» ва scared «кўрққан» қоришиб, ascarded ясамаси ҳосил бўлади).

Синхрон-диахрон методи славян тилшунослигида ҳам кенг миқёсда қўлланиб келинмоқда. Бу борада энг кўп мунозарага сабаб бўлаётган ҳодиса - товуш алмашиниш ҳодисасидир. Рус тилида товуш алмашинуви (сўз шакли таркибида) тарихий (яъни маълум даврда пайдо бўлиб кейинчалик тургунлашган ҳолда сақланган) ҳамда ҳозирги замон тил тизимига оид «тириклик хусусиятларига эга бўлиши билан» фарқланади.

Москва фонология мактаби вакиллари ушбу ҳодисани фонетик ва нофонетик гуруҳларга ажратадилар. Биринчи гуруҳдаги алмашинув жараёнида морфема таркибидаги фонемалар сони ўзгармайди, ўзгариш фақатгина бир фонема вариантнинг бошқаси билан алмаштирилиши билан тугайди. Иккинчисида эса, алмашинув нофонетик мазмунда бўлиб, бир фонеманинг бошқаси билан алмашинувини ҳамда морфема таркибининг ўзгаришини тақозо этади. М.Б.Попова (1998:15-16) товушларнинг нофонетик кўчишини тарнхий ёки морфологик алмашинув сифатида талқин қилади.

Аслида, айтилган икки турдаги алмашинув ўртасида катта фарқ йўқ. Фақатгина улар бирор бир тил товушлар тизими ёритилишида ягона бир ҳодисани (товушлар алмашинувини) икки хилда тавсиф қилади. Худди шу ҳолатни биз айрим пайтларда «тарнхий» ва «тирик» товушлар ўзгариши тизими таснифида ҳам кўрамиз. Масалан, /д/ /д/ алмашинувини олайлик. Феъл ўзагида кечадиган ўзгаришни (иду - идёшь) тарихий алмашинув сифатида танқид қилишса, от ўзагидаги шу турдаги кўчишга эса икки хилда, гоҳ фонетик, гоҳ нофонетик талқин беришади. Бизнингча, охир кўринишдаги ўзгаришга фонетик тус бериш унчалик маъкул эмас, зеро бундай талқин сўз охиридаги е товушидан олдин қаттиқ ундош туриши ҳақидаги қоидага зиддир (қиёсланг: пере /д/ этим, бе /з/ этого, во /т/ этот) ва ҳоказо. Келтирилган мисолларда турли сўзлар бирикишидан юзага келадиган товуш ўзгаришларини фонетик моҳиятдаги ҳодисалар қаторига киритиб бўлмайди.

Одатда, рус адабий тили тизимига хос бўлган фонемалар алмашинувига фаол фонетик жараён сифатида қарайдилар (масалан, ургули /о/ нинг ургусиз /а/ га ўтиши ҳамда жарангли ва жарангсиз ундошларнинг ўзаро ўрин алмашиши кабилар).

Аммо ушбу ҳодисанинг ўзгача талқини ҳам мавжуд. Масалан, М.Б.Попова (1998) /o/ ва /a/ товушларининг ўрин алмашинувини анъанага биноан фаол фонетик ҳодисалар қаторига кўшишни нотўғри деб ҳисоблайди. Синхрон ёндашув жиҳатидан бу алмашинув ушбу хусусиятга эга, чунки унинг юзага келиши фонетик қуршов билан боғлиқ эмас. Бу ҳодисанинг фаоллигини унинг рус тили морфологик тизимида марказий ўринлардан бирини эгаллаши ҳамда маҳсулдор қўлланишда эканлигида кўриш мумкин.

Диахрония нуқтаи назаридан қараганимизда, ушбу турдаги алмашинув тарихий хусусиятни олади, зеро ушбу ҳодиса фонетик жараён сифатида аллақачон тутаган, яқун топган (рус тилида «аканя» деб ном олган ҳодиса тўғрисида гап кетмоқда).

Рус тили тизимида яна бир турдаги товушлар алмашинуви мавжуд бўлиб, бу алмашинув «иканье» («и» лашув, яъни маълум гуруҳдаги ўринларнинг «и» товушига кўчиши) номини олган. Юмшоқ ундошлардан кейинги ўридаги унлиларнинг /e/ /и/ беда - беда), /a/ /и/ (пять - ияти), /o/ /и/ (вёл - вела) ургунинг тушишига нисбатан ўзгаришлари доимо фаол фонетик жараён сифатида талқин қилиниб келинмоқда, ҳолбуки, /a/ /и/, /o/ /и/ алмашинуви тарихий хусусиятга эга. Айни пайтда, /e/ /и/ алмашинуви фаол фонетик ўзгаришни эслатади. Худди шунингдек, шовқинли жарангга эга бўлган ундошларнинг сўз охирида жарангсизлашиши тарихий хусусиятга эга, аммо улар ҳозирги замон тилида фаол бўлганликлари учун ҳам баъзан «тирик», «ҳаракатдаги» жараён сифатида эътироф этилади.

Шуидай қилиб, фаоллик хусусиятлари билан фарқланаётган товуш алмашинувининг келтирилган лингвистик таҳлили бизни барча турдаги товуш ўзгариши қаторларини тарнхийлик нуқтаи назардан ўрганиш лозим деган гоянинг тўғри эканлигига ишонтиради. Фонемалар алмашинувини тадқиқ қилишда кўпроқ ушбу ҳодисанинг морфонологик жиҳатларига эътибор қаратиш маъқулроқ. Ушбу ҳодисанинг «тарихийлик» ёки «нотарихийлик», «тирик ҳолатда» бўлишига нисбатан фарқлаш эса унчалик маъқул эмас, чунки бу хусусиятлар тилнинг товушлар тизими бирликлари табиатини билиш учун катта аҳамиятга молик эмас.

Ҳарқалай тил тизимининг энг муҳим ва марказий қисми синтаксисдир. Синтаксис мулоқот жараёни учун бевосита

«қурилиш материали» тайёрлайди. Синтактик қоллиларни «тўлдириш йўли» билан шаклланган бирликлар мулоқот бирлигига айланадилар. Шу сабабли ҳар қандай турдаги методнинг тадбиқ қилиниши ҳақида гап кетганда, унинг гап қурилиши, синтактик тузилмалар тадқиқида қўлланиши масаласига тўхталмасликнинг иложи йўқ.

Маълумки, рус тили синтаксиси соҳасида бажарилаётган тадқиқотларнинг қарийб барчасида акад. В.В.Виноградовнинг синтактик таҳлил борасида илгари сурган гоёлари қайд этилади.

В.В.Виноградов таълимотида икки муҳим йўналиш ажралиб туради:

1) тил бирликлари бажараётган вазифа (функция)ларга алоҳида эътибор қаратиш;

2) синтаксис бирликлари тавсифига категориал ёидашув.

Олим сўзларнинг ўзаро бирикиши фақатгина уларнинг лугавий маъноси билан боглиқ бўлиб қолмасдан, балки бу ерда морфологик маъно ҳам муҳим ўрин тутганини қайд этган. Бу билан В.В.Виноградов синтагматика ва синтаксисни фарқлаш лозимлигини асослади ва XX асрнинг охириги чорагида рус тилшунослигида ушбу фикр тўлигича ўрин эгаллади.

В.В.Виноградов таълимотининг яна бир муҳим гоёси модаллик категориясини гап мазмунида бир томоидан коммуникатив ва конструктив (гап қурилиши тизими) маънолар, иккинчи томоидан, тил ва нутқ муносабати доирасида юзага келадиган хусусиятлар умумлашмасида шаклланишини асослаш билан боглиқдир (қаранг: Лавров 1999).

Тарихий синтаксиснинг алоҳида миллий соҳа сифатида шаклланиши рус тилшунослигининг XX асрда эришган энг катта ютуқларидан бири эканлиги эътироф этилган. Маълумки, Ф.И. Буслаевнинг синтаксисга оид гоёлари мантикий-грамматик асосга эга бўлиб, тил тизимининг синхрон ҳолатига оид ходисалар таҳлиliga йўналтирилган эди. Машҳур украин тилшуноси А.А. Потебияни шарқий славян тиллари тарнхий синтаксиси илмий тадқиқига асос солганлар қаторига киритиш қийинроқ. Аммо унинг тил тараққиёти тафаккур ривожини билан боглиқ эканлигини ва бу боглиқлик нутқ тафаккурининг асосий ҳосиласи гап тузилишида намоён бўлиши ҳақидаги фикри тарнхий синтаксиснинг ҳозирга даври учун ҳам муҳимдир.

Умуман, XX асрнинг биринчи ярмида Россияда синтаксисга эътибор кучайди. Бу борада, айниқса, А.А.Шахматовнинг синтаксис қурилишини мустақил тадқиқот иредмети ҳамда тарихий тилшуносликнинг алоҳида соҳаси сифатида ўрганиш лозимлиги ҳақидаги фикри муҳим роль ўйнади.

Тарихий синтаксис фанининг ривожига катта ҳисса қўшганлардан бири В.И. Борковский бўлиб, унинг томонидан тарихий таҳлилга статистик методнинг тадбиқ қилиниши илмий янгиликдир.

Худди шунингдек, Б.Н.Головин ва унинг издошлари тилнинг синтаксис қурилишини тарихий тараққиёт жиҳатидан тадқиқ қилишда эҳтимолли статистика методини кенг жорий қилишди.

С.А.Рыловнинг фикрича, рус тарнхий синтаксисида ҳал қилинмаган бир неча муаммолар мавжуд. Булардан бири қадимги рус тили даври синтаксис тизимини қайта тиклаш муаммоси ҳануз ўз ечимини кутмоқда. Тарнхий синтаксиснинг яна бир долзарб муаммоси содда гап грамматик қурилиши тараққиёти масаласи билан боғлиқ. Гап грамматик структураси тараққиётини нутқий фаоллашув нуктаи назаридан ўрганиш ҳам муҳим масаладир.

Олимлар рус тили морфология тизимининг ўрганилишини тўрт босқичга бўлишади (Березин 199: 29-34). Биринчи босқичда А.А.Потебия асос солган функционал ёидашув ҳамда И.А.Бодуэн де Куртенэ (1845 - 1929) таклиф қилган типологик тадқиқ ҳукмронлик қилади. Иккинчи босқичда Ф.Ф.Фортунатов (1848 - 1914) яратган формал-грамматик таҳлил услуби кенг тарқалди. Олим тамал тошини қўйган формал грамматика гоясини унинг шогирдларидан бири А.А.Шахматов (1964-1920) кенг ёйишга ҳаракат қилди. Грамматика тизими «огир»лигини синтаксис «елкаси»га миндирган А.А.Шахматов морфологияни синтаксис учун хизмат қилувчи соҳага айлантирди, асосий эътиборни грамматик шаклларнинг синтактик муносабатлар ҳосил қилишдаги ўрнига қаратди.

Академик Л.В.Щербанинг (1880-1944) «О частях речи в русском языке» (1928) мақоласи эълон қилиниши билан морфологик тадқиқотлар тараққиёт жараёнининг учинчи босқичи бошлаиди. Ўтган асрнинг 50-йилларигача давом этган бу даврда асосий эътибор морфологиянинг сўз яшаш тизимига оид

томонларига қаратилди. Сўз яшаш морфологияси Г.О.Винокур, В.В.Виноградов ва уларнинг издошларининг илмий ишларида батафсил ёритиб берилди.

3.2. Миллий тилшунослик мактабларида қўлланилаётган методлар (Америка тилшунослик мактаби мисолида)

3.2.1. Америка тилшунослигининг таянч пойдевори

Америка тилшунослари назарий гоёларининг шаклланишида ушбу китъада яшовчи туб элатларнинг тилларини ўрганиш борасида олиб борилган тадқиқотлар натижалари муҳим роль ўйнади (Voas 1911).

Америка қитъасида яшовчи аборигенлар тилларини тадқиқ қилиш ҳаракатлари ҳали китъанинг Европаликлар томонидан забт этилишининг илк даврларидаёқ (XVI – XVII асрлар) бошланган эди. Бу даврда маҳаллий тиллар тизимига оид кўплаб этнолингвистик материал тўплаиди ҳамда дастлабки лугатлар, матн грамматикасига асосланган амалий грамматика кўлланмалари тузилди. Ушбу нашрларнинг назарий ва амалий аҳамияти катта, зеро, уларда тез орада бутунлай йўқолиб кетган тиллар ҳақидаги маълумотлар тўпланган.

Кейинги даврларга келиб, ҳиндулар тиллари тузилиши ҳақидаги назарий фикрлар умумлаштира борилди. Бинобарин, XVIII асрда тадқиқотчилар айрим тиллар лугавий-грамматик тизимларида ўхшашликлар мавжудлигини аниқладилар ва уларнинг «генетик қариндошлиги» ҳақида фикрлар юритила бошлаиди.

Америка тилшунослигида шу даврда эришилган асосий натижалар қуйидагилардан иборат:

- Т.Пикеринг томонидан ёзувсиз тилларнинг талаффузи ва эшитилишига кўра фонетик алфавитининг яратилиши;

- А. Галлатин томонидан 1836 йилда Шимолий Американинг шарқида яшовчи ҳиндулар тиллари таснифининг нашр қилиниши. Кейинчалик (1848 йилда), олим ушбу таснифга Калифорния ҳудудидаги элатлар тилларига оид материални ҳам киритди;

- Д.У.Пауэл томонидан ҳинду тиллари таснифининг янги тури (тилларнинг яқинлик даражасини инобатга олган ҳолда) яратилиши;

- Қизил танли элатлар огзаки ижодиётига оид материалнинг тўпланиши (Haas 1978: 120-121).

Ҳинду тиллари тадқиқининг янги босқичга кўтарилиши машхур этнолингвист Ф.Боаснинг фаолияти билан боғлиқ. У биринчилардан бўлиб, ҳинду тилларининг ички шаклий тизимига эътиборни қаратди ва ушбу тиллар тузилишига нисбатан Гарбий Европа тиллари грамматик категориялари нуқтаи назаридан ёндашув нотўғри эканлигини исботлашга ҳаракат қилди.

Ҳинду тиллари тизимини батафсил ёритишга интилган Ф.Боас аслида структур таҳлил услубининг (structural school) асосчиларидан биридир. У яратган услуб кейинчалик бошқа ёзувсиз тиллар тадқиқига тадбиқ этилди.

Ф.Боас фаолиятига хос бўлган ва кейинчалик бошқа тилшуносларнинг ишларида ўз аксини тонган яна бир нарсага эътибор қаратиш лозим бўлади: айрим тиллар тизимида ўзига хос ареал ҳодисалар борки, уларнинг мавжудлиги тилларнинг генетик (қаридошлик) жиҳатидан узоқ ёки яқин бўлиши билан боғлиқ эмас.

Ҳинду тиллари тадқиқига катта ҳисса қўшган олимлардан яна бири Э. Сепир бўлиб, у грамматик қўлланмалар тузиш ишини давом эттирди ва Калифорния, Аризона ҳудудлари тилларига оид материал тўплаб, уларнинг грамматикасини яратди.

1920-30 йилларга келиб, Пауэл таклиф қилган тиллар генетик таснифи қайта кўрилиб чиқилди. Чунки тўпланган фактлар Пауэл қаридошлигини инкор қилган кўпгина тиллар тизимининг ўзаро яқинлигини тасдиқлаш имконини берди. Масалан, Шимолий Америка ҳинду тилларини Э. Сепир олти катта гуруҳга ажратди.

Шунингдек, Сепир (1993) ҳудудий жиҳатдан бир-биридан узоқда жойлашган ҳиндулар тилларини ҳам қиёсий ўрганиш муаммоси билан шугуллайди. Натижада, олим Осиёдаги сино-тибет (Тибет-хитой) тилларининг ҳинду тиллари- хайда, тлингит ва атапаска тиллари гуруҳи билан умумийлиги (қаридош) ҳақидаги фаразни таклиф қилди.

Л.Блумфильд алгонкин гуруҳидаги тилларни қиёсий тадқиқ қилиш ва иротоморфемаларни тиклаш билан машғул бўлди.

Н.Хомский асос солган генератив тилшунослик таълимоти (Chomsky 1993) ҳам ҳинду тилларини ўрганишга ўзига хос таъсир

кўрсатди. Ушбу таълимот тарғибидаги тилнинг психология, жамият ва маданиятга алоқадорлиги ҳақидаги гоёлар этнолингвистик тадқиқотлар ривожига яна бир туртки бўлди. Аммо лисоний таҳлил предмети сифатида фақатгина она тили бўлиши кераклиги тўғрисидаги фикрнинг ҳеч қандай асосга эга эмаслиги маълум бўлди. Бу фикр тилшуносларнинг фаолият доирасини чегаралаб қўйиши ва тил универсалияларини аниқлаш муаммоси фаоллашуви натижасида кам ўрганилган тиллар тизимига бўлган қизиқишни кучайтирди. Типологик ёндашувнинг самараси тиллараро умумийлик хусусиятларини излашда намоён бўлди. Тиллар қиёсланганда, алоҳида бир элементлар (масалан, ёрдамчи феъл, флексия ва ҳоказо) қиёси билан чегараланиш хавфлидир.

Ҳақиқий типология тилларни яхлит бир бутунлик, тўлиқ тизим сифатида қиёшлашни тақозо этади. Худди шуидай ёндашувнинг самарали жиҳатларини асослаганлардан бири Ф.Боасдир. У тилларни қиёшлашда уларнинг тизимий хусусиятларига таяниш лозимлигини уқтириб ўтади ва шу тамойил асосида қатор ҳинду элатлари тилларини қиёслаб ўрганadi.

Америка тилшунослигининг ҳинду тилларининг фонетик, грамматик, лугавий хусусиятларини ўрганиш борасидаги хизматларини алоҳида таъкидлаш билан бир қаторда, бу соҳада ҳануз ўз муҳокамасини кутаётган муаммолар, тадқиқ этилмаган ҳодисалар мавжуд эканлигини ҳам унутмаслик лозим.

XIX аср охири Америка тилшунослиги учун янги гоёлар, йўналишларнинг шаклланиш даври бўлди (Haas 1978 а: 207-219). Шу давр тилшунослиги тараққиётига Ч.Дарвиннинг эволюцион тараққиёт назариясининг таъсири кучлидир. Ч.Дарвин гоёларига кўр-кўрона эргашиш натижасида гуманитар фанлар вакиллари ҳам батамом нотўғри, норéal хулосаларга кела бошладилар. Бунинг мисоли тариқасида биз юқорида эслатган Америка тилшуноси Д.Х.Пауэл назариясини келтириш мумкин. Пауэл жамиятнинг уч босқичли тараққиёти ҳақидаги дарвинча таълимотга таянган ҳолда, тилларнинг типологик таснифини тўғридан тўғри жамиятнинг ёввойилик, варварлик ва цивилизация давлари билан боғлашга ҳаракат қилади. Унингча, флектив тиллар тузилишга эга бўлиб, жамиятнинг варварлик босқичига мос келар эмиш.

Аналитизм ривожланган тиллар соҳиблари эса (масалан, инглиз тили) мантиқан фикрлаш қобилиятига эга ва ушбу тилларда жамият ўз тараққиётининг юқори погонасида эканлиги ўз аксини топар эмиш. Пауэлнинг фикрича, тил тизимининг юқори босқичдаги ривожини «тежамкорлик тамойилида» топади, яъни аналитик тиллар маъно ва грамматик муносабатларни ифодалашда кичик миқдордаги шаклий воситаларга мурожаат қиладилар. Олим айнан шу жиҳатдан инглиз тилини хииду тилларига қарши қўяди. Ф.Боас 1911 йилда эълон қилган «Америка ҳиндулари тилларини ўрганишга кириш» китобида тиллар таснифига ва уларни қиёслаб ўрганишга нисбатан бундай ёндашувнинг нотўғри эканлигини алоҳида таъкидлаган (Boas 1911).

Қиёсий-тархий методнинг тараққий этиши ва ундан хииду тиллари қиёсий тадқиқида фойдаланиш имкониятининг тугилиши натижасида тил тизимини синхрон кўринишда ўрганиш ва тасвирлашнинг қанчалик муҳим эканлиги яна бир қарра исботлади.

Л. Блумфильднинг таъбирча, фақатгина тил тизимининг синхрон тавсифи қиёсий тилшунослик учун ишончли асос бўлиши мумкин. Олим «Language» («Тил») номли рисоласида (Bloomfield 1968) тил тизимининг синхрон-қиёсий таҳлил методи тамойилларини батафсил ёритиб беришга ҳаракат қилди.

Э. Сепир аксинча, тил тизимининг тарихий тараққиётини ўрганиш тарафдори. Бу фикрга биз ҳам қўшиламыз. Зеро, фақатгина синхрон таҳлил билан чегараланиб қолиш тилнинг ижтимоий ҳодиса сифатидаги моҳиятини тўлиқ намоён этиш имконини бермайди. М. Хааз ҳам ушбу фикрни қўллайди ва бу мақсадда «социолект» тушунчасидан фойдаланишни тавсия қилади. Социолект – «маълум бир ижтимоий муҳитда кечадиган мулоқот жараёнида қўлланиладиган тилдир» (Haas 1978a: 216). Бир ижтимоий гуруҳдан иккинчисига кўчиш янги «социолект»ни билиш билан боғлиқдир. Социолектлар ўзаро муносабатда бўладилар ва маълум давр оралигида ўзгариб турадилар.

3.3. XX аср Америка тилшунослигининг тараққиёти

3.3.1. Трансформацион-генератив грамматика сабоқлари

XX аср Америка тилшунослиги тараққиётида трансформацион-генератив грамматика (ТГГ) оқимининг ўрни алоҳидадир. Бу оқимнинг пайдо бўлиши ва ривожини ўрганиш учун Америка тилшунослигида 1950 йилларда юзага келган муҳитни эътиборга олиш лозим бўлади. Бу даврда тилшунослик фанида (бошқа гуманитар соҳаларда бўлганидек) структурализм гоёлари ҳукмрон эди.

Структурализмнинг 1950 йиллар бошида инқирозга юз тутиши сабаби, биринчидан, унинг фалсафий асоси мустаҳкам эмаслигида бўлса (ушбу оқимнинг фалсафий асосини эмпиризм ташкил қилади), иккинчидан, тилшуносликнинг «ички» муаммолари билан боғлиқ эди. Бу муаммолар қаторига мураккаб таркибли элементлар таҳлилининг қийинлиги, маълум назарияга, гоёга асосланган таҳлил билан руҳий сезги асосида бажарилган таҳлил ўртасидаги фарқ кабилар киради (Newmeyer 1980: IX-XX).

Трансформацион грамматика йўналиши грамматик тизимга муносабатни бутунлай ўзгартириб юборди. Грамматика фани эндиликда тўпланган материалнинг оддий тавсифий таҳлилидан иборат бўлиб қолмасдан, балки унга нисбатан универсаллик (умумийлик) хусусиятларини ёритиш талаби қўйила бошлади.

Грамматик таҳлилга трансформация қоидаларининг сингдирилиши натижасида синтактик тузилмаларни бошқа назарий йўналишларга нисбатан анча оддий усулда тавсифлаш имкони яратилди. Масалан, «бевосита иштирокчилар» таҳлил услубига биноан нутқий қурилмалар (сўз бирикмаси, гап) бир-бирига погонали равишда бирикишидан ҳосил бўлади деган хулоса мавжуд. Буида ҳар қандай мураккаб таркибли лисоний тузилма оддий «бир қаторда устма-уст келмайдиган бирликлар-бевосита иштирокчилардан иборат» (Апресян 1990: 332) деб ҳисобланади.

Буидан ташқари, трансформацион грамматика бир-бирдан узоқ жойлашган бирликларни тавсифлаш имконини берди, шунингдек, дарак ва сўроқ гаплари, тасдиқ ва инкор тузилмалари ҳамда актив ва пасив - мажхул даража шакллари ўртасидаги семантик яқинлик муносабатларининг сабабларини аниқлаш шароитини тугдирди.

Трансформацион грамматиканинг дастлабки босқичида грамматик мутаносиблик ҳамда синтаксиснинг маънодан холи эканлиги ҳақидаги гоялар устунлик қилган эди.

Трансформацион грамматикага хос айрим фикрлар ундан олдинги йўналишларда қисман бўлса-да, учраб туришини ҳам инкор этмаслик керак. Бинобарин, генератив фонология Э.Сепир ва Л.Блумфильдларнинг фонологияга оид фикрлари ҳамда Америка антропологик тилшунослиги гоялари ва Прага тилшунослик мактабида шаклланган структурализм анъаналарининг умумлашмасидир.

Тил қобилиятининг шаклланиши ҳақидаги бихейвиоризм гояларини инкор қилган трансформацион грамматика намояидалари (биринчи навбатда, унинг асосчиси Н.Хомский), бу қобилият заминида болалар томонидан тил тизимининг ўзлаштирилишини таъминловчи мавҳум механизмлар ётади деган фикрни билдирадilar.

Ўтган асрнинг 60-йилларида АҚШда тилшунослик соҳаларига қизиқиш тобора ортди. Шу даврда тилшунослар жамияти аъзоларининг сони кўпайиши билан бажарилаётган тадқиқотлар, илмий лойиҳалар сони ҳам ошиб борди. Худди шу даврда трансформацион грамматиканинг тадқиқ доираси ҳам кескин кенгайди. Синтаксис сатҳига ва бошқа тизимларга оид ҳодисалар тадқиқи масалалари «кун тартиби»дан ўрин олди. Буидай масалалар қаторига «қоидалар мувофиқлиги» ва трансформация амаллари натижасида ҳосил бўладиган «заижир» қаторларида бевосита иштирокчиларнинг жойлашуви киради. Шунингдек, инкор, буйруқ ва савол мазмунларини ифодаловчи ботиний морфемаларни ажратиш, категориялаштириш амалиёти каби масалалар муҳокамага қўйилди.

Трансформацион грамматиканинг илк даврида инкор этилган семантика эидиликда бу назарияда ўз ўрнини топа бошлади. Янгидан пайдо бўлган «генератив семантика» тушунчаси доирасида қуйидагиларни аниқлаш мақсади кўзлаиди: 1) ягона бир гапнинг турли мазмун ифодалаш имкониятини аниқлаш; 2) маъно аномалияси ҳолатларини ажратиш; 3) гапларнинг парафрастик (маънони сақлаган ҳолда тузилишини ўзгартириш) муносабатларини ўрганиш; 4) лисоний қобилиятга хос бўлган бошқа семантик хусусиятларни фарқлаш. Буидан

ташқари, генератив семантика йўналиши доирасида семантиканинг айрим анъанавий гоёлари (масалан, маънонинг лугатда акс топишига оид фикрлар) инкор этилиб, лисоний маънонинг фақат инсон онгида акс тонувчи белги-хусусиятларига эътибор берилди.

Генератив семантиканинг кейинги босқичларида диққат синтаксис сатҳига кўчди ва синтактик қурилишида семантик қоидаларнинг ўрни ҳамда трансформация ўзгаришларида маъно муносабати каби масалалар муҳокама қилина бошланди. Худди шу пайтда, трансформацион грамматиканинг муҳим масалалари бўлган лисоний қобилият ва лисоний қўлланиш, лисоний универсалия ва лисоний мослашув каби ҳодисаларнинг ўзаро алоқадорлиги масалалари қайтадан муҳокама мавзусига айлаиди.

1960 йилларнинг охирига келиб, тадқиқотчиларнинг асосий эътибори синтаксиснинг мавҳумлашган моделларига қаратилди. «Ботиний структура»нинг мавҳумлик даражасини, яъни ботиний ва зоҳирий (нутқий) тузилмалар ўртасидаги узоқ-яқинлик масофасини аниқлаш муаммоси долзарблашди. Олиб борилган изланишлар натижасида, ботиний структураларнинг ҳаётийлигини тасдиқловчи далиллар топилгандай бўлди. Булар қаторига қуйидагилар киритилади:

1) ботиний структурада гап маъно хусусиятлари барча турларининг акс этиши;

2) кичик категорияларга ажратиш ва танлов тамойилларини қўллашнинг тежамкорлиги;

3) назарий жиҳатдан муҳим умумийликларнинг мавжудлиги;

4) синтактик хусусиятлари мослигига нисбатан турли категорияларни умумийлаштириш (Newmeyer 1980: 117-118).

Вақт ўтиши билан трансформацион грамматиканинг ўта мавҳумлаштирилган тушунчаларига нисбатан ишончсизлик кучая борди. Натижада, ботиний ва семантик структураларни ягона бир ҳодиса сифатида талқин қилиш ҳаракати пайдо бўлди, лугавий бирликларнинг маъно структураси ташкил топишидаги ролига алоҳида эътибор қаратилди. Шу йўсида феълдан ясаладиган отларни (иш-ҳаракат номлари) феъл ёки сифат трансформацияси натижаси сифатида қарамасдан, балки алоҳида лексик бирлик кўринишида лугатларга киритиш талаби қўйилади.

Синтаксисни мавҳумлаштиришга қарши қўйилган талаблардан яна бири ҳар қандай маъно тавсифини тил бирликларининг ботиний ва зоҳирий хусусиятлари муносабатини инобатга олмасдан бажариб бўлмаслиги ҳақидаги фикрдир (Mc Cawley 1970: 227). Натижада, 1981 йилда Ч.Филлмор генератив семантиканинг янги муқобили – «келишиклар грамматикаси»ни (The Case Grammar) тақлиф қилди. Унга биноан гапнинг маъно структурасини феъл-предикат атрофида жойлашган «семантик келишиклар» жамламаси ташкил қилади.

Тавсиф (интерпретатив) семантика ва унга қарама-қарши йўналиш - генератив семантика «тўқнашуви»да биринчисининг устунлиги сезилиб қолди. Тавсифий семантика тарафдорлари қатор асосий масалалар бўйича бир хил фикрда бўлишди: улар ботиний ва зоҳирий структуралар ўртасидаги муносабат кўп босқичли эканлигини эътироф этишиб, бу муносабатларнинг юзага келишида лугавий бирликлар ўз ўрнига эга эканлигини қайд қилишди.

Генератив семантика доирасида эса лугавий бирликларнинг синтактик деривациядаги ўрни унчалик аҳамиятга молик эмас, деган фикр ҳукмрон. Бундан ташқари, грамматик қоидаларнинг ифодаланган мазмун билан боғлиқлиги ҳамда деривациянинг олдинги босқичларини инобатга олувчи умумий қоидалар мавжудлиги ҳақидаги фикрлар билдирилади.

Дарҳақиқат, генератив семантика таълимоти АҚШ ва ундан ташқарида кенг миқёсда оммалашиб борди, чунки ушбу таълимот тарафдорлари мамлакатнинг қатор университетларида фаолият кўрсатишар эди. Жумладан, Чикаго ва Беркли университетлари олимлари томонидан бажарилган илмий лойиҳалар асосида грамматик ходисаларнинг прагматик хусусиятларини инобатга олувчи талқини намуналари яратилди.

Ч.Лакофф «Ноаниқ (аниқ ифодаланмаган) грамматика» гоясини илгари сурди. Унга биноан гап қурилишини грамматик шакл жиҳатидан тўғри ёки нотўғри кўринишларга ажратиш унчалик тўғри эмас, яхшиси, «ифода жиҳатидан маъқул ёки яроқли» иборасини қўллаган маъқул. Шунингдек, «ботиний структура» ва «умумий (глобал) қоида» тушуначалари ҳам етарлича эътирозларга сабаб бўлди. Генератив семантиканинг таназзули сабаблари унинг далил ва фактларни тўплаш ва

тавсифлаш билан чекланиб қолиши ҳамда ушбу тавсифий тадқиқ доирасининг ҳаддан ташқари кенгайтирилишидадир.

Генератив семантика назарий моҳиятини анча йўқотган бўлса ҳам, унинг айрим гоёлари кейинги тадқиқотларда ўз ўрнини тоиди. Булар қуйидагилар:

- грамматикада трансформациядан бошқа механизмлар фаолияти мавжудлиги;

- гап грамматик курилишида лугавий бирликларнинг роли;

- нутқий ҳаракатларнинг ираграммик белгилари.

Америка тилшунослигида тавсифий семантиканинг етакчи ўринга чиққанлигини юқорида эслатган эдик. Бу оқимнинг асосий вазифаларидан бири трансформация қоидаларини тўлдирувчи турли хил синтактик шартларни аниқлашдир. Бу шартлар, ўз навбатида, лисоний тузилмалар шаклини «назорат» қиладилар ва чеклайдилар.

Буидай чеклашнинг асосий турлари:

1. Трансформация турларини чеклаш (структурани танлашда ва сақлашда тушириб қолдириш қоидасини қўллашда);

2. Трансформация амалини қўллашдаги чеклашлар (замон шаклини сақлаш шarti, субъектнинг ўрнини алмаштирмаслик шarti ва ҳ.к.);

3. Асосий қоидалар қўламини чеклаш.

Худди шу даврда формал грамматика қамровига кирмайдиган уч янги йўналишнинг оммалашувини ҳам қайд этиш зарур:

-ираграмтика йўналиши (айниқса, перформатив назарияси);

- идрок этиш (лисоний ҳодисаларнинг моҳиятини инсоннинг идрок этиш қобилиятига боглиқ томонларини изоҳлаш);

-функционал-вазифавий (лисоний ҳодисаларни мулоқот факторлари нуқтаи назаридан тадқиқ қилиш (актуал бўлиниш; тема; эмпатия ва ҳоказо));

-муносабатлар грамматикаси (relativity) йўналишининг шаклланиши.

3.3.2. Воқеа ва ҳодисаларни лисоний ифодалаш усуллари таҳлили

Кўйилган муаммо дастлаб лисоний бирликларнинг ирагматик мазмуни нуқтаи назаридан муҳимдир. Бу мазмуннинг шаклланишида ургу, интонация ва оҳанг каби ходисалар муҳим роль ўйнайди. Ушбу фонологик ходисалар ягона иропозициянинг вариантлари ёки алломорфларини ифодалаш учун хизмат қиладилар. Пропозиция алломорфлари турли лисоний муҳитда турлича намоён бўладилар. Пропозиция вариантларининг ўзгариб туришини иредикатив бўлакнинг турли гуруҳларга оид феъллар билан ифодаланишида кўриш мумкин. Масалан, эпистемик (билиш маъносидаги) феъллар («билмоқ», «эсламоқ» ва ҳоказо), каузатив («уйготмоқ», «ишлатмоқ» ва ҳоказо) феълларининг қуршови психологик таъсир («ишонтирмоқ», «маслаҳат бермоқ», «тушунтирмоқ» ва ҳоказо) гуруҳидаги предикатлар қуршовидан тамоман фарқ қилади.

Юқорида келтирилган феъллар иштирокида ҳосил бўладиган нутқий тузилмаларнинг умумий хусусияти уларда сабаб муносабатларининг ифодаланишидадир. Ягона бир иропозиция негизида ҳосил бўладиган алломорф нутқий тузилмалар ифодаланаётган мазмуннинг ҳаққонийлиги даражаси билан фарқ қилишади: «Сюзан велосипедни ўгирлагани ҳаммани хайратга солди», «Сюзаннинг велосипедни ўгирлагани ҳаммани хайратга солди».

Ушбу алломорфлар ягона бир воқеа ҳақида хабар бермоқдами ёки уларнинг референтлари турлими?

Висконсон университетининг профессори Ф.Дрекке (Dretske 1979: 372) бу саволга жавобни номинализация (отлашув) ходисаси мазмундан излайди. Ҳар қандай номинализациянинг референти воқеа, ходиса, ҳолат каби воқелик бирликларидир. Шу сабабли Susan's stealing the bicycle («Сюзаннинг велосипедни ўгирлиши») ва Susan's stealing the bicycle («Сюзаннинг велосипед ўгирлаши») каби отлашган тузилмалар воқеликда кечган турли ходисаларни ифодалядилар, деган фикр мавжуд. Агар шундай бўлса, мантиқий ургунинг ўрни билан фарқ қиладиган номинализациялар гап мазмунининг ҳаққонийлигига таъсир ўтказидади.

Трансформацион ўзгаришларнинг натижаси номинализация юзага келаётган контекст билан боғлиқ. Масалан, замон иредикати кўрсаткичининг киритилиши юқоридаги гапларнинг ҳаққонийлик мазмунига таъсир қилмайди. Susan's stealing the bicycle was

yesterday; Susan`s stealing the bicycle was yesterday. Бу гапларда ҳаққонийлик шарти бир хилда сақланган. Агарда Сюзан ҳақиқатдан ҳам велосипедни ўғирлаган бўлса, уларнинг ҳар иккаласининг ҳам мазмуни ҳақиқийдир.

Лекин худди шу гаплар мазмуни сабаб маъноси билан бойитилса, вазият умуман ўзгаради. Бинобарин, «Сюзаннинг велосипедни ўғирлагани Жоржни раижитди» ва «Сюзаннинг велосипедни ўғирлагани Жоржни раижитди» нутқий тузилмаларида Жоржнинг раижиганлигига турли сабаблар бор (Бириичидан, Жорж Сюзан ўғирлик қилгани учун раижийди, иккиичидан, раижиишнинг сабаби велосипед ўғирланганлигига). Демак, бу ҳолларда билдирилаётган фикрнинг ҳаққонийлик шартлари ҳар хил.

Сабаб гаплари мазмунининг ҳаққонийлиги содир бўлган (ёки бўлаётган) сабаб воқеа маъносини шакллантирувчи омиллардан бири - номинализация (отлашган) гуруҳнинг тўлиқлик даражасидир. Масалан, бирор киши ресторанда ҳамёнини шубҳали равишда йўқотса, ушбу шубҳани ифодалаш (изҳор қилиш) учун воқеа содир бўлган вақтни кўрсатиш маъқулроқдир. Чунки, шубҳа фақат ҳамён йўқолганлиги сабабли тугилмасдан, балки унинг йўқолганлиги айнан пул тўлаш пайтида маълум бўлганлиги билан боглиқ. Воқеа сабаблари занжирсимон, чунки E.1 ва E.2 воқеалари ўзаро боглиқ ва улардан бири сабабдир. Бу ерда сабаб ва воқеа ўзаро муносабатда бўлишиб, содир бўлаётган ҳодисанинг турли хусусиятларини ташкил этишади (facets or features of events).

Ф. Дреценнинг қайд этишича, сабаб ва оқибат умумий қонунияти доирасида иропозиция алломорфлари воқеа алломорфларини ифодалайдилар (propositional allomorphs designate allomorphs events). Лекин айрим тадқиқотчилар олимнинг бу фикрига қўшилмайдилар. Бу муаммо тадқиқига анча вақтини сарфлаган Мичиган университетининг профессори Ж.Ким «Сабаб, таъкид ва воқеа» номли мақоласида (Kim J. Causation, emphasis, and events... 1979). Дреценнинг ягона бир иропозиция алломорфларининг референти турли хил бўлиши ҳақидаги фикри ишончли эмаслигини исботлашга ҳаракат қилади. Дрекке келтираётган маъновий фарқлар ягона бир воқеа тўғрисидаги турли фикрлар ва ҳукмлар бўлиши мумкин, зеро,

ҳамёнинг ресторанида йўқолганлиги ва ҳамённинг маълум пайтда йўқолганлиги ҳақидаги хабарлар ягона бир воқеа борасида турлича ҳукм чиқариш натижасидир. Бу эса сабаб контекстининг (X causes Y) етарли даражада экстенционал (аниқ ифода топиши) эмаслигидан дарак беради. Демак, сабаб муносабати ифода этилаётган юқоридаги нутқий тузилмалар ягона пропозициянинг икки кўринишдаги алломорфидир. Уларнинг референти – ягона бир воқеа.

Ж.Ким таклиф қилган назарияга кўра сабаб муносабатидаги воқеалар бир хилдирлар. Олимнинг фикрича, бу воқеа (X, P, T) структурасига эга ва бу ерда X-объект, P -хусусият, T – вақт (замон). Socrate`s drinking hemlock at dusk caused his death. «Сукрот азонда цикута (заҳарли сув ўти) ичганлиги сабабли ҳалок бўлди» гапи drinking hemlock «цикута ичди» ёки at dusk «азонда» бўлақларининг қайси бирига асосий ургу тушишига нисбатан турли структураларга мос келади. Агарда «цикута ичди» бўлаги ургуни олса, «азонда» t (вақт) структурасига киради (Socrate`s drinking hemlock at dusk). «Азонда» бўлаги алоҳида ургу оҳангида талаффуз этилганда, t- структураси сақланади. Сабаб структураларидаги фарқ нутқий тузилмаларнинг ҳақиқийлик даражасини белгилайди.

Сабаб ва оқибат ҳодиса структураларидир (event structures). Шу сабабли уларнинг фарқлиниши нафақат лисоний ифода воситаси билан боглиқ, чунки бекорга Ф.Дрекке турли сабабларнинг пайдо бўлишини турли негизларга эга деб ҳисобламайди.

Пропозициянинг турли коммуникатив муҳитда намоён бўлиш масаласини Калифорния университети профессори З.Вендлер алоҳида ўрганган. У «Telling the facts» (1979) номли мақоласида турли пропозитив муносабатларни воқелантирувчи that сўзи билан бошланадиган эргаш гапларнинг структурасини таҳлил қилган.

З.Вендлернинг мақсади ақлий ҳаракат ва ҳолат феъллари объекти структурасидаги фарқларни топиш билан боглиқ. Ментал ҳаракат феъллари гуруҳига таъкид, қайд, фараз мазмунидаги лексемалар киритилган, билиш фаолиятига оид феъллар эса ментал ҳолат лексемалари деб ҳисобланади.

Фараз қилинаётган иропозицияда that «нима» ва бошқа сўроқ олмошли эргаш гапнинг иштироки учрамайди. Масалан, «Мен ўйлайманки, (фикримча, қайдимча), сен нима учун (кимга) келдинг?» қабилдаги гап грамматик жиҳатдан тамоман нотўғри.

Билиш феълларидан сўнг бундай тузилманинг бўлиши қоидага хилоф эмас: «Нима учун (кимга) келганингни биламан (тушунаман)».

Ментал ҳолат феълларининг объекти маъно жиҳатидан «сабаб», «натижа», «оқибат» каби отларга мос келади ва ушбу отлар билан алмаштирилиши мумкин: «Мен бу фактларни биламан»; «Менга ишнинг натижаси маълум» кабилар.

Ментал ҳаракат феълларининг объекти «фикр», «назария», «фараз» мазмунидадир. Масалан, инглиз тилидаги to believe «ишонмоқ» феъли opinion «фикр», theory «назария», assertion «танқид» кабилар билан боғланади.

Шу йўналишда бажарилган тадқиқотлар натижасида Америка тилшунослигида тилнинг қўлланиши назарияси шакллаиди. Бинобарин, С.У.Куроода (Kuroda 1969) тил қўлланиши билан боғлиқ вазифаларни аниқлашга уринди. У «вазифа» атамасини «қўллаш» (usage) ва «мақсад» атамаларидан фарқлаган ҳолда тилнинг жамиятдаги ва инсон фаолиятининг турли соҳаларидаги ролига эътиборни қаратиш лозимлигини уқтиради. С.У.Куроода назариясининг асосий гоялари қуйидагилардан иборат:

1. Асосий эътибор тилнинг бажарадиган вазифалари нимадан иборат ва бу вазифа қай даражада туб лисоний эканлигини аниқлаш;

2. «Муҳим, асосий вазифа» тушунчаси киритилади. Тил бажарадиган вазифалар даражаланади ва улардан энг муҳими юқори поғонага қўйилади;

3. Тил қўлланишининг тадқиқи асосини унинг коммуникатив вазифаси ташкил қилади;

4. Лисоний коммуникация нутқий ҳаракатлар назарияси нуқтаи назаридан таҳлил қилинади ва коммуникатив вазифа иллокуция билан боғлиқ деб ҳисобланади.

Худди шу нуқтаи назардан тилнинг коммуникатив вазифаси тасдиқ мазмунидаги нутқий ҳаракатда ўз ифодасини аниқ топади деган фикр танқид қилинади. Тилнинг бу вазифаси бевосита

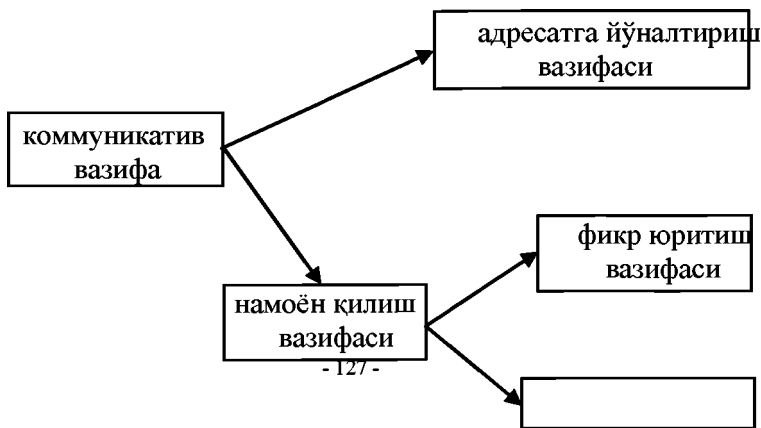
буйруқ иллюкуциясига эга бўлган нутқий бирликларда тўлиқ намоён бўлиши қайд этилади.

Тасдиқ (ассертив), буйруқ (императив) ва ахборот узатувчи (declarative) нутқий ҳаракатларини қиёслаган С.У.Куроода уларни адресатга йўналтирилган ёки йўналтирилмаганлигига нисбатан фарқлашни таклиф қилади. Масалан, тасдиқ нутқий ҳаракатининг адресати бўлиши шарт эмас. Ахборот узатилаётганда эса албатта адресат бўлиши талаб қилинади. Буйруқ мазмунига эга бўлган нутқий ҳаракат тингловчи ва «бегона», мулоқотда бевосита иштирок этмаётган шахс учун бир хилда таъсир кўрсатиши мумкин.

Кўрсатилган фарқлар тилнинг бажарадиган вазифаларида ўз аксини топади. Коммуникатив вазифа буйруқ нутқий ҳаракатида намоён бўлишини айтдик, тасдиқ нутқий ҳаракати билан боғлиқ вазифа «амалга оширувчи», «намоён этгувчи вазифа» (objectifying function) деб аталади. Ушбу вазифанинг қиймати шундаки, унинг воситасида сўзловчининг фикри ўз лисоний ифодасини топади. Назарда тутилаётган адресатнинг аниқланиши эса иропозициянинг хусусиятларини тушуниш билан боғлиқдир.

Намоён қилиш вазифасининг зарур бўлакларидан бири коммуникатив баёидир. Тилнинг ушбу вазифаси асосан адабий жанр матнларида намоён бўлади (баён муаллифининг бевосита иштирокисиз, бир пайтиинг ўзида бир нечта персонажларнинг мулоқоти баёни). Одатда, тилнинг ушбу вазифасини объектив вазифа сифатида талқин қилишади.

Шуидай қилиб, бажарадиган вазифаларнинг ўзаро алоқаси қуйидагича тасаввур қилинади:

Ушбу шаклда бажариладиган вазифаларнинг муносабатлари ўз аксини топган: тилнинг объектив вазифаси муҳимроқ. Чунки у намоён этиш вазифасининг асосини ташкил қилади.

3.4. Тил структураси назариясининг тараққиёти

Америка тилшунослари тил структураси назариясини дастлабки ўрида гап структураси ва унинг воситасида етказилаётган ахборот нуқтаи назаридан шакллантирдилар ва ўргандилар.

Бинобарин, З. Ҳаррис (Harris 1976: 237-255) гап структурасининг назарий жиҳатдан муҳим бўлган қуйидаги асосий хусусиятларини қайд этади:

1) сўзларнинг гап структурасидан ўрин олишини қатъий назорат қилувчи қоидалар мажмуасининг мавжудлиги;

2) ўзаро синтактик муносабатдаги сўзларнинг матнда қўлланиш тартибининг ўзгариши эҳтимоли (бундай ўзгариш матнда мавжуд бўлган бошқа сўзлар таъсирида юзага келади);

3) ахборот ташиш жиҳатидан муҳим ва шу сабабли матида қўлланиши шарт бўлган айрим сўзларнинг тушиб қолиши (reduction).

Муҳим хусусият сифатида қаралаётган бу хусусиятларнинг нисбатан оддийлиги ва уларнинг гап тавсифи учун етарли эканлиги инобатга олинса, тил структураси унинг воқелиги шартлари билан боглиқлигини кўрсатади ҳамда бу ҳолда тилнинг формал тузилиши ҳақида бирор бир фарқни олга суришга ҳожат йўқ.

З.Ҳаррис ҳар бир гап оператор -аргумент тузилишига эга деб ҳисоблайди. Оператор вазифасини иредикатив сўзлар ва богловчилар бажарадилар. Масалан, *Marry's phoning entailed John's arriving* «Мэрининг қўнгираги Жоннинг келишига сабаб бўлди» гапининг структураси қуйидагича белгиланади: *entailed (phone, Marry arrive, John)* ва бунда *entailed* икки аргументли (*phone* ва *arrive*), *phone* ва *arrive* бўлаклари эса бир аргументни талаб қилмоқда (*Marry* ва *John*).

Шуидай қилиб, гапларнинг турларига нисбатан операторлар аргумент вазифасини ўташи мумкин ҳамда айнан биргина оператор ўз аргументи сифатида турли гуруҳдаги сўзларни танлаш имконига эга (масалан, John caused this ва John's phoning caused this тузилмаларини қиёсланг). Гап структурасидаги барча ўринлар тўлдирилиши шартлигини ҳисобга олган ҳолда аргумент сўзлар гуруҳини ажратиш мумкин.

3. Ҳаррис операторларни бирикадиган аргументлари миқдорига нисбатан фарқлайди ва синтактик бирикиш ҳодисасини «оператор-аргумент» қолипи кўрсаткичларига асосан ўрғанади. Шунинг билан биргаликда олим ушбу қолипнинг матн билан боғлиқ ҳолда воқеланишини ҳам қайд қилади. Масалан, икки ўринли melt «эритмоқ» операторнинг биринчи аргументи fire «олов, ёнгин» ҳамда иккинчи аргумент вазифасида «house» сўзининг келиш эҳтимоли унчалик кучли эмас. Лекин бу эҳтимол Fire melted a house made of snow «ёнгин (олов) қордан ясалган уйни эритди» гапида кучаяди.

Синтактик бирикишнинг бу таркибдаги ўзгаришлари натижасида янги гаплар тузиш имкони яратилади ва грамматиканинг бу хусусияти лугат таркибида сўз бойлигининг сўз яшаш ҳисобидан кўпайишига ўхшаб кетади. Синтактик бирикунинг турли даражадаги кўринишлари миқдор жиҳатидан чегараланган лугавий бирликлар воситасида ҳар қандай миқдордаги ахборотни ифодалаш имконини беради.

Тил тизими ифода воситаларининг қўлланишининг даражаланиши фақат шу билан чегараланмайди. Лисоний трансформациянинг кўпгина турларига хос хусусиятлар у ёки бу аргументнинг маълум оператор билан бирикиши имконияти билан боғлиқ. Бундай бирикиш эҳтимоли қанчалик кўп бўлса, маълум элементларнинг тушиб қолиши (редукцияга учраши) эҳтимоли ҳам кучаяди. Масалан, expect «кутмоқ» операторининг иккинчи аргументи одатда қисқартирилган оператор воситасида ифодаланади: шунга асосан We expect John «Биз Жонни кутаяпмиз» тузилмасини We expect John to be here гапининг редукцияси деб қараш лозим. To be here қисмининг «ноллашуви» (zeroing) натижасида ҳосил бўлган гапни We expect their departure at 6 «Биз уларнинг соат 6 да жўнашини кутаяпмиз» қабилидаги тўлиқ гап билан бир қаторга қўйиш имконини беради.

Худди шуидай ҳолатни then «ўша пайтда» операторининг қуйидаги гаплар таркибида ноллашувида ҳам кузатамиз: He took sick and then died «У касал бўлди ва шундан сўнг ўлди»--- He took sick and died «У касал бўлди ва ўлди».

Қўлланиш эҳтимоли юқори бўлган аргументларнинг ноллашуви турли хилдаги гаплар учун хос ҳодисадир, лекин бу ҳодиса юз беришидан қатъий назар гаплар ўз маъно хусусиятларини мумкин қадар тўлиқ сақлайдилар.

Ушбу ҳодиса матн таркибида қўлланувчи метаоператорларнинг тушиб қолишида ҳам кузатилади. Бу турдаги операторларнинг (metatextual operators) маъноси асосан матн таркибида намоён бўлади. Масалан, He likes Mozart and Bakh, but I prefer the latter «Унга Моцарт ва Бах ёқади, лекин мен кейингисини маъқул кўраман» гапида сўз тартиби воситасида ифодаланётган ахборот муҳимдир. Олмошлар ва айрим пайтларда, боғловчилар матннинг турли ўринларида қўлланилаётган бирликларнинг ягона референтга боғлиқлигига ишора қилишлари маълум. Бундай ҳодисаларнинг асосий хусусияти шундаки, метатил ахбороти ҳеч қандай грамматик воситасиз ифодаланиши мумкин. Бу эса лисондаги тежамкорликнинг бир кўринишидир.

Масалан, The man whom I saw left «Мен кўрган одам кетди» гапини қуйидаги трансформалар ҳосиласи деб қараш мумкин.

1) The man left – «Одам кетди»

2) I saw the man – «Мен одамни кўрдим»

3) Иккиичи гаида айнан биринчи гапдаги шахс назарда тутилади.

Хуллас, тил тизимининг бу йўсидаги таҳлили асосида тилни динамик ҳодиса сифатида талқин қилиш ҳаракати ётади. Тил тизими таҳлилига буидай ёидашув ушбу тизимнинг маълум босқичдаги тараққиёт ҳолатини ўрганиш учун муҳимдир.

3.5. Мазмуний синтаксис йўналиши

3.5.1. Шакл ва маъно муносабати

Америка тилшунослик мактабининг синтаксис назарияси билан шугулланувчи вакиллари ҳар қандай лисоний шакл ўзгаришлари, сўзсиз, маъно ўзгаришига олиб келади деб ҳисоблайдилар. Улар ҳатто узоқ даврдан буён инглиз тили грамматикасида ҳукмрон бўлган *it, that, there* каби бирликлар фақатгина грамматик мазмунга эга деган фикрни ҳам инкор этишади ва ҳар қандай сўз ёки лисоний тузилма семантик жиҳатдан таҳлил қилиниши лозимлигини уқтиришади. Уларнинг эътирофича, лисоний маънога нафақат воқеа, ҳодисалар ҳақида хабар берувчи тузилмалар, балки сўзловчининг нутқий вазиятдаги ўрни, мулоқот иштирокчилари ўртасидаги муносабат, етказилаётган хабар ҳақидаги фикр кабиларга ҳам эгадирлар. Буидан ташқари, Ҳарвард университетининг профессори Дуайт Болиджер шаклан турли, лекин мазмунан бир хил бўлиши мумкин бўлган лисоний ҳодисаларни санаб ўтади (Bolinger 1977: 24-25). Булар қуйидагилар: нисбат шакллари трансформаси, *that* ёки (ва) *which* элементли гаплар; *refuse* «инкор қилмоқ», *remember, recall* «эсламоқ» каби феълларнинг инфинитив ва герундий тузилмалари; *someone* ва *somebody* «бирор киши» туридаги бирликларнинг фарқи; *remind* «эслатмоқ» феълининг маънолари фарқи («бирор кишини эслатмоқ» ва «бирор кимни эсламоқ») кабилар. Болиджернинг фикрича, ушбу ҳолатларда мавжуд бўлган семантик фарқларни айрим тадқиқотчиларнинг сезмаслигининг сабаби «қобилият» ва «нутқий ижро» тушунчаларининг аралаштириб юборилишадир.

Олимнинг фикрича, *any* «ҳар қандай» ва *some* «бирор бир» элементли синтактик тузилмаларнинг маъно жиҳатидан фарқи нафақат пресуппозиция, феъллар, лугавий инвариантлик ҳодисалари билан боглик, балки уларнинг хусусий маъносидаги фарқдир. У *any* ва *some* автоном бирликларининг маъновий фарқини уларнинг турли жавобларни талаб қилувчи сўроқ гапларда қўлланишида намоён бўлишида кўради. *Some* кўроқ тасдиқ маъносидаги жавоб кутилгаида ишлатилса, *any* инкор жавобни танлайди. Албатта, бу фикрда бошқа олимларнинг

таъсири ҳам сезилиб туради: ушбу сўзлар ўртасидаги маъновий фарқнинг шаклланишида сўз ургусининг ҳам роли мавжуд. Айрим тадқиқотчилар ану ва some элементларини тасдиқ ва инкор учун грамматик жиҳатдан бефарқ бирликлар қаторига ҳам киритишади.

Гапнинг маъновий ва синтактик деривацияси таҳлили учун инкорнинг ўнг ёки чапга силжиши (negative left or right shifting) масаласи муҳимдир. Ўзаро боғланган шакл элементларидан бирининг инкори маълум мантиқий шароитда бу элементларнинг иккаласининг ҳам инкор этилишига олиб келиши мумкин. Шу сабабли инкор шакли уларнинг қайсига бирикиши бефарқдир. Худди шу ҳодиса инкорнинг чапга силжиши ҳолатларига диққатни жалб қилди. Аммо инкорнинг силжиши учрайдиган гаплар турлари қиёсланганда, бу силжиш кўпичча ўнгга қараб йўналиши аниқ бўлди.

Шуидай қилиб, *not any* ва *no* элементларининг ўрин алмашиш имкониятлари ўрганилганда қуйидагилар маълум бўлди:

1. *Not any* (neg... any) қатор «очик» имкониятларнинг инкор этилишидир; *no* (=Alf... no) олдинги инкорнинг тасдигидир;

2. Демак, no мантиқан тасдиқ гапларда қўлланилади ва бу ҳолда гапнинг бирор бир қисми инкор қилинади ва бу қисм бутун бир гуруҳдан ёки алоҳида бўлакдан иборат бўлади (Қиёсланг: *They were (busy) eating nothing* «улар ҳеч нарса емаётган эдилар»; *He took a bath with no soap* «у ҳеч қандай совунсиз ювинди»);

3. Буидан ташқари, no инкор юкламаси мантиқан инкор гапларда қўлланилади ва бу ҳолда феълнинг тасдиқ маъноси сўзловчи томонидан қатъий таъкидланади;

4. Таркибида no инкор юкламаси бўлган гаплар мазмунида сўзловчи учун аллақачон маълум бўлган фактларга ишора бор;

5. Шу сабабли бўлса керакки, no гаплари таркибида мавҳум ва умумлашган отлар, кўплик сон шакллари учрайди, конкрет отлар ва бирлик шакллариининг қўлланиш микдори нисбатан кам;

6. Ташқи инкор мазмуни мавжуд бўлган ҳолда *nothing* «ҳеч нарса», *nowhere* «ҳеч қаерда», *nobody* «ҳеч ким», *nothing of the sort* «ҳеч қандай нарса» каби ноаниқ олмошлари ва *your old man* «сенинг қари чолинг» туридаги камситиш иборалари гап синтактик қурилишида муҳим вазифа ўтай бошлайдилар ҳамда асосий ургунни олувчи ўринни эгаллайдилар;

7. No юкламасининг мантиқан асосий феълни инкор этишига халақит берувчи синтактик тўсиқлар бор, аммо «формал» инкор усули ушбу тўсиқларни бартараф этиш имконини беради;

8. Not any бирикмасидаги not юкламаси феъл билан бирикишга интилади ва бу ҳолда инкор юкламасининг гап таркибида қўлланиш қоидаларига амал қилинади (contraction and position roles).

Синтактик қурилмаларнинг семантик талқини уларнинг лисоний табиатини аниқлаш учун қанчалик муҳим эканлигини *It is hard to say «айтиш қийин»*, *It is hot down here «бу ер иссиқ»* каби қурилмалар мисолида ҳам кўриш мумкин. Бу гаплардаги it олмоши оддийгина бирор бир грамматик ўринни эгаллаб қолмасдан, балки маълум мазмунга ҳам эга. Буни аниқлаш учун *it* қўлланилган тузилмаларни, у иштирок этмайдиган тузилмалар билан қиёслаш лозим. Одатда, it олмоши анафорик референтга (худди *she, they* олмошлари каби) эга бўлади. Анафорик it олдииндан маълум бўлган фактга ишора қилади ва инкор мазмуни ифодаланилаётганда, it олдин тасдиқланган ахборотга ишора қилади.

Фактив феъллар иштирокидаги гапларни таҳрир қилган Болиижер ушбу гапларда it референтга эга, деб ҳисоблайди. Шунинг билан биргаликда *understand* «тушунмоқ», *doubt* «шубҳа қилмоқ» каби нофактив ва *love* «севмоқ», *hate* «нафратланмоқ», *admire* «мафтун бўлмоқ» каби ҳис-ҳаяжон феъллари билан it олмошининг боғланиши олдиндан маълум хабар ёки ҳис этилган туйғу ҳақида сўз юритиш билан боғлиқ. Бундан ташқари, Болиижер it олмошининг «ишонтириш» маъносидаги айрим феъллар билан фақат ўтган ёки келаси замон шаклидаги тузилмаларда бирикишини ҳам таъкидлайди. Бўлакларга ажралган гаплар (cleft sentences) таркибида эса it *средний род* оти ва артикль бирикмаси ўрнини олади.

Шунингдек, таркибида *there* элементи мавжуд бўлган гапларнинг мазмуний хусусиятлари ҳам ўзига хосдир. Ушбу элемент локатив (ўрин) маъносига эга бўлиш билан бир қаторда, нолокатив мазмунни (айниқса, *there is* бирикмасида) ифодалайди. Умуман, *there* нинг маъносини аниқлаш учун матнга мурожаат қилиш лозим бўлади. Лекин ҳар қандай ҳолда ҳам *there*

бирлигининг қўлланиши унинг асосий маъноси – локативлик билан боғлиқдир.

Гап структурасининг таркибий қисмлари таҳлили ўзаро ўрин алмашиш имкониятига эга бўлган элементларнинг (масалан, инфинитив тўлдирувчи ва that - clause) мазмунидаги фарқини аниқлайди. Фараз қилинишича, гап алоҳида қисмининг маъноси тўлиқ гап маъносига мос келиши лозим ва фақат шундагина киритма тузилмалар ҳосил бўлади. Масалан, I believe the report «Мен хабарга ишонаман»= the report is true «хабар тўғри»--- I believe the report to be true «Мен хабарнинг тўғри эканлигига ишонаман». Лекин I believe George «Мен Жоржга ишонаман» гапи Georg is ready «Жорж тайёр» тузилмасига мос келмайди ва шу сабабли I believe George to be ready («Мен Жоржнинг тайёр бўлишига ишонаман») гапи юқоридагиларнинг ҳосиласи эмас.

Гаплар мантикий ва мазмуний жиҳатдан мос келмаслигининг тўрт асосий шартни ажратилади:

1. Мантиқан мос келмаслик;
2. Қарама-қарши фикрлар ифодаси;
3. От ва предикат семантикасининг мос келмаслиги;
4. Нуткий мулоқот муҳити.

Бу шартлар асосидаги таҳлил гап маъносини фақатгина ботиний структурага таянган ҳолда тавсифлаш мумкин эмаслигидан дарак беради.

Гап синтаксиси таҳлиliga мазмун нуқтаи назаридан ёндашувнинг самарасини инфинитив аниқловчи вазифасини бажарувчи гаплар мисолида ҳам кўриш мумкин. Одатда, He's noble to suffer (у изтироб чекиш учун ўта олижаноб, яъни «у олижаноб одам ва изтироб чекмаслиги керак») ва It is noble of him to suffer («изтироб чекмоқ унинг олижаноблигидир») қабилидаги гапларни маъно жиҳатидан муқобил ҳисоблашади, аммо ушбу фикрни ийкор этиш имкони бор. Масалан, қуйидаги уч гапни қиёслайлик:

1. It was foolish for Mary to go there «Меренинг у ерга бориши аҳмоқлик эди»;

2. It was foolish of Mary to go there;

3. Mary is foolish to go there.

Бу гапларда foolish сифати грамматик жиҳатдан нимани аниқлапти: шахсними ёки ҳаракатними?

Биринчи гаида *It is for Mary to go there* пропозицияси аниқланмоқда ва шу сабабли ҳаракатни аниқловчи сифатларнинг (*lucky, beneficial*) қўлланиши маъқулроқ. Учинчи гаида *Mary* бўлаги аниқланмоқда ва шахсни аниқловчи сифатлар (*sensibly, unwise* кабилар) ишлатилиши мумкин.

Иккинчи гаидаги «сифат + от тузилмаси» икки хил хусусиятга эга: а) гап шахс ҳақида кетаётганда, ҳаракатни аниқловчи сифатнинг қўлланиши мумкин эмас; б) гап ҳаракат ҳақида бўлса, аксинча, шахсни тавсифловчи сифатлар қўлланилмайди; в) шунинг билан биргаликда, шахс ва ҳаракатни бир хилда аниқлаш қобилиятига эга бўлган сифатлар гуруҳи ҳам мавжуд.

Учинчи гаидаги инфинитив (*to go*) ва сифатнинг (*foolish*) муносабатига келсак, бу ерда икки қарама-қарши тузилманинг ўзаро бир-бирига сингиб кетишига гувоҳ бўламиз: биричисида инфинитив тўлдирувчи вазифасини бажаради (ва *to go* мақсад маъносини ифодалайди), иккинчисида эса, инфинитив шарт, тобелик маъносини ифодалайди. Ушбу тузилмаларда сифат қарама-қаршилиқни шакллантирувчи воситага айланади. Худди шу ўринда ишлатиладиган *that* – clause яъни эргаш гап эса тўлдирувчи вазифасини ўтайди ва асосий пропозициянинг мақсадига ишора қилади.

Болиижер таълимотининг асосида турган семантик-синтаксис таҳлили турли мураккабликдаги муаммолар ечимини излаш имконини беради. Шу жумладан, инфинитивнинг буйруқ шаклида қўлланиш ҳодисасини ҳам. Масалан, *J. Katz* ва *P. Postal* *Eat the meat* «Гўшти енг» ва *You will eat the meat* «Гўшни ейсан» бир хилда буйруқни ифодаловчи гаплар, деб ҳисоблайдилар. Болиижер эса императив қаторида турли маънодаги нутқий ҳаракатлар (масалан, шарт, истак, умид, маслаҳат, таклиф кабилар) ижро этилишини инобатга олиб, уларни умумий бир ҳодиса сифатида талқин қилиш чалкашликларга сабаб бўлишини уқтиради.

3.5.2. Гапнинг семантик таркиби (мазмуний тавсифи)

Америка тилшунослигида гапнинг мазмуний асосини тавсифлаш масаласига алоҳида эътибор қаратилмоқда. Бу борада,

айниқса, Р. Жекеидофф ва унинг издошлари бажарган тадқиқотлар эътиборга лойиқдир. Р. Жекеидофф «Асосий мавзу (тематик муносабатлари)» (Thematic relations) назариясининг асосчисидир (Jackendoff 1976; 1972).

Ушбу назарияга биноан гапнинг мазмуний тавсифи ушбу гап воситасида ифодаланаётган (узатилаётган) ахборотнинг формал хусусиятларини ёритишдир. Ахборотни узатиш воситалари ўзида тил тизимининг маъновий хусусиятлари билан бир қаторда, синтаксисга оид қонуниятларни ҳам мужассамлаштириши лозим. Шундай экан, эслатилган назарий ёндашув ҳам шакл ва мазмун доиралари мувофиқлашувини тақозо этади.

Гап мазмуни (худди лугавий бирликлардагидек) ўзаро муносабатда бўлган белги-хусусиятларнинг жамланишидан таркиб топади. Мутахассислар (J. Katz, J. Fodor 1963: 170-210) икки турдаги муносабатларни ажратишни таклиф қиладилар: а) чекланган ўзгаришлар (restrictive modification), яъни бирор бир хусусиятнинг кўшилиши гуруҳ, синф референтлари чегарасининг торайишига олиб келади. Масалан, «тўриқ от» тушуичаси «от» тушунчасига нисбатан тор маънога эга. Ушбу ҳолатдаги чекланган ўзгаришларнинг форма ифодаси: [от] [тўриқ] ;

б) вазифавий умумлашув (functional composition), бу муносабат мавжудлигида ягона бир маъно хусусияти бутун бир қатор хусусиятлар вазифасини ўтайди. Бундай маъно вазифасининг ҳосил бўлишини феъллар мисолида кўриш мумкин. Масалан, see «кўрмоқ»: SEE(x,y), сўз бирикмаси see the horse «отни кўрмоқ»:

SEE (x, THE HORSE); гап The man sees the horse “(Бу) одам отни кўраяпти”: SEE(THE MAN, THE HORSE).

Одатда, инглиз тили феълларининг катта қисми таҳлилида асосий мавзу (тематик) муносабатларини тавсифловчи беш турдаги маъно вазифалари ажратилади.

GO (x,y,z) вазифаси x (мавзу)нинг ҳаракати y (манба)дан z (манзил, мақсад) га йўналишини ифодалайди. Масалан, The hawk flew from its nest to the grown «Қиргий уясидан ерга учиб тушди». Вазифа мавзу, манба ва мақсад ўртасидаги муносабатларни кўрсатади: GO(THE HAWK, ITS NEST, THE GROUND).

Ҳаракатнинг белгилари чекланган ўзгаришлар воситада ифодаланadi. Масалан, fly «учмоқ» ҳаводаги ҳаракатни (through the air) ифодалайди ва бунинг формал ифодаси қуйидагича: [GO (x,y,z)]

[through the air]

BE (x, y) вазифаси x (мавзу) нинг y (жой) даги ҳолатини (state of affairs) тавсифласа, STAY(x,y) вазифаси эса воқеа (event) содир бўлаётганлигига ишорадир. BE аниқ ҳаракатни ифодаловчи феълларнинг (be «бўлмоқ» contain «сақламоқ», lie «ётмоқ», surround «ўрамоқ», stand «турмоқ») асосий тематик хусусиятларини акс эттиради. STAY дуратив ёки давом феълларининг (stay, remain, keep, etc) хусусиятларини ифодалайди.

GO, BE, STAY вазифалари теманинг макондаги ўрнини тавсифловчи локатив феъллар мазмунини ифодалайди. Ўз даврида Ж.Грубер билдирган фикрларга (Gruber 1965) таянган Р.Жекендофф теманинг макондаги ўрнига ишора қилувчи феъллар қаторини кенгайтиришга ҳаракат қилади. Бунинг учун у «жойлашув турлари» (types of location) тушуичасини қўллайди. Р.Жакендофф жойлашувнинг уч турини ажратади: ўрин олиши (қисқартмаси –Posit), посессив (Poss) ва идентификациялаштирувчи – аниқловчи (Ident). Булардан биринчиси теманинг қаердан ўрин олишини кўрсатади, посессивлик эса – унинг кимга тегишлилигини ва учинчиси теманинг нимадан иборатлигини кўрсатади.

Яна иккита вазифа феълни агенс билан боғлайди. CAUS (x,e) вазифаси e (event) воқеанинг юзага келишини тавсифлайди; x эса воқеани юзага келтирувчи агенс. LET (x, e) воқеа содир бўлиши жараёнидаги тўсиқларни бартараф этиш ҳаракатидир.

Масалан, LAURA took the bird from the cage; CAUSE (LAURA, GO), POSIT (THE BIRD), THE CAGE, Z «Лаура қушни кафасдан олди».

Р.Жекендофф таҳлил этилган турдаги гапларни ўзаро қиёслаш қоидасини таклиф қилади: агарда z шароитида E воқеаси содир бўлишига шароит яратилса, бу воқеа содир бўлади. Ушбу хулоса қуйидаги формал изохни олади:

[CAUSE(x, e)] – E.

Худди шунингдек, NOT [LET(x,e)] ---NOTE, яъни бирор киши E воқеасининг содир бўлишига йўл қўймаса, E бўлмайди.

Айтиш жоизки, келтирилган хулоса қоидалари грамматик қоидалар эмас ва семантик вазифа мазмунига эга эмас. Улар оддий когнитив жараёнларни акс эттирадilar.

Асосий муносабатлар назарияси доирасида бошқа гуруҳлардаги феълларни ҳам тавсифлаш мумкин. Бинобарин, бу назария қатор феъллар маъносида мақсад, истак (intent) мазмун бўлаги мавжудлигини исботлашда қўл келади. Бу мазмун sail «сузмок», run «югурмок», try «ҳаракат қилмок», ask «сўрамок» каби феълларнинг турли иредлоглар билан бирикишида намоён бўлади. Асосий муносабатлар назарияси психология фанининг айрим йўналишларида мавжуд бўлган қарашларига мос келади. Бу, айниқса, инсон тафаккур фаолиятининг конкретликдан мавҳумлаштиришга йўналишининг ифодасидек кўринади.

3.5.3. Грамматик меъёрийлик ва маъно мослиги

Америка тилшунослигида гап тузилишининг грамматик меъёри ва семантикасининг мослиги масаласи доимо долзарбдир. Бинобарин, Жанубий Калифорния университети тилшунослик бўлимининг ходими Жон А.Ҳокинз (Hawkins 1978) референт маъноси ва грамматик меъёрийлик муносабатини инглиз тилидаги аниқ ва ноаниқ артикларнинг маъно ва бирикиш хусусиятлари воситасида таҳлил қилади. У артикль референтининг грамматик-семантик тавсифини таклиф қилади. Бу тавсиф артикль ва аниқловчининг грамматик меъёрий гаплар таркибида бирикишида юзага келадиган тўсиқларнинг сабабларини тушуниш имконини беради. Олим артикль муаммосини биз муҳокама қилаётган муаммо умумийлигида тадқиқ этишга ҳаракат қилади. Бу муаммо ечимини топиш мақсадида, жумладан, ўзаро мос келмайдиган трансформациялар қоидасига мурожаат қилинади. Бу қоидалар грамматик жиҳатдан меъёрий гаплар таркибида намоён бўлмайди, бир қоиданинг қўлланиш шарти бошқасиникига тўғри келмайди. Масалан, бир қоидага биноан маълум гап таркибида бирор бир қисмнинг бўлиши талаб қилинса, иккинчисида эса, аксинча, талаб қилинмаса бу қоидалар ўзаро мослашмайди. Худди шундай ҳолат икки қисмнинг бир-бирига яқин ва узоқ жойлашиши қоидалари

фаоллашувида ҳам кузатилади. Грамматик мос келмасликнинг семантик ва синтактик сабаблари ҳам мавжуд.

Шу аснода ирагматик таҳлилга мос келадиган аниқлик назарияси шаклланади. Ж.Ҳокинзнинг талқинича, аниқ артикльнинг маъноси – тингловчига маълум кўрсатма беради. Бу кўрсатмага биноан гап референтини сўзловчи ва тингловчи билимлари доирасидаги умумийликка боғлаш лозим. Тингловчининг объектни маълум гуруҳга «жойлаштириши» сабаби у бу объектнинг ушбу гуруҳга монандлигини билишидадир. Умумийлик тушунчаси аниқ артикль қўлланишининг барча шароитларини изоҳлаш имконини беради. Масалан, Bring the wickets in after the game of cricket «Крикет ўйини тугагандан сўнг дарвозани уйга киритинг» гапи барча дарвозаларга оид буйруқ сифатида англашилади. Шунингдек, More the sand away from my gateway «Кумни йўлдан ол!» гапида the sand умуман кум тушунчасини англатади. Аммо The king of France is bald «Франция қироли кал» гапида The king of France бир элементдан иборат бўлиши керак.

Аниқлик ва ноаниқлик семантик қарама-қаршилиги аниқ артикль (the) ва ноаниқ артикль (a) ёки ноаниқ олмош (some «қандайдир») бирликлари қарама-қаршилигидир. Аниқ артикль ҳеч қандай истисносиз бутун бир гуруҳга оид бўлиши мумкин, ноаниқ артикль ва олмош истисноталаб, улар гуруҳдаги барча объектларга оид бўла олмайдилар. Шу сабабли Fred Lost a leg in the war «Фред урушда оёғидан ажралди» меъёрга мос (Чунки икки оёгининг биридан ажралган), лекин Fred lost a head in the war «Фред урушда бошидан (бошларининг биридан) ажралди» гапи гайритабиийдир. Фреднинг боши ўзи биргина бўлгани учун референтликдан бошқалари чиқариб ташланади. Балки мазкур гапни «Фред кимнингдир бошини йўқотди» деб тушуниш мумкиндир. Лекин бу ўта гайритабиий эшитилади.

Яна бир мисол. I didn't buy the house because a window was broken / because some windows were broken «Мен бу ўйни сотиб олмадим, чунки унинг деразаси синган эди/ бир нечта деразалари синган эди» гапи грамматик меъёрга мос, лекин I didn't buy the house because a roof was leaking «Мен бу ўйни сотиб олмадим, чунки томларидан биридан чакка ўтиб кетган» гапи меъёрга мос эмас, зеро, уйда деразаларнинг сони кўп бўлиши мумкин, лекин

том биргина. Демак, «том» бу ерда эксклюзив референтлик хусусиятига эга эмас.

Грамматик меъёрнинг аниқлик ва ноаниқлик қарама-қаршилиги негизда бузилишини тўғри талқин қилишда қуйидаги турдаги бирикишларда бўлган тўсиқларнинг семантик изоҳи талаб қилинади: The (an – мумкин эмас) only student at the party was Harry «Кечадаги ягона талаба Ҳарри эди»; The (a – мумкин эмас) wisest king was Pharaoh «Энг ақлли қирол Фиръавн эди»; Fred bought the (a-мумкин эмас) bigger dog of the two «Фред икки итдан каттарогини сотиб олди» ва бошқалар. Ушбу тўсиқлар артикль маъноси аниқловчи мазмунидаги қарама-қаршилиқдир. Масалан, биринчи гаидаги only «ягона» кечада Ҳарридан бошқа студент бўлмаганлигини кўрсатади, An ноаниқ артикли қўлланилганда эса бошқа студентлар ҳам кечада иштирок этганлигига ишора пайдо бўлади.

Худди шунингдек, a wisest king «Энг доно қирол» бирикмасида сифатнинг орттирма даража шакли Фиръавндек доно бошқа қирол бўлмаганлигини кўрсатади. Ноаниқ артикль эса wisest king дискрепциясини (тавсифини) қониқтирувчи бошқа объектлар ҳам мавжудлигига ишорадир.

Шундай қилиб, only сўзи ва орттирма даража маъноси ноаниқ артикль референти маъноси билан қарама-қарши муносабатдадир. Юқорида келтирилган барча мисолларда артикль қўлланиши ва аниқловчининг нутқда фаоллашув қоидалари бири-бирини инкор этади. Бу инкор асосан семантик хусусиятга эгадир. Артикльнинг қўлланишига боглиқ ҳолда юзага келадиган грамматик меъёрнинг бузилиш ҳоллари таҳлили семантика ва грамматика ўртасидаги муносабатларни ўрганиш учун муҳимдир.

Жон Ҳокинз грамматик меъёр қоидаларини аниқлашда бир пайтнинг ўзида синтактик ва семантик омилларга мурожаат қилиш лозим, деган хулосага келади. Артикльнинг аниқловчи бирикишидаги тўсиқларнинг сабабларини семантик изоҳлаш имконияти мавжудлиги синтаксиснинг автоном, семантикадан ажралган ҳолда воқеланиши ва ўрганилиши мумкин эмаслигининг исботидир.

3.6. Замонавий лисоний таҳлил методлари

3.6.1. Дистрибутив таҳлил методи

Дистрибутив таҳлил (ДТ) методи тил сатҳлари бирликларининг уларнинг синтагматик хусусиятлари, яъни нутқий қаторда бир-бирига нисбатан жойлашуви, ўзаро бирикувини инобатга олган ҳолда таснифланишдир.

Тил бирликларини ДТ асоснда таснифлаш жараёнида у ёки бу бирликнинг қандай лисоний контекст муҳотида ва қайси турдаги бирликларнинг қуршовида учраши эътиборга олинади. Яна шуни унутмаслик лозимки, бу қуршов ва контекст тил нормалари талабига жавоб бермоғи даркор.

Маълум бирликнинг барча турдаги синтагматик алоқалари ва семантик - синтактик қуршов имкониятлари умумлашмаси унинг дистрибутив (лат. *distributio*; инг. *distribution* – тақсимланиш, тарқалиш) қобилиятини белгилайди.

ДТнинг асосий тамойиллари Америка дескриптив (тавсифий) тилшунослик мактаби вакиллари гоёларида назарий жиҳатдан шаклланди ҳамда улар томондан амалиётга тадбиқ этилди. Ушбу йўналиш намояндалари Б.Блок, Ж.Трейгер, З.Херрис ва бошқалар ДТни тил тизими илмий таҳлилининг энг асосий методи сифатида тарғибот қилишга ҳаракат қилдилар. Уларнинг фикрича, фақатгина дистрибутив «ўлчовлар» асосидагина тил тизими ходисаларини тўлиқ кўринишда тавсифлаш мумкин. Шу сабабли улар дистрибуция (тарқалиш, тақсимланиш) тушунчасини ўта кенг маънода изоҳлаш тарафдори бўлдилар.

Америка тилшунослари дистрибуция ходисасининг икки турини фарқлашни таклиф қиладилар: 1) қўшимча ёки тўлдирувчи дистрибуция; 2) қиёсий қарама-қаршилик дистрибуцияси. Булардан биринчисда бирор бир элементнинг нутқий қаторда фақатгина унинг ўзигагина хос бўлган қуршовда учраши назарда тутилади. Масалан, рус тилдаги **Ы** ва **И** унлиларининг қуршовини қиёсласак, **Ы** фақатгина қаттиқ ундошлардан сўнг учрайди, **И** эса юмшоқ ундошлар ва сўз бошида келади.

Иккинчи турдаги дистрибуцияда икки ёки ундан ортиқ бирликларнинг нутқий қаторда бир хил ўринни эгаллашига қарамасдан, турли маънолар ифодаланиши назарда тутилади.

Масалан, инглизча ship «кема» - sheep «қўй», son «ўғил» - soon «тезда».

Юқоридагилардан кўриниб турибдики, тил birlikларининг қиёсий дистрибуциясини аниқлашда синтагматикадан кўра парадигмага оид кўрсаткичлар инобатга олинмоқда. Парадигматик қаторларни ажратиш масаласи ҳозирги замон тилшунослигинда алоҳида йўналиш тусини олганлиги сабабли дистрибуция турларини фарқлашга унчалик ҳожат қолмади.

Дистрибутив таҳлил амали унчалик қийин эмас, асосий талаб қилинадиган нарса кузатилаётган ҳодисаларнинг аниқ ҳисобини олиш ва тизимлаштиришдир. Бундай таҳлилни фонология тизими материалида бажаришнинг осонлиги ушбу тизим birlikларининг сон жиҳатидан аниқлиги ва чегараланганлигидир.

Дистрибутив таҳлил методининг морфологик ҳодисаларга нисбатан тадбиқ қилиниши бир оз қийин кечади. Чунки ушбу сатҳ birlikлари сон жиҳатидан фонемаларга қараганда кўп эканлиги барчага маълум. Морфологияда ҳам дистрибутив тасниф birlikларнинг ўзаро бирикиш ҳолатларини бевосита кузатиш йўли билан тўпланган фактлар асоснда бажарилади. Бу турдаги тасниф усули аъъанавий тилшунослик учун ҳам ёт эмас (масалан, шакл яшаш тизимида). Бинобарин, немис тилнда мавжуд бўлган отларнинг турланиш гуруҳларини олсак, ажратилаётган лексик-грамматик синф от негизларининг шакл ясовчи морфлар билан бирикишини инобатга олган ҳолда таснифлаш натижасндан бошқа нарса эмаслигини кўрамыз. Худди шу кўринишдаги дистрибутив гуруҳлар қадимги инглиз тили от тизимнда ҳам мавжуд бўлган. Ҳозирги замон рус тилида отлар турланишида уч синфининг фарқланиши ҳам шу тамойилга асосланади.

ДТ ни лугавий birlikларнинг сўз яшаш имкониятларини аниқлаш ва шу асосда турли гуруҳларни ажратиш мақсадида қўллаш мумкин.

Масалан, рус тилндаги *писать, читать, учить, любить, говорить, плясать, шалить, видеть, думать* каби феъл негизлари агентивлик суффикслари – *тель, -чик (цик), -ец, -ун* билан куйидаги тартибда бирика оладилар (Абдурахмонова 2007):

	-тель	-чик (щик)	-ец	-ун
писать	+	(+)	+	-
читать	+	(+)	+	-
Учить	+	-	-	-
любить	+	-	-	-
ценить	+	-	-	-
летать	-	+	-	(+)
грузить	-	+	-	-
возить	-	+	-	-
петь	-	-	+	+
ловить	(+)	-	+	-
говорить	(+)	-	+	-
плясать	-	-	-	+
шалить	-	-	-	+

Жадвалдан кўриниб турибдики, «иш – ҳаракатни бажарувчи» (агентивлик) маъносдаги отларни ясашда суффикслар тақсимоли турлича. Аммо айрим ҳолларда сўз ясовчи негизларнинг суффикслар билан бирикиш имконияти бир хил бўлиши ҳам кўринади ҳамда ушбу умумий хусусиятга нисбатан бу негизлар дистрибутив синфларга тақсимланадилар (масалан, *писать*, *читать* бир синфни ҳосил қилишса, *учить*, *любить*, *ценить* – иккинчисини, *грузить*, *возить* бирликлари умуман бошқа бир синфга кирадилар).

Дистрибутив таҳлилнинг синтаксис тизимига оид ҳодисалар таснифдаги ўрни алоҳида аҳамиятга молик.

Синтаксиснинг асосий бирлиги – гапдир. Гап турли сўз шакллариининг ўзаро муносабатга киришиши ва бир-бири билан бирикиши асосида шаклланадиган тузилмадир. Лекин структур синтаксисда эътибор гап тузилмаларининг мазмундан кўра кўпроқ уларнинг модел – қолиплари ва шаклий тузилишига қаратилади. Шу сабабли ДТ методининг қўлланишида ҳам алоҳида олинган сўз шакллариининг гап таркибда ўзаро жойлашиши эмас, балки бутун гуруҳга хос хусусиятлар таҳлил қилинади. Бу эса, ўз навбатида, тадқиқот материални маълум даражада олдиндан «қайта ишланиши» ни талаб қилади.

Одатда, бундай «қайта ишланиш» сифатнда матннинг рамзий ёзуви, яъни таҳлил этилаётган сўзшакллариини алоҳида

харфлар билан белгилаш усули таклиф қилинади. Лингвистик адабиётларда сўз туркумларини латин алфавитидаги харфлар воситасида белгилаш умумий қондага айланган. Жумладан, **от- N, феъл – V, сифат – A, равиш – Adv** кабилар.

Шу йўсинда матннинг умумий тавсифи формал кўриниш олади. Агарда, масалан, гап асосий қисми бўлақларининг ўзаро муносабатини аниқлаш мақсади қўйилса, унда матннинг ндеаллашуви куйндагилардан иборат бўлади: 1) нутқ вазиятндан келиб чиққан ҳолда гапнинг тушириб қолдирилган бўлақлари тикланади (эллипсис бартараф қилинади); 2) гап тузилиши учун унчалик аҳамиятга эга бўлмаган ихтиёрий бўлақлар четлаштирилади (редукция ходисаси).

Масалан, «*Навоий Балхда, Марвда, Астрободда яшайди. Хоразмга сафар қилади*» (П. Қодиров. Тил ва Эл. Т., 2005. -135 б.) матннда биз «Навоий» бўлагини қайта тиклашимиз керак бўлади ва фақат шундагина иккинчи гап (**N6**) + **Nж** + **V** кўринишини олади. (Бу ерда *б- бош келишик, ж-жўналиш келишиги*). Худди шунингдек, «*Оқсарой Шахрисабзнинг марказида*» гапи структура жиҳатндан тўлиқ бўлиши учун феъл кесимнинг тикланиши талаб қилинади ва унинг формуласи **N6+Nж + Nў+ (V)**.

Гап таркибий бўлақларининг бир қаторда кетма-кет ёки ўзаро тобелиқда жойлашуви фарқига нисбатан «кетма-кетлик дистрибуцияси» структурал дистрибуциядан фарқ қилади. Матнни ндеаллаштириш ҳам ана шу фарқларга боғлиқ ҳолда намоён бўлади.

Юқорида келтирилган трансформациялар маълум қоидаларга биноан бажариладилар ва бу қоидалар гап синтактик тузилиши бўлақларининг тобелик «шажараси» тасаввурндаги тузилиши билан боғлиқдир.

Тобелик «шажараси» гап таркибининг занжирсимон ташкил топишидир. Бунда гап бўлақларининг бевосита ва босқичли ўзаро бирикиши таҳлил қилинади. «Шажара»нинг энг тепасидаги, яъни барча алоқа занжирлари бирикадиган ўринни кесим эгаллайди.

Рамзий ёзув алоҳнда гапларнинг қолиплаштириш, уларни тузилиш таркибига нисбатан гуруҳлаш амалдир. Масалан, феъл-кесимли гаплар куйидаги қолиплар бўйича гуруҳландилар:

N6 + V:	Бола ухляпти;
N6+N+V:	Талаба китобни олди;

Nб + Nт + Nж + V:
Nб + Nўп + Nт + V:
Nб + Vў + V:
Adv + V:

Талаба китобни дўстига берди;
Аҳмад тошдан уй курди;
Аҳмад ерга қаради;
Шу ерда ўйнайди.

Ушбу моделлар киёсланганда, гап таркибидаги бўлақларнинг ўзаро бирикиш хусусиятлари маълум даражада феълнинг шакллари билан боглиқлиги кўринади. Лекин бу боглиқлик тўлиқ эмас, зеро, турли грамматик шаклга эга бўлган феълларнинг дистрибутив куршови бир хил бўлиши тез-тез учраб турадиган ҳолдир. Бундан ташқари, ягона бир шаклдаги феълнинг ўзининг дистрибутив имкониятлари турлича бўлиш ҳолатлари кузатилади. Демак, айтилган мутаносиблик ва номутаносиблик ҳолатларини ўрганиш лозимдир.

Дистрибутив куршов хусусиятлари феълнинг лексик маъноси билан боглиқ, деган фикр тугилиши ҳам мумкин. Унда келтирилган моделлардаги сўзнинг қайси морфосинтактик синфга оидлигини кўрсатувчи рамзий белги ўрнига конкрет феълнинг ўзини ёзиш керак бўлади. Бу эса, ўз навбатида, феълларни бирикиш қобилиятининг умумийлигига нисбатан турли лексик-синтактик гуруҳларга тақсимлаш имконини яратади.

Бу гуруҳларни ажратишда субституция (ўрин алмаштириш) усулидан фойдаланиш ҳам самара беради. Бу усул мазмуни маълум куршовда турли феълларнинг ўрнини алмаштиришдан иборат. Шу йўсинда гап структураси қолипларига қўшимча аниқликлар киритилади. Масалан, субституция амали натижасида «ёқтирмақ» феълининг нафақат Nб + Nт + V қолипндаги гапларда (Саодат кўшиқни ёқтиради), балки Nб + Nж + V (Кўшиқ Саодатга ёқади) мумкинлиги аниқланади.

Албатта, дистрибутив таҳлил синтактик қатор бўлақларининг ўзаро бирикув хусусиятлари тўғрисида тўлиқ маълумот олиш имконини беради, лекин гап тузилиши таҳлили фақатгина асосий (ядровий) қисм таҳлили билан чегараланмайди. Гап таркиби ноядровий, ихтиёрий бўлақлар ҳисобидан бойийди, кенгайиб боради. Масалан, «Анвар китобни ўқиди» ядровий тузилмасининг кенгайишини олайлик: «Анвар янги китобни ўқиди»; «Анвар янги китобни саҳаргача ўқиди»; «Анвар янги китобни саҳаргача кизиқиб ўқиди» ва ҳоказо.

Сўзсиз, бу турдаги тузилмаларнинг ҳам дистрибутив хусусиятини символлар ёрдамда кўрсатиш мумкин. Лекин бу ҳолда қолиплар сон жиҳатдан чексиз бўлиб қолиши, тежамкорликнинг йўқолиш хавфи йўқ эмас.

Умуман олганда, дистрибутив таҳлилнинг устунликлари анчагина. Булар қаторига қуйидагилар киради:

1) хулосаларнинг таҳлил амалларига мос келиши (масалан, элементлар вазифаларининг ўхшашлиги ва фарқи уларнинг синтактик қуршовига нисбатан аниқланади);

2) бажариладиган амалларнинг содда ва оддийлиги (бу эса, лозим бўлганда, уларни автоматлаштириш имконини беради);

3) қўлланиш доирасининг чегараланмаганлиги (дистрибутив таҳлилни нафақат турли сатҳларга онд birlikларга нисбатан, балки турли тиллар тизимларига жорий қилиш имконияти мавжуд. Бу эса тилларнинг типологик-қиёсий тадқиқи учун муҳим асос яратади).

Шунинг билан бир қаторда, ушбу турдаги таҳлил методи айрим нуқсонлардан ҳам холи эмас:

1) дистрибутив таҳлил натижаларининг ишончлилиги ўрганилаётган материалнинг катта миқдор ва меъёردа бўлишини талаб қилади. Бу эса, таҳлил жараёнининг қийин кечишига, катта куч сарф бўлишига сабаб бўлади;

2) ушбу метод ёрдамда бажариладиган тасниф таҳлил қилинаётган объектнинг моҳиятини тўлигича акс эттирмайди. Масалан, айрим сўзшакллари вазифаларининг ўхшашлиги ёки фарқи баъзи қуршовларда тўлигича намоён бўлмайди.

3.6.2. Дифференциал таҳлил усули

Дифференциал (фарқловчи) таҳлил жараёнда тил ҳодисаларини ва birlikларини ўзаро фарқловчи маъновий ва шаклий хусусиятлар ажратилади. Ушбу хусусиятларни аниқлашда маълум бир сатҳга оид birlikларнинг парадигматик муносабатлари асос бўлади.

Ушбу таҳлил методининг асосий мезонлари қуйидагилардир: 1) алоҳида лисоний birlikлар маълум тизимларга уюшадилар; 2) ушбу тизимлар таркибда алоҳида парадигматик гуруҳлар ажралади; 3) тизимдаги ягона бир birlik

биринчи гуруҳга тобе бўлиши мумкин; 4) у ёки бу бирликнинг айна пайтда, бир неча гуруҳга онд бўлиши унинг бошқа бирликлардан фарқловчи хусусиятларига нисбатан тавсифлаш имконини яратади.

Айтиш жоизки, лисоний бирликларни ушбу усулда фарқлаш тилшуносликнинг айрим соҳаларнда (масалан, морфологик таҳлилда) азалдан қўлланиб келинаётган усулларга мос келади. Масалан, ишляпти шаклини феъл грамматик шакли сифатида аниқлаш учун биз унинг мазмунидаги поцессуаллик (ҳаракат) маъносини субстанционалликка (қиёсланг: иш) зид қўямиз. Худди шунингдек, бошқа шакллар қарама-қаршилиги ҳам инobatга олинади: ишлаётиб, ишлаб, ишлаган, ишлади, ишлайди, ишлайман, ишлаймиз, ишлайсиз ва ҳоказо.

Дифференциал таҳлил методининг умумий тамойилларининг шаклланиши дастлабки ўринда Прага тилшунослик мактаби намояндалари фаолияти билан боғлиқ. «Прагаликлар»нинг (Н.С.Трубецкой, Р.Якобсон, В.Скаличка ва бошқалар) ҳаракати туфайли тил тизимининг барча сатҳларига нисбатан қўлланила бошланган «парадигма» тушунчаси билан бир қаторда «оппозиция» (қарама-қаршилик) тушунчаси ҳам жорий этилди.

Парадигма ўзаро муносабатдаги бирликлар қатори бўлса, оппозиция ўзаро қарама - қаршиликдаги бирликлар қаторидир. Бу қарама - қаршилик бир парадигматик синфдаги бирликлар ўртаснда мавжуд бўлади. Парадигматик қатор бирликларининг сони чекланмаган, қарама - қаршилик қатори эса жуфтликдан (бинар гуруҳдан) иборат бўлади. Масалан, морфологик парадигма таркибига кирувчи феълнинг шахс шакллари (ўқийман – ўқийсан - ўқийди) турли хусусиятларига таянган ҳолда куйндаги қарама-қаршилик жуфтликларига киритиш мумкин:

1) 1- шахс – 2 шахс ёки 3 - шахс (1 шахс шаклининг гап таркибнда қўлланиши ифода қилинаётган фикр муаллифини алоҳида ажратиш учун хизмат қилади, 2 - ва 3 - шахс шакллари қўлланилганда эса муаллиф ишорасиз қолади);

2) 2 - шахс – 1- шахс ёки 3 - шахс (2- шахс шакли узатилаётган ахборот аниқ адресатини кўрсатади, 1- ёки 3 - шахс шакллари қўлланилганда эса суҳбатдош ноаниқ бўлиб қолади);

3) 1- шахс ёки 2 - шахс – 3 - шахс.

Н.С. Трубецкой «оппозиция» тушунчасини биринчилардан бўлиб кўллаган олимдир. У «Фонология асослари» асарида бу тушунчани фонологик тизим ҳақндаги таълимотининг асосий гояларидан бири сифатида тарғиб қилди. «Ҳеч қачон шуни унутмаслик лозимки, - деб таъкидлаган эди олим, - фонологияда асосий ролни фонемалар эмас, балки маъно фарқловчи қарама-қаршиликлар ўйнайди. Ҳар қандай фонеманинг фонологик мазмунга эга бўлиши фонологик қарама-қаршиликлар асоснда маълум тартибот ва структураларнинг аниқланиши билан боғлиқдир» (Трубецкой 1960: 74-75).

Фонологик қарама-қаршиликлар уларнинг бутун оппозициялар тизимига муносабатига қарама-қаршиликлар қаторндаги бирликларнинг ўзаро боғлиқлик даражасига нисбатан турли кўринишлар ва мазмун олиши мумкин. Айтилган муносабат ва хусусиятлар, ўз навбатида, фонологик тизимнинг бажараётган вазифаси, тил тизимида тутган ўрнига мувофиқ юзага келади. Бевосита фаоллашув жараёнида айрим қарама-қаршиликлар ўзгармасдан қоладилар (ҳар қандай ҳолатда ҳам бирликларнинг фарқловчи белгилари сақланади), бошқалари эса нейтраллашадилар, яъни ўз таъсирларини йўқотадилар (масалан, ургусиз бўгинларда **о** ва **а** нинг тенглашуви).

Шундай қилиб, Н.С. Трубецкой тил фонологик тизимини «қарама-қаршиликлар репертуари»дан иборат деб ҳисоблайди. Унинг фикрича, ҳар бир фонема уни бошқа фонемалардан фарқловчи хусусиятлар тўпламидан ташкил топади. Фонемаларнинг фарқловчи белгилари оппозиция (қарама-қаршиликлар) муносабатлари асоснда аниқланади.

Р. Якобсон, Г. Фанк ва М. Ҳаллеларнинг (1962: 173-230) қайднча, барча тилларнинг фонемалари таркибида маълум миқдордаги қарама - қарши фарқловчи белгилар жамланади.

Р. Якобсон фонологик бирликларни дифференциал хусусиятлар фарқига нисбатан тизимлаштириш усулини бошқа тизимларга ҳам тадбиқ этиш таклифи билан чиқди. У рус тили келишиклари тизимини қуйндаги кўрсаткичларга асосан тавсифлаш муҳимлигини исботлайди:

1) асосийлик ва ўткинчилик (охиргиси хабар қилинаётган ҳодиса жараёнида ўткинчи ролни ўйнайди);

2) йўналтирилганлик ва йўналтирилмаганлик (ҳаракатнинг объектга йўналтирилганлиги);

3) кенг қамровлилик ва тор қамровлилик (объектнинг ҳаракатдаги иштирокининг кўлами).

Грамматик қарама-қаршиликлар ҳам худди фонологик қарама-қаршиликлар каби нейтраллашуви мумкин. Лекин бунда қарама-қарши бирликлардан бири махсус белгига эга бўлиши, иккинчисининг эса белгисиз қолиши талаб этилади. Масалан, 1-ва 2-шахс феъл шаклларининг ҳаракат ва нутқ субъектлари мос келиши ёки келмаслиги хусусиятига нисбатан қарама-қаршилигида 2-шахс шакли белгисиздир.

Ушбу таҳлил методининг грамматик тизимга тадбиқ этилиш истиқболи катта. Унинг воситасида грамматик категориялар ва шаклларнинг муҳим хусусиятларини аниқ ва изчил ёритиб бериш мумкин. Фарқловчи белгилар бўйича таҳлил усулини грамматиканинг барча соҳаларига тадбиқ этиш мумкин, лекин унинг махсулдорлиги, айниқса, синтаксис ҳодисаларининг семантик таҳлилида ёрқин намоён бўлади. Буни биз, масалан, А.М. Мухин томондан асосланган синтаксема таҳлили мисолнда кўришимиз мумкин (Мухин 1989).

Дифференциал таҳлил усули воситасида турли тузилишдаги синтактик бирликларнинг мундарижавий ва мазмун хусусиятлари ўрганилиши мумкин. Ушбу методнинг қўлланиш самардорлигини айрим турдаги гапларнинг модал мазмуни таҳлили мисолнда кўрсатишга ҳаракат қиламиз.

Маълумки, модаллик категорияси гапнинг лисоний мақомини аниқловчи мураккаб категориялардан биридир. Ушбу категория семантик-синтактик муносабатлар мажмуасидан иборат бўлиб, қуйидаги қарама-қаршилик жуфтликларнда намоён бўлади:

1) Гапда воқеанинг реал, ҳақиқатдан содир бўлиши ифодаланади – гапда воқеанинг содир бўлиши мумкинлиги (имконияти мавжудлиги) ифодаланади, яъни бошқача айтганда, воқеа содир бўлишининг *эҳтимоли* ва *зарурлиги*.

Ушбу гапларнинг мазмундаги фарқи бевосита турли замон ва майл шаклларининг қўлланиши билан боғлиқ. Масалан, реаллик ҳозирги ва ўтган замон хабар майли шакли воситасида ифодаланса (Сиз ўқияпсиз; Сиз ўқидингиз.), эҳтимоллик эса шарт

ва буйруқ майллари, келаси замон шакллари воситасида ифодаланади (Ўқийсиз; Ўқинг; Ўқисангиз ва бошқалар).

2. Воқеанинг содир бўлиши сўзловчи хоҳиш-истаги билан боғлиқ эмас (объектив зарурат) – воқеанинг сўзловчи хоҳишига боғлиқ ҳолда содир бўлиши (субъектив зарурат).

Бу қарама-қарши мазмундаги гапларнинг фарқи ҳам турли замон ва майл шакллари қўлланишидадир, лекин фарқнинг бу шакллар билан боғлиқлиги изчил эмас. Фақатгина буйруқ майли шаклигина ҳеч қандай истисносиз, ҳаракат бажарилишининг субъектив зарурийлиги, лозимлиги ҳақнда хабар беради. Келаси замон ва шарт майли шакллари эса улар фаоллашаётган гапларда, турли матнларда, нутқий вазиятларда ҳаракат бажарилишининг субъектив ва объектив эҳтимоллигини бир хилда ифодалаш имкониятига эгадирлар. Қиёсланг: *Пайти келганда бу китобни ўқийсан (Сенда буни бажаришга имконият бўлади); Бу китобни зудлик билан (ҳозироқ) ўқийсан (Китобни ҳозироқ ўқишингни истайман); У бирор нарса ўқиса бўларди (Агар шунга шароит бўлганда эди) – У, яхшиси, бирор нарса ўқиса бўларди (Яхшиси, бирор нарса ўқисин).*

Дифференциал таҳлилнинг фонологик ва грамматик тизимларга жорий қилинишига таҳлил материалининг ўзи ҳам қулайлик яратади. Фонемаларнинг вазифаси маъно фарқлашдир ва бу вазифани бажариш учун фонемалар фарқловчи хусусиятларига мувофиқ ўзаро муносабатда бўладилар.

Худди шунингдек, грамматик категорияларнинг мавжудлиги ҳам фарқловчи хусусиятлари билан ажралиб турадиган грамматик шакллар фаоллашуви билан боғлиқдир.

Бу хусусиятлар кўпинча тил ботиний структурасндан жой оладилар ва шу сабабли уларнинг лисоний таснифи айрим қийинчиликларни тугдиради. Бироқ лисоний ҳодисалар ўртасндаги фарқловчи белгиларни қидириш ва уларни тизимлаштириш тилшуносликнинг назарий ва амалий эҳтиёжидир.

3.6.3. Компонент таҳлил

Компонент таҳлил (КТ) дифференциал таҳлилнинг лексик тизимга тадбиқ этилиши натижаснда юзага келадиган таҳлил усулидир.

Лугавий бирликлар, худди бошқа сатҳлардагидек, тил тизимнда маълум тартибдаги гуруҳларни ташкил қиладилар ва маънолари жиҳатидан (ушбу гуруҳлар доирасида) ўзаро парадигматик муносабатларда бўладилар. Бундай парадигматик дастурларни «мавзувий гуруҳлар» ёки «лексик-семантик гуруҳлар» (ЛСГ) деб атайдилар. Масалан, қуйндаги мавзувий гуруҳларни ажратиш мумкин:

1) уй жиҳозлари номлари: стол, стул, шкаф, кресло, диван, сандиқ, тахмон ва ҳ.к.

2) метереологик ҳодисалар: шамол, қор, ёмғир, изгирин, тўфон, бўрон ва ҳ.к.

3) қон - қариндошлик атамалари: ота, бола, она, қиз, ўғил, ака, ука, тоға, жиян, хотин, қайнота ва ҳ.к.

4) ҳис-ҳаяжонни ифодаловчи сўзлар: хурсандчилик, хафалик, шодлик, мамнунлик, нафрат, завқ, шафқат ва ҳ.к.

5) инсон интеллектуал фаолиятини ифодаловчи феъллар: ўйламоқ, иккиланмоқ, фикрламоқ, билмоқ, фараз қилмоқ, тушунмоқ, эсламоқ, унутмоқ ва ҳ.к.

Ҳар бир мавзувий қатор ушбу гуруҳга кирувчи сўзлар ўртаснда тақсимланадиган умумий «маъно доирасини» қамраб олади. Бу қатор доирасидаги ҳар бир сўз маъноси бошқасиникига мослашади. Улар семантик умумийликка эгадир ва айни пайтда, бир-биридан фарқ қилади. Шу асосда уларни қарама-қарши қўйиш ва қиёслаш йўли билан ҳар бир сўзнинг маъносини компонентларга (бўлақларга) ажратиш мумкин. Ушбу дифференциал маъно хусусиятларини аниқлаш КТ нинг асосий мақсадидир.

КТ методи қисман лугатшунослик амалиёти билан боглиқ ҳолда шаклланган. Маълумки, изоҳли лугатларда сўзларнинг маъноси уларнинг бошқа сўзлар билан бўлган семантик алоқалари асосида изоҳланади. Маъноларнинг бу усулда изоҳланиши турли сўзларни уларнинг семантик белгилари умумийлиги асоснда маълум лексик-семантик гуруҳларга ажратиш имконини яратади.

Шунинг билан бир қаторда ушбу гуруҳланиш жараёнида қисман бўлса-да, сўзларнинг фарқловчи маъно хусусиятлари ҳам инобатга олинади. КТ да лугатшунослик амалиётининг ушбу тажрибасига таянилади ва фарқловчи белгилар тизимлаштирилади.

Юқорида айтилгандек, тил лугат бойлиги таркибдан маълум ЛСГ ларнинг ажратилиши КТ нинг зарурий илк босқичдир. Бу гуруҳлар таркибига маъно жиҳатдан маълум бир умумийликка эга бўлган, воқеликнинг алоҳида бир парчасини акс эттирадиган лугавий бирликлар киради. Воқеликнинг маълум қисмларга ажратилиши билан боғлиқ ментал фаолият кўп босқичли фаолиятдир. Шу сабабли турли кўринишдаги ЛСГ ларнинг ажратилиши ҳам кўп босқичлидир.

Масалан, тирик мавжудотларни атовчи бирликлар бирикадиган ЛСГ жонсиз предметлар номлари гуруҳига қарама-қарши қўйилади. Бу умумий гуруҳ таркибида қушлар номлари лексик-семантик гуруҳ, масалан, балиқ турлари атамалари гуруҳдан фарқланади. Худди шу каби, инсоний ҳис-туйғулар билан боғлиқ сўзлар гуруҳини кейинги босқичда нжобий ва салбий ҳис-туйғулар лексик-семантик гуруҳларига тақсимлаш мумкин.

Бирор бир лексик-семантик гуруҳ таркибига кирувчи сўзлар умумий семантик хусусиятга эга бўлиши сабабли ушбу хусусиятни ягона бир сўз билан аташ эҳтимоли тугилади. Кўпинча бу сўз ушбу ЛСГнинг ўзидан танланади ёки бу вазифани махсус шартли белги бажариши ҳам мумкин. Масалан, ҳаракат феъллари ЛСГни ажратаётиб, умумий семантик белгини «ҳаракат қилиш» сўзи билан аташ ёки билан белгилаш умумий қайд этилган ҳодисадир.

Агар ажратилган ЛСГ бошқа бирор катта ҳажмдаги гуруҳ таркибига кирса, ушбу ЛСГ сўзларининг икки ва ундан ортиқ умумий маъно хусусиятига эга бўлиши табиийдир. Бинобарин, салбий эмоция ЛСГ таркибдаги сўзлар учун «эмоционаллик» ва «салбийлик» семантик хусусиятлари умумлашуви бир хилда ҳосилдир.

Маълум қатордаги сўзларни ягона бир ЛСГ таркибига бириктирувчи умумий семантик хусусият аини пайтнинг ўзидан гуруҳларни бир-биридан фарқлаш учун ҳам асос бўлади (ушбу гуруҳларни ўзаро қиёслаш ва қарама-қарши қўйиш учун мантиқий

асос бўлган тақдирда). Буни биз салбий ҳис-туйғуни ифодаловчи сўзлар гуруҳида ҳам кўришимиз мумкин. Ушбу ҳолатда «салбийлик» хусусияти «ижобийлик» хусусиятига қиёсан маълум бир ЛСГ ни ажратувчи семантик белгига айланади.

Компонент таҳлил жараёнида ҳар бир сўз маълум бир ЛСГ га тобе бирлик сифатида қаралади. Шу сабабли КТнинг объекти алоҳида сўз бўлмасдан, балки тўлиқ таркибдаги лексик-семантик гуруҳдир. Лекин КТ охир-оқибатда алоҳида сўзларнинг маъно ҳажмини, унинг барча ҳолатларда намоён бўладиган семантик хусусиятларини аниқлаш мақсадини кўзлайди.

Сўзсиз, КТнинг тадбиқ қилиниши миқдор жиҳатидан чегараланган ЛСГ ларда осироқ кечади. Шу сабабли бўлса керакки, қарийб барча семасиологияга оид рисола ва ўқув қўлланмаларнда мисол тариқаснда қон-қариндошлик атамалари гуруҳига изоҳ берилади «Ота», «Она», «ўғил», «қиз», «амма», «хола», «амаки», «тоға», «келин», «куёв», «ака», «ука», «почча», «янга» каби лексемалар «қариндошлик» маъно хусусияти умумийлигига асосан ягона бир гуруҳга бирикадилар. Аммо ушбу сўзлар бошқа турдаги маъно белгилари фарқиға нисбатан қарама-қарши қўйиладилар: а) жинс: аёл (1) – эркак (2); б) авлод: бир авлод (3) – турли авлод (4): олдинги авлод (4) – кейинги авлод (5); в) қариндошлик даражаси: қондошлик (бевосита) (6)- билвосита қариндошлик (7).

Бундай қиёслаш асосида қуйидаги дифференциал (фарқловчи) маъно хусусиятлари қатори ажратилади: Р1-2, 3-(4-5), 6-7 ва шу хусусиятлар асосида ушбу ЛСГга кирувчи барча сўзлар маъноси маълум турдаги фарқловчи белгиларнинг бирикмаси ёки тўплами сифатида ёритилади. Масалан, «она» сўзининг маъноси 2,4,6 хусусиятлар тўпамндан иборат (аёл жинсидан олдинги авлодга тобе бевосита қариндош); «хола» сўзининг маъносини эса Р 2, 4, 7 хусусиятларнинг бирикиши ташкил этади (аёл жинсидаги олдинги авлод, бевосита қариндош); «куёв» сўзи, ўз навбатида, Р 1,5,7 маъно хусусиятлар тўпамидан ташкил топади (эркак жинсидан кейинги авлод, билвосита қариндош).

Бошқа ЛСГ лар таркибидаги сўзларни ҳам худди шу йўсинда КТ дан ўтказиб, уларнинг маъно хусусиятларини аниқлаш мумкин. Бинобарин, салбий беихтиёр эмоция ЛСГ га

кирувчи сўзлар куйидаги хусусиятлар асосида ўзаро қиёсланадилар (Ахманова ва бошқалар 1969: 65-77):

1) ҳис-туйғунинг пайдо бўлиш характерига нисбатан:

а) бирламчи (ташқи таъсирга бевосита бўлган ҳис-туйғу жавоби): алам, ўкинч, қаҳр-газаб, жаҳл, зарда кабилар.

б) иккиламчи (олдинги эмоционал ҳолат таъсирнда тугиладиган ҳис-туйғу): нафратланиш, газабланиш, аччиқланиш, зарда қилиш кабилар;

в) яширин эмоция: газаб, аччиқ, қоникмаслик, норозилик кабилар.

2) ҳис-туйғунинг кечиш ҳолатига нисбатан:

а) пассивлик: алам, ўкинч, қаҳр, зарда кабилар;

б) фаоллик: газабланиш, нафратланиш, жаҳл қилиш кабилар;

в) назорат қилиш имконияти мавжудлиги: аччиқ қилиш, қоникмаслик, алам қилиш кабилар.

д) назоратнинг йўқолиши: қутуриш, зарда қилиш, қаҳр қилиш кабилар.

3) даврийлиги:

а) давомлилик: қаноатланмаслик, қоникмаслик, алам, газаб кабилар.

б) тугалланганлик: қутуриш, қаҳр, жаҳл, зарда кабилар.

Ҳар қалай, бирор бир ЛСГ таркибига кирувчи сўзларни умумий маъно хусусиятлари асосида таҳлил қилиш жараёнида ушбу сўзлар семантикасини тўлиғича ёритиш имконияти анчагина чегараланганлигини ҳам унутмаслик лозим. Бундан ташқари, ЛСГларни ажратиш амали ҳам айрим ҳолларда қийин кечади. Шу сабабларга кўра ҳозирча бирор тил лугат бойлигини ташкил қилувчи сўзлар туркумларининг маълум гуруҳлар бўйича тўлиқ тақсимотини акс эттирувчи лугат ёки бошқа турдаги асар ҳозирча йўқ. Бироқ КТ маҳсулдор ва истиқболли лисоний тадқиқ методи эканлигини инкор этиб бўлмайдди, зеро, ушбу метод воситасида кўплаб семасиологик муаммолар ечимига йўл топиш мумкинлиги ўз исботини аллақачон топган. Масалан, ушбу методнинг полисемия ва омонимия ҳодисаларига оид қатор саволларга жавоб излашда қўл келиши тажрибада синаб кўрилган. Украиналик тилшунос М.И. Задорожнийнинг фикрча, ташқи кўриниши бир

хил бўлган сўзларнинг алоҳида маънолари ўртасида ўзаро боғлиқлик борлиги ёки йўқлиги умумий маъно хусусияти мавжудлиги мезонда қаралади. Бундай ҳолларда сўзлар (ёки маъно компонентлари) ўртасидаги «семантик масофа»ни қуйидаги формула ёрдамида ўлчаш мумкин:

$$Sab = 1 - \frac{Ma \cap Mb}{Ma \cup Mb}$$

Бу ерда Sab – а ва b маънолари ўртасидаги «семантик масофа», Ma – а маънонинг бўлаклари тўплами, Mb – в маънонинг бўлаклари тўплами,

~ - тўпламлар кесими белгиси (мос келадиган маъно хусусиятлари миқдори), ~ - тўпламлар бирикуви белгиси (барча маъно бўлаклари йигиндиси).

Ушбу формулага асосан алоҳида маънолар ўртасидаги семантик масофа нолдан биргача бўлиши мумкин. Масалан, «кўрмоқ» 1 (кўриш ёрдамида ндрок этиш) ва кўрмоқ 2 (сезиш, англаш) ўртасидаги бундай масофа қуйидагига тенг:

- 1) ндрок қилиш – ндрок усули;
- 2) кўриш воситасида;
- 3) тасаввурда;
- 4) ндрокнинг натнжалчилиги.

КТ тадбиқ этилаётган сўзларнинг синтагматик хусусиятлари инобатга олинган ҳолда бажарилса, лексик синонимлар таснифи осон кечади. Чунки лугат бирликларининг фарқловчи маъно хусусиятлари бир хил имкониятга эга бўлмайдилар. Уларнинг айримлари сўзларни кўринишдаги фаоллашувда фарқлаш имкониятига эга бўлса, бошқаларининг маънолари эса қарама-қарши қаторларда нейтраллашуви ҳеч гап эмас. Бундай сўзлар матнда ўзаро ўрин алмашадилар. Тенг ҳуқуқли ўрин алмашинув синоним сўзларни аниқлашнинг асосий усуллардан бирндир.

3.6.4. Трансформация методи

Трансформация методи ҳам лисоний бирликларнинг парадигматик муносабатларини ўрганишга йўналтирилган. Ушбу методнинг олдингилардан фарқи шундаки, унинг асосида бир

тизим таркибидаги бирликларнинг бир-бирига ўтиши, бири иккинчисидан «тугилиши» ёки ясалиши гоёси ётади.

Тил бирликларининг қандай тузилиши, ўзаро ўрин алмашинувига оид мисол ва фактлар тилшунослар диққатини олдиндан жалб этиб келар эди. Бу ҳодисалар, айниқса, матн таҳрири жараёнида бир синоним сўзлар ўрнида иккинчисини қўллаш, стилистик жиҳатдан маъқул кўринган синтактик қурилмаларни топиш амалиётида яққол кўзга ташланиб туради. Лекин бундай амаллар нагнжаларининг тилшунослик соҳасидаги аҳамиятини илмий асослаш биринчилардан бўлиб Санкт-Петербурглик олим акад. Лев Владимирович Щербага насиб этган экан. Олим тилшунослик назариясига тажриба (эксперимент) тамойилини жорий қилишни таклиф қилади ва нутқий тузилмаларни турли кўринишларда ўзгартириш йўли билан назарий хулосаларининг тасдиқловчи ёки инкор этувчи материал тўплаш мумкинлигини исботлаб берди. Шундай қилиб, лисоний тажриба илмий тадқиқотнинг ва трансформацион методнинг асосий амалига айланди.

Трансформацион методнинг илмий тадқиқот методи сифатида тўлиқ шаклланиши ва унинг турли вариантларининг яратилиши америкалик тилшунослар З.Хэррис, Д.Уорс, Н.Хомскийлар номлари билан боғлиқдир. Дистрибутив таҳлилнинг камчиликларини бартараф этиш истагида бўлган тилшунослар трансформация усулига мурожаат қилишди. Бу усул ҳозирги пайтда синтаксисда кенг қўлланилмоқда ва синтактик тузилмаларнинг турли ўзгартириш қонуниятлари бу бирликларнинг умумий тизимда тутган ўрнини аниқлаш имконини бермоқда.

Ҳар қандай гап тузилиш ва таркиб жиҳатдан ўзгаришларга бўлган имкониятларига нисбатан тажриба синовдан ўтиши мумкин ва ушбу гап айнан шу трансформация имкониятлари ўлчови асосида у ёки бу синтактик турлар қатордан ўрин олади. Бундан ташқари, ушбу синовлар жараёнида гап бўлаклари, унинг ташкилий қисмларининг семантик хусусиятлари, синтактик муносабатлари ҳам аниқланади ва бу жиҳатдан трансформацион метод дифференциал маъно хусусиятлари таҳлилинини тўлдиради, унинг исботловчи амалига айланади.

Трансформация методини лисоний тажриба усули сифатнда гап бўлаklarининг синтактик-семантик хусусиятларини аниқлашда кенг миқёсда қўллаш имконияти мавжудлигини қуйидаги мисоллар таҳлилида изоҳлаш мумкин: Rachel was looking at him – with her honest brown eyes «Рачел унга тикилиб турган эди – ростгўй қўй кўзлари билан» ва Rachel was there – with her honest brown eyes «Ростгўй қўй кўзлари Рачел ўша ерда эди» гаплари қиёсланганда Rachel бўлагининг агентивлик маъносига эга эканлигини, иккинчиснда эса бу фарқловчи семантик хусусият йўқлигини кўрамиз. А.М.Мухин (1980: 278) биринчи гандаги агентив ситаксемани иккинчисидаги субстанционал синтаксемадан фарқлаш учун трансформация усулига мурожаат қилишни маслаҳат беради: Rachel was looking at him----- He has been looked at by Rachel. Иккинчи гап эса бундай мажхул даражага ўтказиш трансформациясига «бўйсунмайди». Худди шунингдек, олим his hair was long «унинг сочи узун эди» синтагмасидаги was long бўлаги квалитатив (сифатловчи) синтаксемалар қаторига киришини ушбу синтагманинг аниқловчили тузилмага трансформация қилиниши имкониятида кўради: his hair was long -- ----his long hair «унинг узун сочи». Қиёсланг (Мухин 1990: 258): the greatness of Charles Strickland was authentic «Чарлз Стрикленднинг буюклиги ҳақиқий эди» ----- The authentic greatness of Charles Strickland «Чарлз Стрикленднинг ҳақиқий буюклиги».

Синтаксисда трансформация методидан икки асосий мақсадда фойдаланилади:

1) тизимлаштириш мақсадида (бир гапнинг иккинчисига «ўтиши» қондаларини аниқлаётиб, биз уни синтактик муносабатлар қаторнда тутган ўрнини аниқлаймиз);

2) таснифлаш мақсаднда (трансформация ўзгартиришлари жараёнида гап бўлаklarининг «хулқ-атвори»га қараб, биз уларнинг синтактик-семантик вазифаларини аниқлаймиз ва таснифлаймиз).

Ушбу икки мақсаднинг фаркига нисбатан трансформация методи қўлланилганда, трансформация синтези ва трансформация таҳлили амаллари фаоллашади.

Булардан трансформация таҳлили тасниф мақсади кўзланганда фаоллашади ва унинг асосида гаплар ва уларнинг

таркибий бўлақларини алмаштириш (ўзгартириш) йўли билан тил бирликларининг тизимий хусусиятлари аниқланади ва улар маълум гуруҳларга тақсимланадилар.

Таҳлил ва тасниф мақсадлари кўзланганда, трансформациянинг қуйндаги амаллари бажарилади:

1) дастлаб кичик гуруҳдаги тузилмаларнинг трансформациялари доираси аниқланади ва бу трансформациялар жараёнида лугавий таркиб сақланиб, грамматик морфемалар ўзгариши мумкинлиги шарт қўйилади;

2) ҳосил бўлган трансформация шакллариининг гуруҳ рўйхати тузилади (кейинчалик бу рўйхат тўлдирилиши мумкин);

3) барча турдаги трансформалар матн таркибда синовдан ўтказилади ва уларнинг фаоллашув имконияти аниқланади;

4) таҳлил қилинган тузилмалар трансформация фаоллашуви имкониятларига нисбатан маълум гуруҳларга тақсимланадилар.

Трансформация синтези тизимлаштириш мақсадини кўзлайди. Ушбу кўринишда трансформациялар синтактик тузилмаларни яшаш (ҳосил қилиш) қондалари мажмуасини аниқлаш имконини беради. Бу қондалар асосида турли кўринишдаги гаплар ўзаро қиёсланадилар ва тизимлаштирилади.

Трансформация синтезда ҳам трансформация таҳлилида қўлланилган амалларга мурожаат қилинади, аммо бу амалларнинг бажарилишида маълум шартларга риоя қилиш талаби бор. Чунончи, гаплар тузилишини ўзгартиришда лугавий таркиб сақланиши талаби билан бир қаторда мазмун инвариантлиги (ифодаланаётган воқеа-ҳодисанинг бир хиллиги) шарт қўйилади. Бу шартга биноан «Опаси укаси билан фахрланади» каби гапларни «Укаси опаси билан фахрланади» турндаги трансформага ўтказиш таъқиқланади. Трансформация таҳлилида эса бу турдаги ўзгаришлар одатийдир.

Бундан ташқари, грамматик морфемалар ўзгартирилиши билан ҳосил бўладиган трансформаларнинг ушбу метод доирасидаги талқини ҳам мунозараландир. Зеро, гаплар трансформациясини таъминловчи грамматик морфемалар ўз таркиби, табиати ва ажратиб олиш усулига нисбатан турли гуруҳларга ондирлар. Агарда фаранг тилшуноси Ж.Вандрисе

(1937) изидан борсак, ушбу морфемаларнинг куйндаги турларини ажратамиз:

1) сегмент (бўлак) морфемалари (булар сўз ва гап қисмлари, яъни аффикс, ёрдамчи сўз кабиларни ифодалайдилар);

2) суперсегмент морфемалар, яъни гапнинг грамматик хусусиятини изоҳловчи, лекин бевосита гап таркибда ифода топмайдиган воситалар (масалан, интонация). Кейинги босқичда сегмент морфемалар ҳам бир неча турларга ажраладилар:

1) алоҳнда сўз билан боғлиқ бўлган морфемалар (аффикслар);

2) алоҳнда сўз билан боғлиқ бўлмаган морфемалар (иредлог, послелог, боғловчи, юклама кабилар).

Турли гуруҳларга онд морфемаларнинг трансформация амалларининг бажарилишидаги ўрни ва роли мос келмайди. Шу сабабли уларнинг барчаси ҳам бир хилда трансформация синтези амаллари талабларига жавоб бера олмайдилар. Гапларнинг трансформалари муқобиллигини фақатгина шакл ясовчи морфемалар таъминлайди, сўз ясовчилар эса бу қобилиятга эга эмас, деган фикр ҳам мавжуд (Исаченко 1963: 67-68). Лекин бу қоидадан чекиниш ҳоллари ҳам йўқ эмас: *У ҳаяжонланмоқда – У ҳаяжонда; Менинг дўстим санъатга қизиқади – Менинг дўстимнинг санъатга қизиқиши кучли.*

Бизнингча, трансформацион амаллар доирасидан сўз ясовчи морфемаларни тўлигича чиқариб ташлаш мумкин эмас. Бу синтаксис ва сўз яшаш тизимлари ўртасидаги боғлиқликни йўқотишга олиб келиши муқаррар. Турли грамматик морфемалар ўзгариши трансформаларнинг ҳар хилда бўлишига олиб келиши ҳақнда гапирсак, маъқулроқ бўлар эди.

Лугавий бирликларнинг трансформация шаклларига таъсири генератив грамматикада бирмунча батафсил ва мухтасар ёритилган. Ушбу грамматиканинг асосий ютуқлардан бири синтаксисни аниқ тизим сифатнда тасаввур қилиш ва унинг бирликларини ўзаро муносабатда бўлган воқелик кўринишида ёритиш имкониятини исботлаб берганлигидадир.

Аммо ушбунни қайд этиш билан биргаликда, трансформация методини ҳар қандай нуқсондан холи усул сифатнда тарғиб қилиш истагида эмасмиз. Аксинча, унинг амалиётда қўлланишида учрайдиган кўплаб тўсиқлар ушбу метод ўз илмий моҳиятини

хануз тўлиқ топмаганлигидан гувоҳлик беради. Энг хавфлиси, трансформация амаллари айрим ҳолларда тажриба субъекти – тадқиқотчининг шахсий нуқтаи назари, танловдаги ихтиёрийлик доирасидан тўлиқ чиқа олгани йўқ.

3.7. МАТЕМАТИК ТИЛШУНОСЛИК

«Математик тилшунослик» - тил ҳақидаги фаннинг тўла ҳуқуқли соҳасидир, бу тушунча эндиликда барчага таниш ва унинг қўлланиш доираси «қиёсий тилшунослик» тушунчасидан кам эмас. Бунинг исботини биз математик тилшуносликнинг олий ўқув юртлари учун тасдиқланган намунавий ўқув режаларига мажбурий фан сифатнда киритилишида ҳам кўришимиз мумкин.

Техника ва ахборот технологиясининг ҳозирги ривожланиш даврида фан тараққиёти учун математиканинг аҳамияти чексиздир. Шу сабабли барча фанларнинг ривожини математика ривожини билан боғлашмоқда ва математик асосга эга бўлмаган тадқиқотлар ҳулосаларининг гумонли эканлиги қайд қилинмоқда.

Айримлар математикани «фанларнинг қиролчаси» сифатида таърифлашади. Ҳақиқатда эса «фанлар қиролчаси» фалсафадир, математика унга тобе, зеро, математик назариялар фалсафадан (аниқроғи – мантиқдан) ўзлаштирилган.

Тилшуносликка математик таҳлил усулларини тадбиқ қилишнинг ашаддий тарафдорлари структуралистлардир. Ҳатто уларнинг фикрича, структурализмнинг “тугилиши” сабабчиси ҳам математикадир. Буни биз структур тилшунослик ҳақидаги қўлланма муаллифи Ю.Д. Апресяннинг қуйндаги қайднда аниқ кўришимиз мумкин: “... ҳар бир эмпирик фаннинг асосий вазифаларндан бири қўлланишдаги тушунчаларни ўз ўтмишидаги бўлган фанга оид тушунчаларга мослаштиришдир... структур тилшуносликнинг ўтмишндаги фан – математика” (Апресян 1966:38).

Математик тушунча ва амаллар тилшуносликка онд тадқиқотларда XIX аср ўрталариданоқ, яъни структурализм пайдо бўлишидан бирмунча олдин тадбиқ қилина бошланган. Математиканинг бошқа фан соҳаларига тадбиқи қутилган самара бериши айнан ўша пайтларда ўз исботини топган.

Статистик усулнинг лингвистик тадқиқотлардаги аҳамияти барчага маълум. Унинг ёрдамида лисоний бирликларнинг қўлланиш коэффиценти, яъни нутқий (ёзма ва оғзаки) фаоллик даражаси аниқланади. Статистик таҳлил натижаларидан амалий мақсадларда, масалан, ёзма ёдғорликлар сирларини очишда, криминалистикада (номаълум муаллифни аниқлашда), луғатлар тузишда, стилистик таҳлилда ва бошқа соҳаларда фойдаланилади.

Статистик таҳлил, сўз шакллари ва ғаплар қурилишининг аналитик қолипларини тузиш бир тилдан иккинчи тилга машина (автоматли) таржиманинг математик асосини яратиш имконини беради. Ҳозирги кунда турли хил таржима автоматлари пайдо бўлган ва ҳар бир шахс улардан фойдаланиш имконига эга. Аммо бу турдаги машиналарнинг қобилияти анчагина чекланганлигини ҳам унутмаслик лозим, уларнинг “тиши” фақатгина содда, унчалик мураккаб бўлмаган матнларга “ўтади”. Фақатгина автоматик луғатларнинг (масалан Японияда кенг кўламдаги қўлланишда бўлган иероглифлар луғати) имкон даражаси анчагина кенг.

Математик методларни (баъзан уларни “аниқ” ёки “жиддий” методлар деб ҳам аташади) тилшуносликка тадбиқ этиш тарафдорлари тил тизимида товуш, сўз, морфема каби қийматлар (катгаликлар) мавжуд ва уларни миқдоран таҳлил қилиш мумкин, деб ҳисоблайдилар. Бироқ ушбу қийматларнинг ўзаро нисбати математик хусусиятга эга бўлмаса керак ва шу сабабли бу нисбатни математик ишоралар воситасида ифодалаш қийин масала. Масалан, “нотинчликда” сўз формасини морфемалар йиғиндисидан (но+тин+ч+лик+да=нотинчликда) иборат деб ҳисобласак, морфемаларни рамзий белгилар билан алмаштириш мумкин: но-(префикс) – п; тин – (ўзак) – ў; -ч -(суффикс) – с; лик – (суффикс) – с; -да – (флектив қўшимча) – ф; унда куйидаги тенглама ҳосил бўлади: п+ў+с+с+ф. Лекин буидай тузилмани математик формула сифатида талқин қилиш мушкул, чунки бу ерда математик ўзгариш амалларини (қўшилаётганлар ўрнини алмаштириш, бир қиймат ўрнига иккинчисини қўйиш, қавсдан чиқариш каби) бажариб бўлмайди. Демак морфемаларнинг ўзаро муносабати бутунлай бошқачадир.

Математика, биология, физика каби аниқ фанларга хос метод ва усулларни тўғридан-тўғри лисоний таҳлил доирасига

кўчириш методологик жиҳатдан нотўғридир. Бу йўсидаги уринишни, масалан, математик флоттохронология методи қўлланишида кўришимиз мумкин. Ушбу метод тарафдорларининг фикрча, тил луғат бойлигининг янғиланиши маълум вақт даврийлигида маълум фозда юзага келади. Шунга биноан икки қариндош тилнинг бир-биридан ажралиш даврине ёки умуман тилнинг бир тараққиёт ҳолатининг иккинчисига ўтиш вақтини аниқлаш мумкин эмиш.

Биринчисида кўйдаги формула таклиф қилинади: $d = \log c$
 $2 \log r$ (ажралиш пайти сақланган луғавий бирликлар фози лоғарифмини сақланиш коэффиценти лоғарифмига икки ҳисса кўпайтиришига тенг).

Иккинчи формула: $\log r = \log t + (1000 \text{ йил давомида сақланиш коэффиценти лоғарифми луғатлар ўртасида мослик фозининг лоғарифмига тенг. Бунда луғатлар мослиги фози элемент ҳосил бўлгандан буён ўтган давр микдориға тақсимланади}).$ Масалан, археологик қазилар жараёнида топилган кўмир таркибиға асосланиб, ёнғин бўлиб ўтган вақтни аниқлашади. Лекин, лисон – ижтимоий ҳодиса, унинг тараққиёти «ўлик» дунё мавжудотларидан тубдан фарқ қилади. Тил луғат таркиби қисқа муддатда катта ўзгаришларни бошдан кечириб, кескин янғиланиши ҳеч гап эмас. (масалан, XI асрда норманлар истилоси натижасида инглиз тили луғат таркибининг қарийб ярмини роман ўзағидаги сўзлар ташкил қила бошлади. Худди шунингдек, мустақиллик даврида ўзбек тили луғати янги атамалар ҳисобидан кескин бойиб бормокда). Шунинг билан бирғалиқда, айрим тиллар луғат бойлиги асрлар давомида сезиларли даражада ўзгармасдан қолиши мумкин (масалан, литва тилида бу ҳодиса кузатилган). Бундан ташқари, тилларнинг ажралиш давриға оид ёзма ёдғорликлар бўлмаса (ёки улар кам микдорда сақланган бўлса), ушбу тиллар луғат таркибини тўлиғича аниқлашнинг имкони йўқ. Демак, математик флоттохронология методининг қўлланиши ҳар доим ҳам ижобий натижа беравермайди.

Аммо флоттохронология методининг камчиликларини кўриб, уни бутунлай унутиш лозим деған хулоса пайдо булиши асло мумкин эмас. Лисоний таҳлилда математик амаллардан фойдаланиш имкониятлари кўп ва тилшуносликнинг «аниқ» фанлар билан бирға ривожланиши, ўз муаммолари ечимини

топишда аниқ фанларга хос методлардан самарали фойдаланиш имконига эга эканлигининг аллақачон ғувоҳи бўлганмиз.

Куйида айрим лисоний ҳодисалар таҳлилида математик усуллардан фойдаланиш имкониятларини батафсилроқ ёритишга ҳаракат қиламиз.

3.7.1. Гап тузилиши формуласи

Анъанавий ғрамматикада гап тузилишининг асоси эга-кесим бирикувчи сифатида талқин қилинади. «X ухляпти» туридаги гапларда X – эга, «ухляпти» - кесим ҳисобланса, «X Yни кураяпти» туридаги гапларда эса X – эга, Y – кесимнинг кенгайиши. Бундай талқида келтирилган гап формулалари бир ўринли ёки бир аргументли вазифага эга.

Мантиқий таҳлилда «эга-кесим» ёки бир ўринли структурага эга бўлган гаплар («Аҳмад ухляпти») $f(x)$ формуласида ифодаланеди, яъни f – «ухляпти» мазмунини ифодаласа, X нинг мазмуни «Аҳмад» аргументидир.

Худди шундай формула «Аҳмад Тошматни кўраяпти» гапига ҳам мос келади: f нинг мазмуни кенгайтирилган кесим «Тошматни кўраяпти», ўзгарувчан қиймат X эса «Аҳмад» аргументини ифодалайди.

Бундай талқида тушум келишиги шакли «Тошматни» «кўраяпти» кесимининг кенгайиши натижасидир ва «Тошматни кўраяпти» тузилмаси «Аҳмад» аргументининг мураккаблашган вазифасидир.

Баён қилаётган таҳлил услуби генератив ғрамматика йўналишидаги тадқиқотларда қўлланиладиган усулларга мос келади. Н. Хомский (1973) таклиф қилган гап тузулишининг генератив шакли ҳам «эга-кесим» схемасига мосдир. Н.Хомскийнинг фикрича, ҳар қандай гап тузилиши неғизиди $S = (V, D)$ схемаси ётади: S (sentence) – таянч рамз; V – терминал бўлақлар рамзи; D – ҳосил қилиш қодалари.

Н. Хомский (1962 : 430 – 331) «Одам тўпни теиди» туридаги гапларнинг беш таянч рамздан ҳосил бўлишини куйидаги формула мисолида изоҳлайди:

1. $S \rightarrow NP+VP$ (NP – эга ғуруҳи, VP – кесим ғуруҳи).
2. $NP \rightarrow N$ (от).

3. $N \rightarrow \text{одам}$.
4. $NP \rightarrow \text{фeъл} + N$.
5. Фeъл – «теиди».
6. $N - \text{тўп(ни)}$.

Ушбу ғапнинг ҳосил бўлиш жараёни келтирилган қоидаларнинг кетма-кет намоён бўлиши билан боғлиқ:

1. $S \rightarrow NP + VP$
2. $N + VP$.
3. Одам + VP.
4. Одам + фeъл.
5. Одам + N + теиди.
6. Одам + тўп + теиди, яъни «Одам тўпни теиди».

Бу кўринишдаги тавсифда ғап структурасининг барча бўлаклари эга ғуруҳининг ёки кесим ғуруҳининг таркибига кирадилар.

Генератив ғрамматикада ҳам (анъанавий ғрамматикада бўлганидек) ғап бир аргументли функция сифатида талқин қилинади: эга ғуруҳи аргумент, кесим ғуруҳи эса бу аргументдан юзага келадиган вазифадир. Айтиш жоизки, замонавий мантикда кўп аргументли функциялар ҳам мавжудлиги эътироф этилади.

«Аҳмад ухляпти» ғапи $f(x)$ икки аргументли тузилмадир ва бу ерда f функциясининг мазмунида ҳолат (state) ишораси бор. Ўзгарувчан қийматли f нинг вазифаси X «Аҳмад» аргументи мазмунини ҳам қамраб олади. Шунингдек, «Аҳмад Тошматни кўраяпти» ғапи ҳам икки аргументли $f(x,y)$ вазифани ифодалайди. Бу ерда f функциясининг мазмуни «кўраяпти» ҳамда ўзгарувчан қийматлар x ва y ларнинг аргументлари – «Аҳмад» ва «Тошматни» яғона қолипни ташкил қилишади.

Кўп аргументли функцияни ифодаловчи ғаплар ($n > 1$) муносабатлар тизими сифатида қаралади. «Муносабатлар тизими» тушунчасини қўллашни А. Тарски (1951: 548-588) таклиф қилган.

Ушбу тизим $S=(A,P)$ кўринишдаги чекли кетма-кетлик (давомийликдир) ва бу ерда A – тизими P – тизимдаги элементларнинг у ёки бу муносабатларининг ифодасидир.

Муносабатлар тизимига эга бўлган ҳар қандай ғапнинг умумий формуласи $S=(A,P,n,V,\phi,D)$: S – ғап, A – алоҳида муносабатлар асосида боғланган предикатлар умумлашмаси ёки алоҳида функциянинг аргументлари тўплами; P – предметларни

боғловчи муносабатлар; p – предикатли предметлар (аргументлар)нинг лисоний ифодаси; f – предикатли предметларни ёки улар ўртасидаги муносабатларни лисоний ифодалашда фойдаланиладиган грамматик шакллар; D - юқорида айтилган лисоний ифода турларини аниқловчи қоидалар.

Икки ўринли муносабатнинг биринчи предметини «референт» деб аташса, иккинчисига эса «релят» атамасини беришади.

Г. Райхенбахнинг (1948) фикрича, бир ўринли бўлмаган муносабатни бир аргументли функция шаклида тасаввур қилиш кейинги предметнинг мураккаб функцияга синғдирилиши натижасидир. Бу ҳолда иккинчи аргумент яширин ифодага эга. Олим айтилган бир ўринли функция ифодасини қуйидаги формулада кўрсатади:

$$q(x) = f(x, y_1)$$

Бу ерда $y_1 - q(x)$ функциясининг яширин аргументидир.

Лекин Г.Райхенбах томонидан келтирилган ғапни («Х Вильямнинг ўғли») икки ўринли функциянинг ифодаси сифатида талқин қилган маъқулроқ.

Биринчидан, ғап структурасининг бу йўсиндаги талқини икки аргумент ўртасидаги муносабатни конверсив (тесқари, биридан бирига кўчувчи) муносабат деб ҳисоблаш имконини беради. Конверсив муносабатлар санок бошига эга бўлганда юзага келади. Масалан, x ва y ўртасидаги муносабат « x y дан балаид» ёки « x y нинг ўғли» ифодаларида тўғри, деб ҳисобланса, « y x дан паст» ёки « y x нинг отаси» ифодаларида тесқари, конверсивдир.

Муносабатларнинг конверсивлиги тушунчаси «катта-кнчик» ифодасини бир бутунликка боғлаш имконини беради: « x y дан катта» ва « y x дан кнчик». Худди шунингдек «ақллироқ – ахмоқроқ»: « x y дан ақллироқ» ва « y x дан ахмоқроқ»; «яхшироқ – ёмон»: « X y дан яхшироқ» ва « y x дан ёмон».

Ҳар қандай ғап эга-кесим тузилишидаги структура сифатида талқин қилинишида иккинчи предметни фақатгина кесимнинг кенгайтирилиши кўринишида тасаввур қилиш мумкин. Лекин бу ҳолда эга ва тўлдирувчини яғона бир муносабатдаги бўлақлар сифатида қараб бўлмайди.

Иккинчидан, ғап структурасини муносабатлар тизими сифатида талқин қилиш икки предмет (аргумент) ўртасидаги

муносабатнинг *симметрик* ва *носимметрик* турларини фарқлаш имконини беради.

Агарда икки аргумент ўртасидаги муносабат симметрик бўлса, унда икки ўринли функциянинг ифодаси тўғри ва тескари йўналишда ўзгармасдан қолади. Масалан, « x у нинг акаси» ва « $у$ x нинг акаси» тузилмаларида x , $у$ эркак жинсидаги шахслар маъносини олади.

Икки аргумент ўртасидаги муносабат носимметрик бўлган тақдирда тўғри муносабатнинг ифода усули ўзгаради. Масалан, « x $у$ нинг ўғли» тузилмасида x нинг $у$ га муносабати лисоний ифодаси «ўғли (дир)». Бу тузилманинг конверсияси « $у$ x нинг отаси» гапи билан ифодаланади ва бу ҳолда $у$ нинг x га муносабати «отаси(дир)» шаклида ифода топади.

Уч ўринли муносабатни ифодаловчи гаплар b хилдаги тузилишга эга бўлишлари мумкин. Масалан гап a , b , c предметлари ўртасидаги муносабатни ифодалайди десак, унда биргина $R(a,b,c)$ уч ўринли муносабат доирасида 3 бинар (жуфтлик) фарқлари муносабати юзага келади: $a b(r) - b c(r)$. Бу уч жуфтлик муносабатлари биргина уч ўринли муносабат $R(a,b,c)$ нинг олтига вариантыни тузиш имконини беради.

Учала предикатли предметнинг ҳар бири ҳам таянч бўлиши мумкин; бу эса биргина муносабатнинг уч вариантдаги тузилишини яратади. Ҳар бир бинар гуруҳ муносабатлар конверсияси имкониятига эга. Бу эса яна уч вариантни ҳосил қилади. Қуйидаги муносабатлар эса муҳокама қилинаётган ҳодисанинг амалда тўрт вариантли бўлиши мумкинлигидан далолат беради:

1.1. $ab - ac - ac$. *Автомат чойни қадоқларга жойлайди.*

1.2. $ba - bc - ac$. *Чойни автомат қадоқлайди.*

2.1. $ac - ab - cb$. *Автомат чойни қадоқлайди.*

2.2. $ca - cb - ab$. *Чой автомат (томонидан) қадоқланади.*

Ушбу тузилмаларга уч ўринли муносабатларни ифодаловчи гап турлари мос келади.

3.7.2. Гапларнинг нормативлик ёки псевдонормативлик жиҳатидан таҳлили

Мантиқий ва лисоний семантика одатда қарама-қарши қўйилса ҳам, уларнинг ўзаро яқинлиги инкор қилинмайди. Лекин ушбу яқинлик икки кўринишда бўлади. Бир томондан, лисоний семантика, худди тилшуносликнинг барча соҳаларидагидек, тадқиқни формаллаштиришга кўпроқ интилади ва шу сабабли замонавий мантиқнинг формал усуллариға мурожаат қилади. Бошқа томондан, мантиқшунослар тилни тафаккур фаолиятининг воқеланиши сифатида талқин қилаётиб, дескриптив (тавсифий) гаплар билан чекланиб қолмасдан, бошқа турдаги ҳукмларға ҳам мурожаат қилишмоқда. Албатта, улар асосан табиий тил материалидан фойдаланишмоқда.

Лекин бу жараёида айрим муҳим тўсиқларнинг пайдо бўлиши муқаррар. Сунъий тиллар, ифода усул ва воситаларининг аниқлиги билан ажралиб туради (шу сабабли улардан компьютер дастурларида фойдаланиладилар). Сунъий тилларнинг энг асосий камчилиги улар табиий тил каби бой ифода воситаларға эға эмас ва турли вариантларға мослаша олиш каби хусусиятлар ҳам уларға хос эмас. Мантиқшунослар бу камчиликларни бартараф этиш мақсадида кўп тармоқли, имкониятлари кенгроқ сунъий тил яратиш умидидадилар ва бу тилни ҳосил бўладиган нутқий тузилмалар миқдори жиҳатидан имкон борнча табиий тилға яқинлаштиришни режалаштирганлар.

Қоидаларға келсак, улар нормани жорий қилиш воситасидир ва бу қоидалар ўзиға хос «қелишув» натижасидир. Булар қаториға, масалан, жиной кодекс қоидалари ва шахмат ўйини қоидалари ҳам киради. Аммо биринчиси бузилғанда, жазо санкцияси қўлланилса, иккинчисида ҳеч қандай жазо назарда тутилмайди.

Ўз-ўзини тутиш муомала нормасини олиб кўрайлик. Бу турдаги нормани ифодаловчи гапнинг генератив қолипи қуйидагича:

xRa

Бу ерда x – норма субъекти, яъни алоҳида шахс, шахслар ғуруҳи, ижтимоий ғуруҳ қабиларни ифодаловчи от ёки олмош; R – «албатта», «ижозат бераман», «тақиқлайман» каби сўзлар ёки

уларнинг синонимлари воситасида ифодаланган модель оператор; а – маълум бир ҳаракат, хусусият ва ҳолат.

Бу келтирилган формула нормадаги ғап учун асосийдир ва у таркибан турли кванторлар, актуализаторлар (фаоллаштирувчилар) ҳисобидан бойиши мумкин. Масалан, бу ўринни норма фаоллашадиган турли вазиятларни тавсифловчи тўлдирувчи эргаш ғаплар эгаллайди.

«Эртага ёмғир ёғиши керак» ва «У менга пулни қайтариши керак» кабилидаги ғаплар қиёсланганда, уларнинг «алдамчи» нормативлик хусусиятларини кўрамиз. Биринчисида норма субъекти, яъни инсонга ишора йўқ, иккинчисида эса – норманинг мазмуни, яъни норма кўрсатмаси бўлган ҳаракат ёки ҳолатга ишорани кўрмаймиз. (Лекин «У менга 10 сўм қайтариши керак» туридаги ғаплар норма жиҳатидан тўлиқдир).

Деонтик мантикда бир норматив операторни иккинчиси билан алмаштириш имкониятини берадиган тенг ҳуқуқли бирликлар ажратилади. Уларни O (obligatory – «мажбурий»), P (permitted – «ижозат берилган»), F (forbidden – «тақиқланган») ва N (not – «йўқ») сифатида белгилайдилар. Унда тенг ҳуқуқликни қуйидагича ифодалаш мумкин:

$$O_p = NPN_p,$$

$$P_p = NF_p,$$

$$F_p = ON_p,$$

$$F_p = NP_p,$$

$$O_p = FN_p,$$

$$P_p = NON_p.$$

Ушбу формулалар деонтик операторларнинг синонимик қатори кўринишини олиши мумкин: «тақиқланган..» = «ижозат берилмаган» = «бажарилмаслиғи шарт» кабилар.

Кўпгина баҳсли ҳолларда нормадаги ғапларни аниқлаш мезони бир деонтик операторни маъноси мос келадиган бошқаси билан алмаштириш асосида бажариладиган трансформа ҳаракатларининг маъқул келишидир. Масалан, «Сизда мантиқ дарслиғи бўлиши керак» ғапини таҳлил қилиб кўрайлик. Ушбу ғап қайси матида ҳосил бўлишига нисбатан нормага мос келиши ёки мос келмаслигини кўрамиз. Қиёсланг: 1) «Сизда мантиқ дарслиғи бўлиши керак (чунки буни ўқитувчи талаб қилади)»; 2) «Сизда мантиқ дарслиғи бўлиши керак (чунки мен бу китобни сизнинг

хонанғизда кўрдим)». Ушбу ғапларнинг норма операторини унга тенг жумлағша алмаштириш йўли билан ўзгартирсак «Сизда мантиқ дарслигининг бўлиши таъқиқланмаган» тузилмаси ҳосил бўлади. Унда биринчи ғапнинг мазмуни ўзгармайди ва у нормага мос ғап деб ҳисобланади, иккинчиси эса ўз мазмунини йўқотади, чунки у норма талабиға мос келмас эди.

Бу усул нормадағи ғапларни субъектив ишонч мазмунидағи нормадан ташқари ғаплардан фарқлаш имконини беради: «Сиз ўша ерда бир соатдан сўнг бўлишинғиз керак», яъни: «Сиз ўша ерға бир соатдан сўнг етиб бора оласиз (етиб борасиз)».

3.7.3. Гап синтагматикасининг таҳлили

Синтагматик ғуруҳлар нафақат сўз шаклларини, балки синтактик ва вазифавий жиҳатдан бириккан сўз ва моҳиятиға эға бўлған бўлақларини ҳам қамраб олади. Масалан, юқори босқичлардағи ғуруҳларға оддий ғап бўлақларидан ташқари ушбу ғап бўлақлари вазифасини ўтовчи синтактик қурилмалар ҳам кирадилар. Булар, масалан, сифатдош ва равишдош бирикмалари, эрғаш ғаплардир.

Юқори босқичдағи синфлардан тузилған моделлар парадигматик синфлар моделларидан оддийроқ, чунки биринчилари фақатгина синтактик тузилишни акс эттирадилар. Ағарда, масалан, атрибутив синтагмаларда аниқловчи - $\sum$ суперсинфиға, аниқланмиш эса N суперсинфиға кирса, унда ҳар қандай атрибутив тузилма бир структурада ифода топиши мумкин:

$$\sum N$$

Синтагматик синфларға нафақат оддий ғаплар тузилишини тавсифлашда, балки бошқа иредикатив хусусиятдағи мураккаб синтактик тузилмаларнинг моделини ажратиш мақсадида ҳам мурожаат қилишға тўғри келади, шу сабабли у ёки бу моделни тўлдирувчи суперсинфлар қатъий табақали даражаларға эға бўладилар.

Энг йирик синтактик тузилмалар модели биринчи даражали суперсинфлардан иборат бўлади. Уларнинг таҳлили натижасида биз иккинчи даражали суперсинфларни (яъни мураккаб синтактик тузилмаларни) ажратамиз ва кейинги синфлар таҳлили учинчи

даражадагиларини ажратиш имконини беради. Бу йўсиндаги таҳлил фақатгина парадигматик синфлардан иборат бўлган энг кичик тузилмалар ажратилганига қадар давом этаверади.

Айтилганларни изоҳловчи мисолни келтирамыз. Қуйидаги матн берилган:

Кичкина бола китоб ўқияпти.

У ҳузур билан саҳифаларни варақляпти.

Бу бола тез ўқийди.

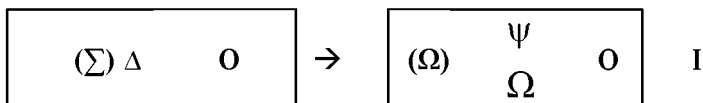
Боланинг онаси у билан фахрланади.

Синтактик бирликлар тўпламининг 1 – даражадаги суперсинфларда акс этиши келтирилган мисоллар намунаси қуйидаги кўринишни олади:

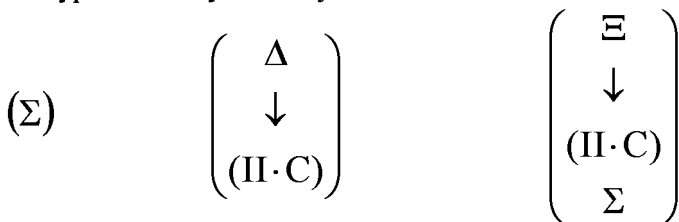
Σ	Δ	Ψ	O
Δ	Ω	Ψ	O
Σ	Δ	Ω	O
Σ	Δ	Ω	O

Бу ерда Δ - алоҳида ғапнинг эғаси; O - кесим; Σ - суперсинф Δ билан мослашган аниқловчи; Ψ – суперсинф O нинг тўлдирувчиси; Ω - суперсинф O билан боғланган ҳол.

Эквивалентлик жиҳатидан мос келадиған суперсинфларни қатор қўйиб ва бўлақларнинг ихтиёрий эканлигини эътиборға олган ҳолда ғапнинг қуйидаги моделини ҳосил қиламыз:

Ушбу модел жуда оддий. Асл матнларда мураккаброк ғаплар учрайди ва уларнинг модели анча мураккаб бўлиши табиий. Бинобарин, бадиий матндан олинган ғаплар модели қуйидаги кўринишда бўлиши мумкин.

$$\begin{array}{ccc}
 & \downarrow & \\
 \left(\begin{array}{c} \Omega \\ \text{II-e} \\ \text{II-c} \\ \Psi \\ \downarrow \\ \text{(II-c)} \end{array} \right) & & \left(\begin{array}{c} \Omega \\ \downarrow \\ \text{(II-c)} \\ \Psi \\ \downarrow \\ \text{(II-c)} \end{array} \right) \left(\begin{array}{c} \Omega \\ \Psi \end{array} \right) \\
 & \Theta & \\
 & \downarrow & \\
 & \left(\begin{array}{c} \text{II-e} \\ \text{II-c} \end{array} \right) &
 \end{array}$$

Бу матида юкори доиранинг таркиби – эга ғуруҳидир, пастдағисиники – кесим ғуруҳи. Юкори доирасидан пастга кўрсатгич эга ғуруҳининг кесим ғуруҳидан олдинги ўринни эгаллашига ишора. II-даражадаги суперсинф I-даражадагига эргашади.

I-моделдаги эга ва тўлдирувчи от (N) ёки олмош (P_r) ва шунга нисбатан модел яна қайта изоҳ олади:

$$\Delta = \frac{N}{P_r}; \Psi = \frac{N}{P_r}.$$

Эганинг аниқловчиси сифат (a) ёки равиш (b) воситасида ифодаланади: $\Sigma = \frac{a}{b}$

Ҳол равиш ёки предметли от билан ифодаланади:

$$\Omega = \frac{B}{C \cdot B}$$

Мураккаб моделларни ҳам шу йўсинда тавсифлаш имконияти бор.

3.7.4. Тўплам назариясининг лисоний ходисалар таҳлилига тадбиқ этилиши

Тилшуносликда тўплам назарияси ёрдамида грамматик тавсиф ва таснифларни асослаш мумкин ҳамда шу усул

воситасида грамматик тизимларни тиллараро қиёслаш имконияти кучаяди. Аммо ушбу назариядан нутқий бирикмаларнинг грамматик меъёрлар таъбиға мос келиши ёки мос келмаслигини аниқлаб бўлмайди, чунки тўплам назарияси аксиомаларига таяниб (тажрибавий) хулосалар чиқариш қийин масаладир. Бундан ташқари, тўплам назариясида грамматик тизим акс топувчи лисоний ҳодисаларни кашф этиш имконига эга бўлган амаллар кам. Аммо шунинг билан бир қаторда, ушбу назария формал тизимнинг энг умумий хусусиятларини аниқ тасвирлаш, ёритиш мақсадида бажариладиган тадқиқотлар учун методик асос бўлади.

Тўплам назарияси амаллари таърифлари, тавсифлари қуйидагилардир:

Тўғри чизикларнинг кесишиш нуқтаси $x \cap y = \{z' : z' \in x \text{ ва } z' \in y\}$; бу x ва y учун умумий бўлган элементлар тўпламини шакллантиради.

Бирикув $x' + y' = \{z' : z' \in x' \text{ ёки } z' \in y'\}$; бу иккала тўпланда ҳам мавжуд бўлган элементлар бирикувини (тўпламини) шакллантиради.

Айрим $x < y = \{z' : z' \in x', \text{ лекин } z' \in y' \text{ эмас}\}$; y фақатгина биринчи тўпланда мавжуд бўлган элементлар тўпламини шакллантиради.

Айриш ҳолларда киритма муносабати $\subseteq$ га ҳам мурожаат қилинади: $x \leq y$, фақатгина агар $x \cap y = x$ бўлса, «муносабат» ва «вазифа» тушунчалар тўплами назарияси учун муҳимдир ва бу тушунчаларни изоҳлаш мақсадида «тартиблашган жуфтлик» тушунчасига мурожаат қилинади: $\langle x, y \rangle = \{x, y\}$.

Навбатдаги таъриф Γ тескари Γ – муносабатни беради:

$$\Gamma^{-1} = \{\langle z, y \rangle : \langle y, z \rangle \in \Gamma\}.$$

x тўпланининг Γ га нисбатан образи жуфтликлар иккинчи элементларининг тўламидир, ушбу жуфтларнинг биринчи элементи x га тегишли:

$$\Gamma^{-1}x = \{z : \text{қандайдир } y \text{ учун, } y \in x \text{ ва } \langle y, z \rangle \in \Gamma\}.$$

Лингвистик таҳлил учун зарур бўлган “кетма-кетлик” тушунчаси лисоний элементларни $1, 2, 3, \dots$, a тўлиқ сонларга қиёсловчи функция сифатида талқин қиланади.

Лисоний тадқиқотларда тўплам назариясига оид бўлмаган айрим махсус амалларнинг тадбиқ қилиниши ҳам етарли самара

бериши мумкин. Масалан: Конкатенация $x \wedge y = x+1 \{ < \beta, \underline{u} > : < \beta$
 $- (x) \text{ узунлиги, } \underline{u} \in y \}$.

Интерконкатенация $x \cdot y = \{ u \cap v : u \in x \vee v \in y \}$

Масалан: {bet, det, pet}. {-s, ed} = {bets, dets, pets, beted, deted, peted}; бу амалга одатдаги кўпайтириш амалининг кўпгина хусусиятлари хосдир.

Даражага кўтариш: $x^0 = 1$

Ҳар бир $a \geq 0$ учун $x^{a+1} = (x^a \cdot x) + x^a$.

Бу амал узунликнинг барча кетма-кетликлари тўпламини ташкил қилади ва бу тўпلام x тўпلامдаги элементлардан бўлган a дан катта эмас;

$$(t, e)^2 = \{0, t, e, tt, te, et, ee\}.$$

Тилнинг тўплам назариясига асосланган таърифларидан бири куйидагича:

L тўплами x га нисбатан тилдир, фақатгина ва фақатгина агар $L \leq x^\infty$ бўлса.

Тил тизимининг асосини грамматика ташкил қилади. Агарда Γ асл математик тавсиф бўлса, ΓL нинг грамматикаси бўлади.

Ҳар қандай грамматика яғона бир таърифга эга бўлишига қарамасдан, амалда у таърифлар қаторига эга бўлади ва улардан биринчиси содда бўлмаган элементларни тавсифлайди, кейингисиде эса содда ва содда бўлмаган таърифлардан бир хилда фойдаланилади.

Юқорида айтилганларга асосланиб, грамматик қурилиш намуналарини кўриб чиқамиз.

Инглиз тилидаги The moss covers the cliff «Қояни мох (пўпанак) қоплаган», Some bog surrounds the cliff «Қояни ботқоқлик ўраган» сода ғапларини тузиш учун уч от, иккита феъл ва иккита детерминатив (артикл -the ва олмош – some) лугавий бирикларни етарли.

Икки муқобил грамматика намуналарини келтирамыз:

- 1 $S = \{klif, m \text{ } \textcircled{S}, b \text{ } \textcircled{g}\}$ (1)-(4) Худди 1 – грамматикадек
- 2 $D = \{\delta\text{э}, s\text{эм}\}$ (5) $L_1 = Q \cdot V \cdot Q$
- 3 $Q = D \cdot S$
- 4 $V = \{k\text{эв\text{э}z}, s\text{э}r\text{а}u\text{nd}z\}$

- 5 $U = V \cdot Q$
 6 $L_1 = Q \cdot U$

Албатта 2 – грамматика оддийроқ, аммо унда и кесим гуруҳининг аниқ тавсифи йўқ. Иккала грамматика ҳам 72 кўринишдаги гап ясаш имкониятини берувчи L_1 га асосланади.

Агарда гапларнинг турли ўринлариға равиш билан ифодаланган бўлақларнинг киритилишини эътиборға олсак (3 – 4 грамматикалар), унда қуйидаги кўринишдаги грамматикани тузиш мақсадға мувофик:

5 – грамматика

(1) – (4) Худди 1 ва 2 – грамматикалардағидек

(5) $A = \{nau, olredI\}$

(6) $L_3 = A^1 \cdot Q \cdot A^1 \cdot V \cdot Q \cdot A^1$

Киритилган равиш бўлақларининг ихтиёрийлиғи A^1 нинг таркибида бўш тўпламнинг элементлари мавжудлиғида кўринади.

Гап таркибида сифатлар кўп микдорда қўлланилиши мумкинлиғи инобатға олинса, қуйидаги кўринишдаги грамматикалар ҳосил бўлади:

6 – грамматика

1) $S = \{klif, m \text{ } \mathfrak{J} s, b \text{ } \mathfrak{J} g\}$

2) $A = \{ould, gri:n\}$

3) $D = \{\delta\text{э}, \infty \text{ sem}\}$

4) $Q = D \cdot A \cdot S$

5) $V = \{k\Delta v\text{э}z, s\text{э}raundz\}$

6) $L_4 = Q \cdot V \cdot Q$

7 – грамматика

(1)-(3) худди 6-грамматикадек

(4) $Q = D \cdot A^6 \cdot S$

(5)-(6) худди 6-грамматикадек, лекин

$L_4 L_5$ билан алмашинади

7 – грамматика эса мумкин бўлган такрорларни чеғаралайди.

Буйдан ташқари, грамматик моделларда «узук» бўлақларни қайд этиш имконияти ҳам йўқ эмас. Масалан, инглиз тилидаги мослашувчи феъллар cover up «тўлиқ қопламоқ», cool off «тўлиқ совутмоқ» кабилар қуйидаги муносабатда тасаввур қилинади;

$V = \{<k\Delta v\text{э}, \text{э}p>, <kul, \text{ }^1f>\}$.

Шуидан сўнғ ёрдамчи амал бажарилади:

$r/x = \{y^{\wedge}w^{\wedge}z: <y, z>r \text{ ва } W \in X\}$

Бу ерда g муносабатни билдиради. Юқорида аниқланган V да ва the cliff нинг давом қилишига тенг x да, v/x cover the cliff up, cool the cliff off каби тузилмалар ҳосил бўлади.

8-грамматикада g/x амалидан фойдаланилади:

(1) – (3) Худди 1-грамматикадагидек

(4) $V = \{ \langle k^{\wedge}v\acute{e}z, \acute{e}p \rangle, kulz, of \}$

(5) $L_6 = Q \cdot (v/Q + Q(v/1)) \cdot Q$

Навбатдаги 9 ва 10-грамматикалар **пассив** (мажхул даража) ғапларнинг тузилишини акс эттиради:

9 – грамматика

(1) – (3) худди 1-

грамматикадагидек

(4) $V = \{ k^{\wedge}v\acute{e}d, s^{\wedge}rdundld \}$

(5) $A = Q \cdot V \cdot Q$

(6) $P = Q \cdot \{ w\acute{e}z \} \cdot v \cdot \{ vaI \} \cdot Q$

(7) $L_7 = A + P$

10 – грамматика

(1) – (5) худди 9-

грамматикадагидек

(6) $T = \{ \langle q^{\wedge}v^{\wedge}q^1 \rangle, \}$

$q^1 \wedge w\acute{e}z \wedge v^{\wedge} vaI \wedge q \rangle : q \in Q$ ва

$q^1 \in Q$ ва $v \in V$

(7) $P = T^{CC}A$

(8) $L_7 = A + P$

Кўриниб турибдики, 9-грамматика ғапнинг актив ва пассив шакллари қиёслади, 10-грамматика эса бу қиёсни T муносабатни киритиш йўли билан бажаради. Бу амал лисоний ва математик мазмундаги трансформациядир.

Бинобарин, агар x the moss covered the cliff «Қояни мох коплаған» ғапи бўлса, уйда y the cliff was covered by moss «Қоя мох (пўпанак) билан қопланған» ғапидир, демак $T(x)=y$ ва $T(y)=x$.

Келтирилган мисоллар тўпلام назариясининг барча турдаги лисоний ҳодисалар таҳлили учун асос бўла олишидан хабар беради. Бу назариянинг математик таҳлилда тутган ўрни математика фанидан хабардор барча мутахассисларга маълумдир.

3.7.5. Матн яратилиш жараёни модели

Матн – мураккаб лисоний-тафаккур фаолияти маҳсулидир. Унинг яратилиш жараёнини математик моделлаштириш тилшуносликнинг замонавий соҳалари – математик ва инженер

тилшуносликнинг асосий вазифасига айлаиди. Буидай моделни тузишда матн таркибидаги лисоний ва нолисоний ҳодисаларни бир хилда эътиборга олиш лозим, яъни шуни унутмаслик лозимки, матн таркибидаги нолисоний ҳодисалар моделда мустақил, лисоний категориялар билан боғлиқ бўлмаган ҳолда фаоллашув имкониятига эгадирлар. Матн яратилиш жараёнининг математик моделини таклиф қилган муаллифлардан бири А. Хёчернинг (Höcher 1995) таълимотича, матн – ижтимоий тажриба фаолиятининг бир тури ва унинг асосида константа, яъни ўзгармас элемент туради. Лекин, матн яратилиши – маълум турдаги лисоний-мантикӣй жараёндир, шу сабабли унинг процессуал босқичини ҳам эътиборга олиш лозим. Олим математиканинг мавҳум вақт оралиғидаги фаолият (Verlaufscharakter) эканлигини ва бу фаолият шахсларнинг маълум коммуникатив вазиятдаги муносабати бўлишини таъкидлайди. Шунинг учун ёзма матн учун нафақат графика тараққиёти (ёзув жараёни), балки муаллиф, ўқувчи ҳам муҳимдир. Чунки муаллиф ва ўқувчи, худди матннинг ўзи синғари, маълум ижтимоий муҳитда мавжуд бўладилар.

Айтилганлардан келиб чиқиб, матн фаолияти иштирокчилари муносабатларини қуйидагича белгилаш мумкин: TS_1 (муаллиф), T (матн), TS_2 (ўқувчи ёки тингловчи), S_1 (ахборот узатувчи), S_2 (ахборотни қабул қилувчи):

1) яратувчининг муносабати (Produktionsrelation P_1):

$$P_1 - R(S_1, T);$$

2) мақсад (интенция) муносабати (Projectionsrelation P_2):

$$P_2 - R(TS_1^2, TS_2);$$

3) умумий комплекс муносабат (Komplexrelation P_3):

$$P_3 - R(TS_2, T).$$

Айни шу уч хилдаги муносабатлар матн бажарадиган коммуникатив жараённи ташкил қилади ва бу жараён қуйидаги формулада ифода топади:

$$P_1, P_2, P_3 \rightarrow \text{матн.}$$

Жамият ва матн тушунчаларининг P_1 туридаги муносабатлар билан мустаҳкам алоқасини инобатга олиб, интенция муносабати формуласини аниқлаштириш мумкин:

$$P_2^1 - R(P_1, TS_2).$$

Демак, яратувчанлик муносабатлари матн субъекти бўлган жамият ва матн ўртасидаги оралик босқичдир.

Матн яратилиши ва унинг идрок (қабул) қилиниши ўртасидаги муносабат ҳам эътиборга лойиқдир. Матн T_1 яратилишида олдииндан шакллантирилган материал T_0 асос бўлади. Унда матн яратилиши формуласи: $TS_1(T_0 - T_1)$. T_1 матнини қабул қилаётган адресат ўз T_2 матнини яратади. Матнни қабул қилиш формуласи: $TS_2(T_1 \rightarrow T_2)$.

Шуидай қилиб, матн яратилиши ва қабул қилиниши жараёнларининг узвийлиги ва ушбу формулаларнинг структура жиҳатидан яқинлиги таъкидланади: T_2 T_1 дан фарқ қилади, демак матннинг идрок қилиниши унинг яратилиш жараёнидан нисбатан тартиблашганлиги билан фарқ қилади.

Ушбу икки жараён учун умумий бўлган куйидаги структуравий қисмлар (амаллар) мавжуд:

- 1) Кўлланиладиган материал жамланиши (репродуктив босқич), яъни тағматннинг яратилиши;
- 2) Тағматннинг қайта тақсимоти ва тизимлаштирилиши босқичи;
- 3) Тағматннинг ҳақиқий матнга ўтказиш учун лозим бўлган метаматннинг пайдо бўлиши.

Хуллас, ахборотни яратиш ва узатишнинг асосий воситаси бўлган тил тизимининг таҳлили индивид ва жамоа фаолиятини, инсон тафаккур қобилиятини тадқиқ қилишнинг муҳим қисмидир (воситасидир).

Информатика тараққиёти тилшунослик ва айниқса иженер тилшунослиги фанларидан матн фаолиятини акс эттирувчи алгоритмларини яратишни талаб қилмоқда. Бу алгоритмлар жамланмаси матнлар таркибида мавжуд бўлган ахборотни тез суръатда жамлаш ва қайта ишлаш имконини бериши керак.

Математик моделлар қўйилган мақсад ва вазифадаги фарққа нисбатан икки турга ажратилдилар: 1) идеал (рамзий) модел, унинг мақсади лисоний ҳодисаларнинг муҳим хусусиятларини изчил аниқлаш ва имкон борнча тилнинг олдин маълум бўлмаган хусусиятларини ажратиш; 2) қайта яратувчи (инженер - лингвистик) моделлар, бунда лисоний объектларни таҳлил қилиш билан бир қаторда қайта яратиш муаммоси ҳам назарда тутилади.

Табиий тил белгиларини ва математик белгилар тизимини қиёслаш ҳамда уларнинг ахборот ташиш имкониятларини моделлаштириш назарияси нуқтаи назаридан ўрганиш математик усулларни лисоний таҳлил шароитиға тадбиқ қилишда бир қатор методологик тўсиқлар учрашидан ғувоҳлик беради. Бу тўсиқларнинг мавжудлиғи қуйидағилар билан боғлиқдир:

1) лисоний объектларнинг давомий аморфик ҳолати ва математик моделлаштирувчи воситаларнинг аниқлиғи ўртасидағи қарама-қаршилиқ;

2) лисоний белгининг маъно жиҳатидан бойлиғи ва математик белгилар маъносининг чеғараланганлиғи.

Шу сабабли ҳозирғи пайтда таклиф қилинаётган математик моделларда тил тизимини тўлиғича қамраб олиш мақсади кўзланмайди, улар алоҳида олинган лисоний ҳодисалар ва улар ташкил қиладиган маълум тизимларни акс эттириш учун мўлжалланганлар.

Режалаштирилаётган мақсад ва вазифалари фарқиға нисбатан лисоний структураларни математик моделлаштиришнинг икки асосий маҳсулдор йўналишини ажратиш мумкин. Булардан биринчиси математиканинғ сонсиз соҳалари бўлган тўплам кабиларға асосланади ва бу йўналиш алгебраик тилшунослик номини олган (Н. Хомскийнинг генератив грамматик назарияси, С. Маркус ва И.И. Ревзинларнинг назарий-тўплам моделлари ва бошқалар). Иккинчи йўналиш эхтимолли статистика тилшунослиғи (Н.Д. Андреев, П.М. Алексеев, Р.Г. Пиотровский С. Ризаев ва бошқалар) бўлиб, уида эхтимоллик назарияси ва математик статистика методларидан фойдаланилади.

Статистик таҳлилнинг асосий мақсади лисоний бирликларнинг умумий тизимий характерини, хусусиятларини ўрганишдир. Алоҳида олинган ғуруҳлар тил тизимининг барча таркибий қисмлариға хос белгиларини намоён қилиши мумкинлиғи ушбу ғуруҳларни эхтимоллик назарияси методлари асосида таҳлил қилиш йўли билан исботланади.

4 - БОБ. АСОСИЙ ЛИНГВИСТИК КОНЦЕНЦИЯЛАРНИНГ ШАКЛЛАНИШИ

4.1. Хумбольдт лингвистик ғояларининг шаклланиш тарихи

«Германиянинг энг буюк шахсларидан бири» баҳосини олган (Хрестоматия 1936: 65) Вилһельм фон Хумбольдт – умумий тилшунослик фанининг асосчиси. Шунингдек, у қиёсий-тарихий ва типологик таҳлил методларининг назарий асосларини ҳам яратган олимдир.

Олим ўз ҳаёти жараёнида тилшунослик, адабиёт назарияси, фалсафа каби фан соҳалари бўйича илмий ишлар яратди, сиёсат ва дипломатия соҳаларида фаолият кўрсатди, Берлин университетиға асос солди (ҳозирғи кунда бу ўқув юрти унинг номи билан аталмоқда).

Хумбольдтнинг тилшуносликка оид билимлари доираси ниҳоятда кенг эди. У қатор Европа тилларидан ташқари, бошқа оилаларға кирувчи бирмунча тилларни ҳам (жумладан, баск, полинезия, Америка хиндуларининг тиллари) мукамал билар эди. Бундай лисоний қобилият ва билим миқёси албатта буюк тадқиқотлар яратиш имконини беради. Натижада, Хумбольдт назарий тилшуносликка оид қатор муаммоларни муҳокамаға қўйди, уларнинг ечимини излаш йўлларини кўрсатди ва шу йўсинда тилшунослик фанининг кейинғи ривожига улкан ҳисса қўшди. Бу борада уни бутун бир тилшунослик мактаблари фаолиятиға катта таъсир кўрсатган Бопп, Соссюр, Фортунатов, Бодуэн де Куртенэ каби фан дарғалари қаторнға киритиш лозим бўлади.

Хумбольдт 1820 йилда Берлин университетида ўқиған «Тилларни турли даврлардағи ҳолатиға нисбатан қиёсий ўрғаниш» мавзусидағи маърузасида ўзининг лисоний тадқиқотларға оид дастурини эълон қилди ҳамда тил ҳақидағи фаннинг мазмуни, тадқиқот объектини чегаралаш масаласини алоҳида таъкидлади.

Кейинғи йиллар давомида Хумбольдт «Ҳарфли ёзув ва унинг тил тузилиши билан боғлиқлиғи» (1824), «Жуфт сон ҳақида» (1827), «Инсон лисони тузилишининг турлилиғи» (1827-1829) илмий ишларини яратди. У умрининг охирғи йилларида Ява

оролидаги кави қабиласининг тили ҳақида уч томли рисола устида ишлади ва бу асар унинг ҳаётидан сўнг (1836-1839) нашрдан чиқди.

Афсуски, олим илмий меросининг катта қисмини ташкил қиладиган қўлёзмалар тўпламини тўлиғича ўрганиш тадқиқотчиларга насиб қилмаган экан. Бу эса Хумбольдт асарларининг академик нашрида ўз аксини тоиди ва XX аср бошларида чоп қилинган ўн етти томлик нашрда (W. Humboldt von/ Gesammelte Schriften. Berlin. 1903 – 1936. –Bd. 1-17) унинг қўлёзмалар архивидан тўлиқ фойдаланилмаган. Бунга сабаб биринчи жаҳон уруши бўлди, чунки қўлёзмалар турли жойларга тарқалиб кетди, катта бир қисми бутунлай йўқолди. Кейинги даврларда бу архив анча тиклаиди, илғари йўқолган баҳосиз қўлёзмаларнинг бир қисми топилди. Шунинг учун Хумбольдт илмий фаолиятини янада батафсилроқ ўрганиш масаласи долзарблашмоқда.

Бу борада, айниқса, Хумбольдт назариясининг исботи бўлиб хизмат қилган материалга эътибор қаратиш лозим. Ҳозиргача олимнинг аниқ тиллар материали таҳлилига асосланган илмий ишлариға унчалик даражада эътибор берилгани йўқ. Ҳатто улар муаллиф асарлари академик тўпламиға ҳам киритилмаган, баск тили ҳақидаги тадқиқотлардан фақатгина айрим парчалар берилган. Хумбольдт шахсий архивининг сақланган қисмида Америка ҳиидуларининг тиллари, Океания тиллари, санскрит, мўғул, хитой, япон ва бошқа тиллар ғрамматикаси ҳақидаги қарийб 50 га яқин қўлёзма сақланади. Бу, сўзсиз, олимнинг назарий ғоялари ниҳоятда катта миқдордаги тил материалини таҳлил қилиш, уларни қиёсий ўрганиш натижасида юзаға келганлиғидан далолат беради ва олимнинг илмий фаолиятини ўрганишда бунини эътиборға олмасликнинг иложи йўқ.

Бундан ташқари, Хумбольдтнинг архивида катта миқдордаги хатлар, шахсий ёзишмалар нусхалари ҳам мавжуд. Бу мерос ҳам ҳозирча нашр қилинган эмас ва кенг жамоатчилик учун нотаниш бўлиб қолмоқда. Ҳолбуки, шахсий номаларнинг тилшунослик учун илмий манба бўлиши мумкинлиғини унутмаслик лозим. Бу турдаги номалар XIX асрда ҳозирги пайтда илмий журналлар, конференциялар зиммасиға тушадиған

вазифани бажарганлиги сир эмас. Айнан хатлар илмий ахборот алмашинув воситаси бўлган.

Хумбольдт Европа, Шимолий ва Жанубий Америка мамлакатларнда ижод қилаётган кўплаб ҳамкасблари билан ёзма мулоқотда бўлган. Бу эса унинг ўша давр илмий ҳаётида муҳим ўрин эгаллаганидан далолат беради. Шу сабабли ҳозирги замон тилшунослиги учун Хумбольдт архивининг илмий ўрганилиши ва нашрга тайёрланиши ниҳоятда муҳимдир. Қўлёзмалар таҳлили асосида олимнинг лингвистик тафаккури тараққиёти босқичлари, унинг илмий гоёларининг шаклланиш жараёни ҳақнда тўлиқ тасаввурга эга бўлиш ҳамда унинг тилшунослик фани тараққиётига қўшган ҳиссасига одилона баҳо бериш имконияти пайдо бўлади.

Хумбольдт эпистоляр меросининг илмий қиймати қанчалик юқори эканлигига оддий бир мисол тариқаснда унинг фаранг хитойшуноси, биринчи хитой тили грамматикасининг муаллифи (1822) М.Абель - Ремюзегга йўллаган хатини кўриш мумкин. Ушбу хатни 1979 йилда нашрга тайёрлаган олмон таржимони ва ношири К. Харбемайер (Қаранг: Humboldt W. Von 1979) ушбу нома тилшуносликнинг умумназарий муаммолари нуқтан назаридан муҳим манба эканлигини қайд этади, аммо унинг мазмуни фақатгина мутахассислар учун тушунарлидир.

Ушбу номанинг мазмуни қуйндагилардан иборат: европалик мутахассислар хитой тили билан илк бор танишганларндаёқ (XVII асрда), унинг тузилиши ҳақндаги маълумотлардан тилшуносликнинг умумназарий хулосалари шаклланишнда фойдалана бошлашди. Маълум даврда ҳатто ушбу тилни умумбашарий (универсал) тил яратиш лойиҳасига асос қилиб олиш режаси ҳам тарқалди. Бу борада, айниқса, Г.В. Лейбниц анчагина жонбозлик кўрсатди.

Хумбольдт хитой тили билан айнан фаранг тилшуноси М.Абель- Ремюзе маслаҳати билан шугуллана бошлаган. Хитой тилини ўрганган Хумбольдт ушбу тилни билиш умумий тилшунослик учун муҳим эканлигини доимо таъкидлаб келган. Бундан ташқари, олим хитой тилини ҳинд- европа тиллари билан (масалан, юнон тили) қиёсий ўрганишни маъкул кўради. Тўғри, бир тилга хос категорияларни ўзга тил қурилишига мослаштиришнинг (бу тилшуносликда «эгоцентризм ҳодисаси»

номини олган) жуда хавфли услуб эканлиги маълум. Аммо, Хумбольдтнинг фикрича, тафаккур категориялари айнан юнон тили қурилишида ўз аксини аниқроқ топади. Хумбольдт юнон тилига хос грамматик категорияларнинг «изи»ни хитой тили тизимнда бўлмаса ҳам хитой тафаккурдан излашга ҳаракат қилади: «Сўзларда грамматик категориялар ҳақида бирор бир тасаввурга эга бўлмасликнинг иложи йўқ» (Хумбольдт 1979: 15).

Ф.Маттсон Хумбольдтнинг тўртта хати қўлёзмасини нашрга тайёрлаб, уларга изоҳлар берган. Ноширнинг қайдича, Хумбольдт славян тиллари билан бир қаторда, жанубий Америка тилларини ва баск, лўлилар тилини тадқиқ қилишнинг илмий жиҳатдан муҳимлигини айтади. Шу ернинг ўзида Хумбольдт қиёсий грамматикани яратиш учун болтиқ тилларига ҳам мурожаат қилиш кераклигини уқтириб ўтади (Mattson 1975).

Нашр қилинган хатларнда Хумбольдт чех олими Йозеф Добровскийнинг (Dobrovsky 1753-1829) қўлланмаси асосида чех тилини ўрганганлигини эслатиб ўтади ва Добровскийнинг асарини Якоб Гриммнинг «Немис тили грамматикаси» билан қиёслайди.

Хумбольдт илмий гоёларининг негизнда ўша давр учун етакчи бўлган фалсафий методологик қарашлар туришини унутмаслик лозим. Хумбольдтнинг етук олим бўлиб шаклланишига энг кўп таъсир кўрсатган фалсафий асарлар И. Кантнинг «гоё танқиди»га онд тадқиқотларидир. Булар қаторига файласуфнинг билиш назарияси ва амалиёти, этика, эстетика ва табиат ривожига бағишланган асарлари киради.

Хумбольдт талқинича, тиллар халқлар ва алоҳнда шахсларнинг ижод маҳсули, чунки тил нутқий фаолият жараёнида юзага келади. Тиллар – шаклан миллий. Олим лисоний анъана ходисасининг муҳимлигига эътиборни қаратади. Чунки, тил–авлоддан авлодга мерос. У тил ва унинг соҳиби бўлган жамоа муносабатини билиш зарурлигини таъкидлайди, зеро, тил тизимндаги умумийлик ва хусусийлик белгилари айнан жамоа ва шахс муносабатларига бориб тақалади. Бу муносабатлар асосида, ўз навбатида, тил тизимининг ижтимоий ва индивидуал хусусиятлари қарама-қаршилиги (антиномияси) шаклланади.

Хумбольдт томондан ажратилиши тақлиф қилинган навбатдаги антиномиялар тил ва нутқ қарама-қаршилиги (тил бир бутун ходиса сифатида нутқий фаолиятдан фарқ қилади) ҳамда

нутқ ва тушуниш (қобилияти) қарама-қаршиликдир (ягона бир тил бирлигини сўзловчи ва тингловчи бир хилда тушунишмайди). Нутқий мулоқот жараёндаги бир-бирини англашга эса аниқлаштирувчи (конкретлаштирувчи) маъно бирликлари воситасида эришилади. Тил ва тафаккурнинг ўзаро боглиқлигини Хумбольдт улар бажарадиган вазифалар ҳамоҳанглигинда кўради, зеро, тил ҳам худди тафаккур сингари ижодий жараёндир.

Умуман, И.Кант таълимоти, «соф ақл» зндиятлари ҳақида таълимот сифатнда фанлар методологияси мазмунига катта таъсир ўтказган. Кантнинг қайдича, оламнинг яхлитлиги нимадан иборат қабилндаги саволга мантиқан жавоб излаш, сўзсиз, бири-иккичисини инкор этувчи турли жавоблар пайдо бўлишига олиб келади. Худди шу ҳолат Хумбольдтнинг антиномиялар (лисоний зндиятлар) ҳақидаги таълимотнда ҳам мавжудлигини пайқаш мумкин.

Хумбольдт назарий гојларининг шаклланишида яна бир олмон файласуфи Ф.Шеллингнинг ҳам таъсири кучлидир. Натурфалсафа (табиат фалсафаси) оқими вакилларида бири Ф.Шеллинг таълимотининг негизида руҳ ва табиатнинг айни бир нарса эканлиги ҳақидаги гој ҳамда онгнинг абсолютлиги ҳақндаги тушунча ётади. Олим материянинг ўзи руҳан мавжуд деб ҳисоблайди. Мутлақ (абсолют) онгда субъект ва объект чамбарчас боглиқ, натижада, субъект ва объект ажралмас яхлитликни ташкил қилади, уларни бир-биридан ажратишнинг имкони йўқ. Шеллинг натурфалсафаси ўргатишича, онгдан холи бўлган табиат олдиндан мавжуддир, онг – иккиламчи. Онгнинг пайдо бўлиши эса тараққиёт жараёнининг маълум босқичларнда юзага келган ҳодиса.

Хумбольдт илмий таълимотининг шаклланишнда Гегель фалсафаси ҳам ўз таъсирини ўтказган. Маълумки, ушбу фалсафа руҳнинг субъективлиги (антропология, психология) ва объективлиги (ҳуқуқ, маънавият, давлат) ҳамда абсолютлиги (санъат, дин, фалсафа) ҳақидаги гојларини тарғиб қилади.

Гегель материя ва онгнинг ҳар иккиси ҳам бирламчи эмаслигини таъкидлайди. Тафаккур барча мавжуд ҳодисалар манбаи сифатнда инсон идрокидан холи ҳолдаги объектив ҳодисадир. Дунёнинг моддий асосини ташкил қилувчи илк умумийлик - борлиқ ва тафаккур умумийлигидан бошқа ҳеч нарса

эмас. Лекин бу умумийлик бошиданок объективлик ва субъективлик ўртасндаги фарқни ҳам инкор этмайди.

Тафаккур бир босқичдан иккинчисига томон узлуксиз тараққий этиб борувчи билиш жараёнидир. Тафаккурнинг энг юқори тараққиёт босқичи («абсолют гоё») руҳнинг мутлақлигидир. Бу «гоё» бутун инсоният тарихи жараёнда «ўзликни англаш» сифатнда тараққий этади.

Хумбольдт инсоният тарихи ҳақндаги «гегелча қарашлар»ни ёқлайди ва улардан турли халқлар маънавий бойлигининг ўзига хослиги, тилларнинг турли-туманлиги, тил ва тафаккур муносабати каби муҳим масалалар талқинда фойдаланади. Унинг фикрича, тил материянинг «изи», «тамгаси» тушган «руҳ фаолиятдир». Тил ҳам, нутқ ҳам бирламчи эмас. Хумбольдт таълимотнда «руҳ» тушунчаси етакчи категория, аммо унга бирор бир аниқ тавсиф берилмаган. Масалан, «халқ руҳи» тушунчасининг, тил табиатини инсон умумий фаолиятининг шакли «намунаси» тарзида талқин қилиниши бунинг мисолдир. Инсон руҳининг умумий гоёси аниқ ҳолатларда халқ руҳи шаклнда намоён бўлади ва бу ҳолатларни бевосита идрок қилиш, билиш имкони мавжуд. Халқ руҳини ифодаловчи восита эса миллий тилдир.

Хумбольдт даври фалсафасида «халқ руҳи» тушунчаси доирасига халқнинг бутун маънавий, маданий ва интеллектуал мероси, тафаккур бойлиги киради. Бу қатордаги қадриятларни Хумбольдт жамиятнинг асдан эга бўлган интеллектуал маънавий, таркибий элементлари сифатида қарайди ҳамда ана шу қадриятлар мажмуаси миллат маданиятининг негизини ташкил қилади деб ҳисоблайди. Халқ (миллийлик) тушуичаси тарихий воқеалардан ажратилган ҳолда қаралиши мумкин, худди шунингдек, тил тушунчаси ҳам мавҳум мазмунда талқин қилинади. «Тил, - деб ёзади Хумбольдт - бутун таркибий тузилиши билан миллий руҳнинг ижодий маҳсулидир». Бир оз кейинроқ «Руҳнинг миллийлиги ва тил қурилиши бир-бири билан шунчалик даражада чамбарчаски, уларнинг бири мавжуд бўлганда, иккинчисининг бўлиши муқаррар». Тил миллат руҳининг ташқи киёфасидир, «миллат тили унинг руҳи ва миллат руҳи унинг тилидир – бундан ортиқроқ бир-бирини такрорловчи ходисаларни тасаввур қилиш кийин» деб қайд қилади (Қаранг: Звегинцев 1960, 1-қисм: 71).

4.2. Вилгельм фон Хумбольдтнинг тил фалсафаси хақидаги таълимоти

Вилгельм фон Хумбольдт илмий меросининг умумфалсафий имкониятлари ва бойлиги ҳозирча нафақат тўлиқ ўрганилмаган, балки унинг моҳиятини ҳам тўлигича англаб етганимиз йўқ. Лекин унинг барча асарларнда фалсафа ва, айниқса, лисоний фалсафанинг долзарб муаммоларига онд фикрлар мавжудлигини унутмаслик лозим (Хумбольдт 1985).

Хумбольдт (1767-1835) замонавий тилшуносликнинг пойдеворини яратган олимдир. Хумбольдт – ўз умумий тилшунослик назариясини яратаётиб, лисоннинг ўзгарувчанлик ва ижодкорона табиатини умумлаштирувчи фаолиятга боғловчи моҳиятини алоҳида таъкидлайди. Лисоннинг фаолият эканлигини олим қуйндагича таърифлайди: «миллат ҳаётини таъминловчи ҳодисаларнинг кўичилиги – яшаш жойи, об-ҳаво, дин, давлат тузилиши, удумлар ва анъаналар маълум даражада миллатнинг ўздан ажратилиши, ҳатто узоқлашиши мумкин. Лекин фақат биргина бошқача табиатга эга бўлган ҳодиса – миллатнинг нафаси, қалби бўлмиш тил у (миллат – Ш.С.) билан бир пайтда пайдо бўлади. Унинг (тилнинг – Ш.С.) иш фаолияти маълум муҳитда кечади, шу сабабли биз унга фаолият ёки фаолият маҳсули сифатида қараймиз» (Хумбольдт 1984: 303).

В.Хумбольдт – дунё маънавий маданиятда алоҳида аҳамиятга эга бўлган шахсдир. У олга сурган гоялар ҳозирги маданият учун фақатгина тарих эмас, балки маданиятнинг ҳозирги кунидир. Хумбольдт инсонпарварлик фалсафаси ва тилшунослиги соҳасидаги янги тафаккур парадигмаларининг асосчиси. Ушбу парадигма доирасида замонавий фалсафий ва илмий тафаккур ўз тараққиётини давом эттирмоқда.

Маълумки, XIX аср тилшунослиқда илмий таҳлил методларининг тараққиёт давридир. Айнан шу даврда дунё тиллари бўйича эмпирик материал тўпланиши билан бир қаторда, назарий гоялар шаклланиши ҳам кузатилади. Тўпланган материал таҳлили асосида илмий-назарий гояларни шакллантирган биричи олим Хумбольдт бўлди. Унинг ижодий фаолияти ҳақда қўплаб (баъзан бир-бирига қарама-қарши) фикрлар билдирилган (Қаранг:

Welhelm von Humboldts Sprachdenken, 1989). Шунинг билан биргаликда, XIX аср охири ва XX аср бошларндаги тилшунослик фани тараққиёт даври учун хос бўлган қиёсий тарихий метод Ҳумбольдт илгари сурган илмий гоёларда ўз аксини топмаганлигини ҳам унутмаслик лозим. Бу эса, ўз навбатида, Ҳумбольдтнинг асосий асарини нашрга тайёрлаган олимлар А.Потт ва Г.Штейнгаллар ўртасидаги мунозарага сабаб бўлди. Ушбу нашрга қарийб 500 саҳифалик «Кириш»ни тайёрлаган А.Потт Ҳумбольдт асарларига дурустроқ изоҳ беролмади, чунки бутун умри тарихий тилшунослик ва сўзлар тарихи (этимология) билан шугулланган Поттнинг тадқиқот йўналиши Ҳумбольдтнинг фалсафий тафаккури билан мос келмаслиги муқаррар эди. Штейнталь (1956) қаламндаги асар эса Ҳумбольдт мероси илмий таҳлиliga нисбатан қўйилган дастлабки қадамлардандир ва ушбу асар ҳозиргача тилшунослар учун Ҳумбольдт илмий қарашларини ўрганишга киришиш «мўлжали» вазифасини ўтаб келмоқда.

Умуман, Ҳумбольдт гоёлари чуқур фалсафий маданий негизга эга. Буни биз унинг илк асари «Тафаккур ва нутқ ҳақида» матни билан танишгандаёқ сезамиз. Олимнинг илмий мушоҳадасида тадқиқот объектига мантиқий ва антропологик ёндашувлар омухта бўлиб кетади. Ҳумбольдт катта грамматик тузилмаларни ҳам (тарихий ёки типологик нуқтаи назардан ўрганилишидан қатъий назар) доимо инсоният тараққиётининг умуммаданий истиқболи нуқтаи назаридан таҳлил қилишга ҳаракат қилади. Айнан шу билан у ўз даврдошларидан кескин фарқ қилади.

Ҳумбольдт, сўзсиз, ўз давридан ўзиб кетган олимдир, зеро, унинг илмий хулосалари замондошларндан кўра кўйроқ тилшунослик фани тараққиётининг кейинги даврларида юзага келган йўналишлар учун «тамал тоши» хизматини ўтаб келмоқда. Буни биз замонамизга хос илмий тадқиқот методлари шаклланишда сезиб турибмиз.

Тилнинг фалсафий талқини унинг моҳиятини ва бажарадиган вазифаларини методологик асослаш ҳамда унинг мавжудлигини белгиловчи асосий шарт-шароитлар, қонуниятлари, фаолият шакллари аниқлаш билан боғлиқдир. Ушбу муаммолар ечимини топиш услуб - методлари фалсафа ёки тилшунослик (семиотика) доираснда шаклланади ва ҳар қандай ҳолда ҳам

инсоният маънавий-интеллектуал фаолиятининг муҳим соҳалари бўлмиш бу икки фан соҳалари тамойиллари амал қилади. Хумбольдт фалсафий назарияни конкрет илмий тадқиқот услублари билан бойитган ҳолда тил тизими «тилсимот»ларини очишнинг янги йўлларини таклиф қилди. Хумбольдт лингвофалсафий назарияси унинг томондан таклиф қилинган инсон ҳақидаги фалсафий назариянинг негизини ташкил қилади. Бу назария ўз даврида И.Кант томонидан қўйилган «Инсон ким (нима)?» саволига ўзига хос жавобдир. Инсоннинг ким эканлигини билиш учун Хумбольдт фикрича, инсонни инсонга айлантирувчи кучни аниқлаш лозим. Бундай кучни у лисонда кўради, инчунин, лисон инсон руҳининг фаолияти сифатида қаралади. Лисон инсон борлигини тўлигича қамраб олувчи миллатнинг яхлит қувватндир.

Инсон ва лисоннинг чамбарчас алоқасини эътироф этган Хумбольдт икки муҳим методологик тамойилни қабул қилишга ундайди: 1. Лисон тадқиқисиз инсонни билиш мумкин эмас; 2. Лисон табиатини билиш ва тушунтиришга фақатгина инсон ва унинг дунёсига таянган ҳолда эришиш мумкин. Биринчи тамойил Хумбольдтнинг инсон ҳақидаги таълимоти (қиёсий, умумий ва фалсафий антропология) асосини ташкил қилади. Иккинчиси эса олимнинг тил ҳақидаги лингвофалсафий назарияси шаклланишда асос хизматини ўтайди.

Ҳар бир назария пойдеворини асосий тамойил ташкил қилади. Бу тамойилнинг методологик вазифаси тадқиқот объекти ўрин олган воқеликни чегаралаш, унга яхлитлик кўринишини беришдир. Асосий тамойил тўғри танланганда, тадқиқот объекти назарий концепциянинг қонуниятларига бўйсунди, унинг зарурий элементига айланади. Тилнинг инсон тафаккури ва маданиятининг ўзаро боғлиқлигига асосланувчи Хумбольдт назарий концепцияснда тилнинг табиати ва мавжудлиги сифатида инсон универсуми (дунёси) қабул қилинган. Тил фалсафасндаги антропологик тамойил бевосита бошқа икки тамойил – трансценденталлик ва имманентликка – қарама -қаршндир. Бу тамойиллардан биричиси доирасида тил «Оллоҳ кашфиёти» сифатида талқин қилиниб, борлиқ устидан ҳукмронлик қилувчи кучлар ҳаракати билан боғланади ва натижада тил инсон мавжудлиги доирасидан ташқари ҳодиса кўринишда тасаввур

қилинади. Имманентлик тамойили асоснда эса тил, аксиича, «ўзи – ўзида ва ўзи учун» мавжуд бўлган ҳодиса руҳини олади ҳамда унинг моҳиятини унинг ўз ички тузилишидан излаш керак.

Хумбольдтнинг тил тизимининг антропологик талқинига доир қарашларига биноан, яъни «тил онтологиясига инсоннинг киритилишида», инсон ва унинг олами тавсифи тил тизимини тасаввур этишнинг оддий назарий устқурмаси бўлмасдан, унинг муҳим таркибий қисмдир. Бунда инсон олами табиат дунёси билан қиёсда ва умумий яхлитликда қаралади. Уларнинг учрашув нуқтаси инсондир. Инсон, ўз навбатида, икки бошлангич белгига эга, биринчиси – табиатан физик, «тирик жон», иккинчидан – тил, маданият каби ижтимоий ҳодисалар билан боглиқ ҳодиса. Хумбольдт антропологиясида инсон жисмоний, руҳий, маънавий яхлитлик (бутунлик) ҳисобланади. Инсон ҳаракатчан, фаол, мустақил, онгли фаолият қобилиятига эга бўлган, эркин жон (зот)дир. Маданият ва цивилизация – инсон фаолиятининг меваси. Лекин ҳар қандай ҳолда ҳам инсон руҳининг куч-қудрати тилда намоён бўлади, зеро, тил инсон зотининг ботиндан, «унинг табиатининг яширин жойларндан» куч олади.

Тилни инсон оламининг зарурий элементи сифатнда таърифлаётган Хумбольдт ўз таълимотида тилнинг барча хусусиятларини инсон фактори билан боглайди. Булар қаторига тил тизимининг вазифалари, пайдо бўлиши, шаклланиши, тараққиёти ҳамда ички тузилиш тамойиллари қиради.

Тил пайдо бўлишининг энг биричи сабаби, Хумбольдтнинг фикрича, инсоннинг ички эҳтиёжи, яъни олам ва бошқа шахслар билан муносабатга киришиш ҳам унинг руҳий юксалишини таъминлашдан иборатдир. Инсон ҳаётининг бу уч муҳим томони, биринчидан, тилнинг мавжудлигини белгиласа, иккинчидан, унинг асосий вазифалари мазмунини шакллантиради. Бу вазифалар қуйндагилар: 1. Изоҳловчи фаолият (инсонга дунёни ндрок этиш, англаш ҳамда унга таъсир кўрсатиш имконини бериш); 2. Коммуникатив фаолият (инсонларга бир-бирига таъсир ўтказиш имконини берувчи муносабатлар ўрнатиш); 3. Ўз-ўзига таъсир (рефлексив) фаолият (инсон руҳий тараққиётини таъминловчи восита).

Олимнинг қайд этишича, инсон олами диалектик тартиботга эга. Диалектика қонуниятлари тил тизими тартиботининг асосини

ташқил қилади. Тил моҳиятининг диалектик тартиботини Хумбольдт тилни ҳар томонлама тавсифловчи мазмуний қарама-қаршиликлар воситасида ишотлашга ҳаракат қилади: 1. мавҳумлик – моддийлик (шакл ва материал); 2. ички – ташқи; 3. фаолият – маҳсулот; 4. тирик – ўлик; 5. эркинлик- боғлиқлик; 6. инвариант – вариант; 7. умумий –хусусий. 8. ижтимоий – шахсий; 9. заҳира – мавжуд; 10. чексиз (давомсиз) – чегараланган (туғалланган); 11. ички имконият – фаоллашув; 12. субъектив – объектив ва ҳоказо.

Ушбу мазмуний қарама-қаршиликлар негизида тил мавжудлигини қайд этувчи асосий антиномиялар шаклланади: 1. тил - ягоналик ва турли-туманлик хусусиятларини мужассамлаштиради; 2. тил – инсоннинг лисоний қобилияти ва ушбу қобилиятнинг аниқ тил шаклида фаоллашувдир; 3. тил - фаолият эмонация (нур тарқатувчи) сифатида; 4. тил - энергия ва эргон сифатида; 5. тил – нутқ ва уни англаш.

Шундай қилиб, тил инсон учун тугма бўлган ва сўзловчи ҳаракати асосида фаоллашадиган лисоний қобилиятдир. Ушбу гоё тилнинг пайдо бўлиши ҳақндаги олдиндан мавжуд бўлган икки гоёга қарши туради. Булардан бири тилнинг инсон томонидан маҳсус кашф қилинганлиги ҳақидаги вулгар антропологик назария бўлса, иккинчиси тил инсонга Оллоҳнинг иродаси билан тухфа қилинганлиги ҳақндаги гоёдир. Биринчи назария доирасида тил тўлигича инсон руҳининг кашфиёти ҳисобланиб, руҳ инсоннинг ўз тили устидан ҳукмронлик чегараси эканлигини тарғиб қилади. Иккинчисида эса инсон лисоний ижод фаолияти бутунлай йўққа чиқарилади. Хумбольдт ўз лингвофалсафий қарашларида юқорида санаб ўтилган гоёларнинг (рационал) магзини ташқил қилувчи фикрларини умумлаштиради, зарур бўлганда, улардан унумли фойдаланади. Бинобарин, тилнинг пайдо бўлишдаги инсоннинг нофаоллиги ҳақидаги гоё лисоний қобилиятнинг тугма эканлиги ҳақндаги қарашда, тилнинг миллат учун тухфа эканлиги ҳамда тил руҳнинг нур тарқатувчиси сифатида қаралишда ўз аксини топади. Инсон руҳининг фаоллиги ҳақндаги гоё тилнинг энергия (инсон руҳининг реал фаолияти) ҳамда тилни доимий юксалиш тараққиётидаги ҳодиса сифатида талқин қилинишида тараққий тонди. Лисоний ижодда инсон фаоллиги ҳақидаги гоё, Хумбольдт таклиф қилган тугма қобилият ролини чегаралаш лозимлиги

ҳақндаги тамойилда акс тонди. Тил, Хумбольдтнинг фикрича, инсонга фаолият турлари сифатида берилган ва лисоний фаолиятда тилнинг яратувчанлик қобилиятини белгиловчи қонуниятлар акс топади, яратилаётган материалнинг миқёси, миқдори чегараланмайди.

Субъектив фаоллик тамойили тил «хаёти»нинг энг муҳим соҳалари тавсифида акс топади. Булар қаторига тилнинг болалар томонидан ўзлаштирилиши, унинг катталар томонидан қўлланилиши, тирик ва ўлик тилларнинг ўрганилиши ҳамда нутқий мулоқот жараёнида ўзаро бир-бирини тушунишга эришиш кабилар киради. Хумбольдтнинг айтишича, инсонга тилни ўргатиб бўлмайди, уни фақатгина инсон қалбида уйғотиш мумкин. Инсон ҳар сафар тилни ўз ҳаракати билан яратади, у қандай яратилса, ҳаётда шундайлигича қолади. Лисоний қобилият нутқий мулоқот жараёнида уйғонади ва тил тизимида бевосита мавжуд бўлганлари руҳ фаолиятида тўлғазилади. Тилда ҳеч нарса қотиб қолмайди, ҳаракатсиз бўлмайди, ҳатто қотиб қолган бўлак ҳам тафаккур жараёнида «қайта тугилади», нутқда қайта «тирилади». Бир-бирини тушунишни суҳбатдошларнинг бир хилдаги тушунчаларни айнан англаш ҳодисаси сифатида талқин қилиш нотўғридир. Инсонлар бир-бирларини англашлари учун ҳамфикрликка эришишлари, ўзаро тафаккур юритишлари лозим. Сўз, тил бирлиги сифатида тингловчини ўз ҳаракати воситасида тушунча ҳосил қилишга ундайди. Ҳар қандай тил қайта ҳаётга келиш заҳирасига эга. Агарда тил ўлик тилга айланса, субъектнинг фаоллиги воситасида уни қайта ҳаётга келтириш мумкин. Қайта «ҳолсизланиш» ҳолати юзага келганда ҳам буюк инсонлар заковати уни «уйқу оғушдан» тортиб олиши мумкин.

Инсон оламига хос умумий хусусиятлардан бири, Хумбольдт таъбирича, идеаллик ва материалликни бириктириш қобилиятидир. Инсон ва унинг фаолияти маҳсули тил айнан шу жараён кесимида қаралади. Инсон моҳияти руҳ ва жисм бирлигидан иборат, тилнинг мазмун моҳияти эса товуш ва оғниқдан. Сўзнинг таркибидан товуш ва тушуича бирикиб, жисмоний материя ва руҳий куч бирикишини такрорлайди.

Ҳар қандай назариянинг яхлитлиги асосий тамойиллар тадбиқи узвийлигида намоён бўлади. Асосий тамойилнинг нотўғри тадбиқ қилиниши эса ушбу тамойилнинг назария учун

методологик жиҳатдан нолайиқлигидан дарак беради. Асосий тамойил мос ва муқобил бўлганда барча назарий-методологик амалларнинг ўз ўрнида ижро этилиши таъминланади.

Ҳар бир назария доирасида ундаги асосий тамойилнинг ишчанлик қобилиятини аниқловчи муҳит юзага келади ва бу муҳитда тамойилнинг бузилиши шароити ҳам тугилиши мумкин. Тил моҳияти талқинида антропологик тамойилдан чекиниш ҳолларини ушбу майдоннинг чегарасидан жой оладиган ҳодисалар тавсифида учратиш мумкин. Бундай «чегара» ҳодисалар қаторига, масалан, тилнинг пайдо бўлиши масаласи ва унинг фаолиятини таъминловчи қурилмаларни аниқлаш киради. Биричи ҳолатда тилнинг пайдо бўлиши инсондан юқори турган илоҳий кучлар билан боғланади. Иккинчисида лисоний фаолият тилнинг ўз ички «кучлари» ҳаракати натижаси деб қаралади.

Хумбольт лингвофалсафасига хос бўлган назарий гояларни шакллантиришнинг диалектик услублари қўлланиши асосида эришилган хулосаларга нисбатан лисоннинг барча кўринишлари турли антиномиялар (қарама-қаршилик)нинг амалиётда намоён бўлиши сифатида қаралади. Айнан шу антиномиялар антропологик тамойил учун «синов майдони» хизматини ўтайдилар. Дастлабки ёндашувда Хумбольтнинг имманентлик тамойили асосида тилнинг ўз-ўзидан фаолият кўрсатувчи тизим сифатида таърифланиши тилнинг моҳиятини умумдиалектика нуқтаи назарига мос бўлмаган ҳолда талқин қилишнинг натижасидек туюлади. Аини пайтда, бу гоя Хумбольтнинг тил табиати ҳақидаги фикрлари занжирининг зарурий халқасига ўхшайди. Бу – тилнинг инсон билан боғлиқ ёки боғлиқ эмаслиги ҳақидаги антиномиянинг бир қисмидир. Ушбу антиномия, ўз навбатида, мантиқий асосланиши мунозараларга сабаб бўлаётган бошқа антиномиялар қаторидан ўрин олади. Бир томондан, Хумбольт фикрича, тил бирор бир илоҳий куч билан боғлиқ эмас. У ўз-ўзидан фаолият кўрсатувчи тизим. Тил бирор шахс фаолиятининг маҳсули эмас, у руҳнинг эркин ҳаракати натижаси, у миллатга берилган инъом. Бошқа томондан, тил – инсон руҳининг фаолияти ва шу аснода у инсонга бўйсунди. Тиллар ўз соҳиблари бўлган халқларга қарамдирлар, уларнинг мулки.

Машхур украин файласуфи ва тилшуноси А.А.Потебня Хумбольт илмий таълимотидаги икки кўринишдаги антиномияда

«илоҳий бошланишга» ишора борлигини қайд қилган (Потебия 1913: 32). Бириичидан, Хумбольдт томонидан тилни халқ руҳи ижодий маҳсули ва халққа берилган тақдир инъоми сифатнда талқин қилиниши «инсонийлик - илоҳийлик» антиномиясини ташкил қилади. Тилнинг пайдо бўлишини халқ руҳи фаолияти билан боғлаш тилни инсон фаолияти маҳсули сифатнда кўришдан бошқа нарса эмас. Тилни халққа берилган инъом сифатнда талқин қилиш, албатта, аввалги фикрдан ўзига хос чекинишдир ва, натижада, Хумбольдт «тилнинг инсон фаолияти маҳсули ҳақидаги фикрини назарий - амалий жиҳатдан сақлаб қололмади» (Потебня, ўша асар). Кейинги антиномия тил ва руҳнинг бир пайтнинг ўзида айри ва яхлит объект бўлиши билан боғлиқ. Потебиянинг фикрича, Хумбольдт таълимотида тил ва халқ руҳи илоҳий куч билан муқаррар боғланиши шарт эди, чунки миллат тилини унинг руҳи билан боғлашнинг имкони йўқ.

Юқорида эслатилган иккала антиномияни ҳам (инсонийлик – илоҳийлик; тил ва руҳнинг алоҳида ёки яхлитлиги), Потебня қайдича, муаллифнинг ўзи алоҳида шакллантиришга улгурмаган. Бунинг сабаби Хумбольдтнинг бирор бир шошилинич хулосаси эмас, балки унинг тил пайдо бўлишини трансцендентал манба билан боғлашни инкор этишга ундайдиган умумий фалсафий – методологик қарашларндадир. Аслини олганда, Хумбольдт файласуф ва тилшунос сифатида Потебия айтган хатоликларга йўл кўядиган олимлардан эмас эди. Хумбольдт – файласуф инсонни унинг дунёсига боғлаш мумкинлигини тарғиб этувчи фалсафий антропология соҳасининг асосчилардан бири. У барча турдаги хусусийлик ва умумийлик зиддиятларини «инсоният»ни алоҳида фалсафий ҳодиса сифатнда тавсиф қилиш асосида бартараф этиш мумкинлигини исботлади. Хумбольдт – олим инсоннинг билиш қобилияти имкониятлари чегарасидан ташқари бўлган барча ҳодисаларни (масалан, тугилиш ва ўлим) илмий изоҳ бериш ҳаракатидан йироқ эди.

Потебия санаб ўтган антиномиялар ҳам Хумбольдт назариясидан четда қолгани йўқ. Аксинча, улар антропологик нуқтаи назардан таҳлил қилинган эди. Потебня инсонийлик – илоҳийлик антиномияси деб атаган тилни Хумбольдтча инсон руҳининг маҳсули, халққа берилган инъом сифатидаги талқин ҳақиқий антропологик назариянинг натижасидир. Бу тилда

инсонийлик ва табиийликнинг умумлашуви исботидир. Хумбольдт фикрича, инсонга тилнинг ўзи эмас, фақатгина лисоний қобилият ҳада қилинган. Бу қобилият тугма, аммо унинг ривожини инсон фаолияти қонуниятларига амал қилади.

Тил ва руҳнинг айримлиги ва умумийлиги антиномиясини Хумбольдт худди бошқа антиномиялардек инсон табиати ва дунёсининг умумийлиги нуқтаи назаридан ечади. Миллат руҳи ва тил халқ интеллектуал кучларининг ажралмас умумий фаолиятини таъминлайди.

Кейинги антиномиялар, яъни тил халқ ижоди маҳсули ва халққа берилган тухфа қарама-қаршилиги ҳамда тилнинг инсон руҳи билан боглиқ ёки боглиқ бўлмаслиги антиномияси заминда тилда фаолиятлилик – ижодкорлик ва ташқи куч таъсири тушунчалари ётади. Тил, Хумбольдт таърифича, бир томондан инсон руҳининг фаолияти, иккинчи томондан, ташқи ҳодисалардан юқорироқ турадиган аллақандай бир мустақил кучнинг таъсирндир. Тилга халқ ижоди сифатнда қараб бўлмайдди, чунки у инсоннинг ботинндадир.

Шундай қилиб, антропологик тамойилни изчил тадқиқ этиш имконини берувчи барча антиномияларнинг шаклланиши ва уларнинг ечимини излаш ҳаракатлари айнан ушбу тамойилнинг таъсир майдоннда юзага келади. Бу эса Хумбольдт назариясида антропологик ёндашувнинг устуворлигидан далолат беради.

Хумбольдт таълимотининг асосий гоёси лисонни фаолият сифатида талқин қилиш билан боглиқ ва бу гоё рамзийлик, мажозийлик хусусиятига эга бўлган тилда ифода топади. Лисоний фаолият гоёси тилни имманентлик нуқтаи назардан тадқиқ қилишга бутунлай тескари ёндашув – экстенсивлик хусусияти асосида талқин қилинади. Экстенсив ёндашув тилни кенг маънода, яъни «тил – рух», «тил - инсон», «тил - тафаккур», «тил - борлик», «тил - маданият» боглиқликлари орқали тадқиқ қилишни назарда туттади. Хумбольдтнинг структурализмнинг тамал тошини қўйган олимлар қаторига киритишади. Дарҳақиқат, структур тилшунослик йўналишларида кўтарилган муаммолар, жумладан, тил ва нутқ қиёси, шакл ва субстанция қарама-қаршилиги, тил тузилишининг яхлитлиги кабилар Хумбольдт назариясида ўз ўрнини топган.

Хумбольдт тил тизими таҳлилда унинг ташқи тизимий тузилишига эмас, балки И.Кант фалсафасига асосланган ҳолда умумлаштириш тамойилига таянади. Шунга асосан тил субъектив ва объектив хусусиятлар умумлашмасидан иборат. Тил бирликлари ндрок этилаётган объектни оддийгина акс эттириб қолмайдилар. Чунки тил – фаолият, у «ўлик» маҳсулот эмас. Тилнинг ҳаракатчанлиги, фаоллиги унинг яратувчанлик қобилиятнда намоён бўлади. Тил материя ва шаклнинг умумийлигидан иборат. Албатта, тил таҳлилда бошланғич нуқта шаклдир, аммо Хумбольдт талқинда шакл мавҳум ҳодиса эмас. Шакл – тилнинг алоҳида элементлари йигиндиси: «Лисоний шакл ўз табиатига нисбатан, материалдан фарқли ўлароқ, алоҳида элементларни ягона бир руҳий умумийликда ндрок этилиши натижасндир» (Гумбольдт 1956: 76).

Замонавий тилшуносликнинг диққат марказнда турган тил ва воқелик муносабати, тилнинг инсон онги, тафаккур, маданият билан муносабати каби долзарб муаммоларнинг барчаси Хумбольдтнинг тил тизимини тадқиқ этиш дастурнда мавжуд бўлган муаммолардир. Олим ўзининг тил фалсафаси ҳақидаги таълимотнда лисоннинг фаолият кўламига кирувчи барча соҳаларини умумлаштирди. Ҳолбуки, бу соҳалар ва муаммолар бошқа йўналишларда бир-биридан ажратилган ҳолда алоҳида ўрганилиб келинган ёки бутунлай назардан четда қолиб кетган эди. Тил тизими тадқиқотида антропологик тамойилнинг изчил тадқиқ қилиниши қатор назарий йўналишларни ягона бир методологик асос атрофида бирлаштириш имконини беради. Булар қаторига қуйидагилар киради: лингвогносеология – тилнинг билиш фаолиятндаги вазифасини ўрганиш, инсоннинг воқелик билан муносабатининг тил билан боғлиқ томонларини аниқлаш; лингвомаданиятшунослик – «инсон – маданият - тил» муносабатларини ўрганиш; лингвосоциология – тил ва жамият алоқасини тадқиқ қилиш; лингвопсихология – тил ва шахс муносабати муаммосини ўрганиш; лингвопраксиология – тилнинг инсон амалий фаолиятига таъсирини таҳлил қилиш (Хумбольдтнинг фикрича, тил, беихтиёр фаолият кўзгатувчи сифатида, инсонга ирредметлар билан муомала қилиш йўлини кўрсатади).

Хумбольдт таълимотини тўлиқ англаш учун унинг томонидан «ички шакл» тушунчаси қай йўсинда талқин қилиниши масаласига тўхталмоқ лозим деб ҳисоблаймиз. Айтиш жоизки, ушбу тушуича Хумбольдт таълимотндаги марказий гоялар қаторндан ўрин олмайди, «ички шакл» сўз бирикмасининг ўзи ҳам унинг охирги ишларида учрайди. «Ички шакл» тушуичасининг ҳақиқий тарғиботчиси сифатида Г.Штейнталнинг номи зикр этилгани маъқулроқ. Қарийб юз йилдан ортиқ вақт давомнда ушбу тушунчанинг мазмуни ва мундарижаси ҳақида юритилиб келинаётган мунозараларни бошловчи ҳам айнан Штейнталдир. Хумбольдт таълимоти учун муҳимроқ тушунча нутқий фаолиятнинг мазмуний ва маъно томонларини акс эттирувчи – «тил шакли» тушунчасидир. «Ички шакл» эса Хумбольдт учун тилнинг мавжуд бўлиши учун етарлича шароит тугдирувчи ақлий фаолиятдир ва бу фаолият ёки шароит тилшуносликнинг тадқиқот предмети бўлолмайди.

Хумбольдт таъбирича, тил оддий тафаккур қуроли бўлиб қолмасдан, балки «тафаккурни таркиб топтирувчи органдир. Ақлий фаолият ... нутқ товуши воситасида моддийлашади ва ҳиссий идрок манбаига айланади. Шу сабабли тафаккур фаолияти ва лисоний фаолият ажралмас яхлитликдир. Онгнинг объектив борлиққа ботиний интилиши талаффуз орқали зоҳирланади ва бу интилиш натижаси бўлмиш сўз орқали яна субъектга қайтади. Бу ҳаракатни фақатгина тил воситаснда бажариш мумкин ва бундай объект – субъект алмашинувисиз ҳеч қандай тушунча ҳам шакланмайди ва тафаккур ҳам юритилмайди» (Қаранг: Звегинцев 1960, 1-қисм: 80). Бундай яхлитлик шу қадар мустаҳкамки, ҳатто тил бутунлай ажратилган, якка муҳитда ҳам тафаккур учун асос бўлиб қолаверади.

Шунинг билан биргаликда, олим сўзнинг тушунча шаклланишндаги ролини алоҳида таъкидлайди: «Товушлардан иборат тузилманинг тушуича билан алоқасининг ўзига хослиги ички шаклда ўз аксини топади». «Сўз ҳиссиётга таъсир ўтказётган предметнинг акси эмас, балки бизнинг предметга нисбатан муносабатимиздир». Шунга нисбатан «ҳар қандай тил негизида ўзига хос дунёқараш ётади» (Grundzuge des allgemeinen Sprachtypus, Werke, V, S. 433) ва тил инсон ҳамда воқелик ўртасндаги воситачидир. Хумбольдтнинг ёзишича, сўзни

номлашда бизнинг қалбимизда пайдо бўлган предмет рамзининг изи («мухри») ўз аксини топади. Ягона бир предметнинг турли услубларда аталишига сабаб айнан шунда. Масалан, санскритда фил, гоҳ «икки марта сув ичувчи», гоҳ «икки тишли», гоҳ «қўли бор» тарзда номланади ва ҳар бир номланиш ягона бир иредмет ҳақнда ўзгача тушунчани англатади. Хумбольдт таъкидича, «ҳар бир тил инсониятнинг маълум қисмига онд тушунча ва тасаввурлар тўқимасндан иборат матони ҳосил қилади» (Қаранг: Звегинцев, 1-қисм: 81). «Тилларнинг кўплиги – ягона бир иредметнинг кўп сонда номланиши эмас, балки ўша предметнинг турлича ндрок этилишидир» (Uber das Sprachstudium, Werke, VII, S. 602).

Хумбольдт таълимотининг яна бир муҳим хусусияти сўзнинг бошқа рамзий белгилардан тамоман фарқланишндадир. Маъно касб этувчи лисоний белгилар шаклланиши эркин эмас, сўз белги ва рамз ўртасндаги оралиқ ҳодисадир. Сўз маълум вазиятда белги вазифасини ўташи мумкин, аммо сўзни белги билан бутунлай тенглаштириш лисоний мулоқотни экологик хонавайронликка олиб бориб тақашдан бошқа нарса эмас. XX асрда Ж. Оруэнн ўз антнотопиясида ушбу хонавайронликдан инсониятни огоҳлантирган эди. Ҳақиқатдан эса қочиб бўлмайдди: оммавий ахборотда кечаётган тилни ҳаддан ташқари ибтндоийлаштиришнинг мусибатли оқибатларга олиб келишини ҳеч ким инкор қила олмайди. Оммавийлашаётган «янги тил» (яъни тил тизими қонун-қоидаларини инкор этувчи белгилар тизими)ни ихтиро қилиш ва уни тарғиб қилиш ундан ҳам хавфлидир. Бу оқибатлардан қочиш барчамизнинг вазифамиздир. Бу борада В.Хумбольдт меросининг инсонпарварлик захирасндан фойдаланиш муҳим ва долзарб вазифа.

Хумбольдтнинг тилга нисбатан берадиган таърифида фаолият субъекти (халқ, инсон, руҳ, куч, тил, товуш, мазмун) ва фаолият вазифаси, мақсади, услуби, қуроли, маҳсули, материали каби тушунчалар асосий ўринни эгаллайди. Бу таъриф, бундан ташқари, тилнинг когнитив функцияси (вокеликдаги иредметларни онгга кўчириш), коммуникатив ёки воситачилик функцияси (табиат ва инсон ўртасидаги воситачилик) ва вокеликни англашдаги воситачилик функциялари билан богликдир.

Хумбольдт таълимотнда билишнинг табақали дедуктив услуби устунлик қилади ва шу услуб асосида тилнинг структуравий тузилиши тавсиф қилинади. Бу борада Хумбольдт назарияси И.Кантнинг билиш ҳақидаги таълимоти билан қай даражада боғлиқлигини эслатиш лозим бўлади. Кант билишнинг уч асосий шаклини ажратган: 1. Сезиш; 2. Фаҳм; 3. Идрок. Сезиш – ҳис қилиш қобилияти; фаҳм – англаш ва ҳукм чиқариш; идрок – гоё тугилишига олиб борувчи хулоса чиқариш қобилияти. Кант тажрибага асосланмаган ҳукм - фикрларни алоҳида ажратади. Бинобарин, у «категория»ларга тажрибадан холи ҳолда фикр юритиш натижасида шаклланадиган ҳодиса деб қарайди. Унингча, онгли хулосага ҳиссий туйғулар орқали эришилади.

Хумбольдт ҳам ўз хулосаларнда худди шу йўлдан боради, у онгни объектив воқелик билан боғлиқ бўлмаган ҳодиса сифатида талқин қилади. У қай йўсинда тажрибадан холи ҳолда турли фактлар асоснда алоҳида тилни ва умуминсоний тилни ажратиш масаласи устида фикр юритади. Олим «ташқи шакл» дан ташқари «ботиний шакл» мавжудлигини ҳам тасдиқлайди. «Ботиний шакл» Хумбольдт талқинида уч хил мазмунга эга: 1. Бир томондан, «ботиний шакл» - тушунчаларни товуш билан боғлаш усули, тафаккурни лисоний воқелантириш йўли, яъни онг категорияларини лисоний категориялар билан мослаштириш воситаси; 2. «Ботиний шакл» - бошқа томондан – миллий руҳнинг ифодаси ва бу руҳ аввал ботиний шакл топади, кейин лисонга кўчади. Демак, ботиний шакл онг ва лисонни боғловчи восита. 3. Ниҳоят, лисоннинг ботиний шакли – нутқ жараёнида яратилган ва «қайта ишланган» ларнинг умумлашмасидир, у барча лисоний структуралар ва элементларнинг тизимдаги тўплами, у тил тузилишини моделлаштирувчи мавҳум қурилма.

Хумбольдтнинг тилнинг ижодкорона фаолияти, ўзгарувчанлик табиати каби хусусиятлари ҳақндаги фикрлари нутқ фаолияти назарияси ёки психолингвистика каби замонавий тилшунослик йўналишлари учун таянч нуқта вазифасини ўтади. Унинг гоёлари ҳозирги замон фани тараққиёти учун хизмат қилиб келмоқда. Тилни Хумбольдт «ташқи дунё ҳодисалари ва инсон ботиний дунёси» оралигидаги дунё сифатнда таърифлаган эди. Фаолиятнинг тил дунёсига кўчиши ҳақидаги гоё Хумбольдтнинг муҳим кашфиётларидан биридир ва ушбу гоё кўп жиҳатдан

машхур психоллингвистлар Л.С.Выготский ва А.Р.Лурияларнинг гоялари учун асос бўлди. Ҳақиқатдан ҳам, Хумбольдт айтганидек, нутқий фаолият негизида «лисоний қобилият» ётади (Гумбольдт 1984:82).

Хумбольдт таълимотича, тафаккурсиз тил мавжуд эмас, аксиича, лисоний тафаккурнинг яхлитлиги мавжуд. «Тафаккур фаолияти ва тил ажралмас ва фарқланмайди. Тафаккур фаолияти, табиийки, товуш билан алоқага киришишга ҳаракат қилади, акс ҳолда, фикр аниқ бўлмайди, тасаввурни тушуниб бўлмайди» (Ўша ерда). Шу йўсинда энг муҳим антиномиялардан лисон ва тилнинг ажралмас бир бутунлиги ва ўзаро ички қарама-қаршилиги ҳақндаги антиномия шаклланади.

Хумбольдт индивидуал нутқий ҳаракатлар воситаснда бажариладиган лисоний ижод фаолиятининг узлуксизлигини назарий жиҳатдан асослаб берди. Унинг таъкидича, тил мавжудлигининг шакли тараққиётдир ва «тилга қандайдир ўлик маҳсулот сифатида эмас, балки ижодий жараён ҳолнда қараш лозим», у – «тўхтовсиз фаолиятдир» (Ўша ерда). Бошқача айтсак, тил қай даражада фаолият бўлса, шу даражада ижод маҳсулидир. Бир томондан шахс тилни нутқ вазиятида ижод қилади, бошқа томондан эса, тил –аллақачон ижод қилинган ҳодиса, аввалги авлодлар фаолияти натижаси, маълум жамоанинг мулки.

Ҳозирги дунё тилшунослигида алоҳида хумбольдтшунослик йўналиши юзага келган. Бу йўналиш Вилгельм фон Хумбольдт лингвофалсафий дастури доираснда шаклланган назарий қарашлар ва таҳлил методлари умумлашмасидан иборат. «Ушбу дастурнинг назарий-методологик негизида антропологик тамойил туради. Унга нисбатан тилнинг ҳақиқий таҳлили инсон тафаккури ва онги, унинг маданияти ва маънавий ҳаёти билан мустаҳкам алоқада бажарилиши талаб қилинади» (Рамишвили 1990: 123).

Замонавий хумбольдтшунослик умумий тилшунослик фанининг тезкор ривож топаётган соҳасндир. Бу соҳа биричичи ўринда Хумбольдт таълимотининг семантика ва прагматикага доир гояларига асосланади. Бинобарин, тилшунослик фанининг бугунги ривожда, айниқса, Хумбольдтнинг лисоний маънонинг таркиб топиш тамойиллари ҳамда лисоний фаолият кўчишида ижтимоий муҳит ва нутқий вазиятнинг роли ҳақндаги фикрлари ўта муҳимдир. Шунинг билан биргалиқда, Хумбольдт талқинида

«ботиний ёки ички шакл» тушунчаси «лисоннинг ички қонуниятлари», «ички томон» каби тушуичалар билан бир хил мазмунда қўлланишини ҳам унутмаслик керак.

Хумбольтд умумлингвистик гоёларининг кўпчилиги унинг тарихий-фалсафий таълимоти негизда шаклланган ҳамда олмон мумтоз фалсафаси вакиллари И.Кант ва Ф.ВШеллингларнинг танқидий ва тарихий фалсафа деб номланувчи назарияларига асосланади. Тилнинг моҳиятини тушунтиришда Хумбольтд «инсон руҳи» ҳақидаги «умумий гоё» га таянади ва бу гоё миллат тилида акс этишини уқтиради. Тилнинг табиати «халқ руҳи», яъни ушбу халқнинг маънавий қадриятлари ҳамда маданиятининг ўзи хослиги, миллий хусусиятлари билан боглик.

Шундай қилиб, Хумбольтд лингвистик таълимотининг асосий гоёлари қуйидагилардан иборат: Хумбольтд тилшунослик фаннда бириичилардан бўлиб тил ва нутқ ходисаларини фарқлаш лозимлигини ҳамда уларнинг ўзаро муносабатда бўлиши ҳақидаги гоёни олга сурди ва бу гоёни назарий жиҳатдан асослаб берди. У тилшуносликда илк бор жонли нутқни ўрганиш зарурлигини уқтиради ва бу ўғит фаннинг кейинги тараққиёти учун муҳим аҳамият касб этди. Шу аснода турли шевалар ва жонли тилларни ўрганиш, диалектология ва ареал лингвистика тараққиётини таъминловчи назарий гоёлар шаклланди. Бундан ташқари, лисонни маълум қонуниятлар асосида фаолият кўрсатувчи мавҳум тизим сифатнда тасаввур қилиш гоёси ҳам таклиф қилинди.

Тил, Хумбольтд таъкидича, ўзида субъективлик ва объективлик қамраб олади. Инсон бир томондан, тилни унга берилган мерос сифатнда қабул қилса, иккинчи томондан тилни доимо «қайта шакллантиради», яратади. Нутқда ҳар сафар тил қайта яратилади. Лисоний анъаналар эса ҳар бир авлод ва шахснинг яратувчанлик қобилиятини таъминлайди. Шахс ва авлод ҳам лисоний яратувчанлик жараёнига ўз таъсирни ўтказиши, зеро, улар тилга янгиликларни жорий этишади ва бу янгиликлар олдинги анъаналардан тубдан фарқ қилади. Натижада, тилда зарурият ва эркинликнинг икки томонлама алоқаси мавжуд бўлади, бу алоқа, биринчидан, лисоний анъаналар таъсирини чегаралаб турса, иккинчидан, тил соҳиби бўлган жамият таъсир кучини таъминлайди.

Хумбольдт лисоний белгининг ихтиёрийлиги (эркинлиги) ва белгининг тил тизими элементи сифатидаги сабабли (мотивировкали) бўлиши ҳақидаги фикрни билдирди. Тилда ажримли (ажратиладиган) товушлар ўз моҳиятига эга. Ушбу турдаги товушларнинг миқдори ва уларнинг ўзаро муносабати, Хумбольдт фикрича, ҳар бир тил тизимининг хусусиятларига боғлиқ. Шу сабабли тил тизимига тургунлик ва ўзгарувчанлик хосдир. Тил тизими «асоссиз тургунлик» дан кечиб, узлуксиз ўзгаришда бўлиб туради.

Тилнинг пайдо бўлиши «ички» ва «ташқи» эҳтиёж билан боғлиқ. Ташқи эҳтиёж инсонларда мулоқот ихтиёри тугилиши билан боғлиқ бўлса, ички эҳтиёж эса миллатнинг маънавий ва интеллектуал тараққиёти учун шарт –шароит яратишдир. Тил ва тафаккурнинг ҳамжиҳатликда тараққий топишига Хумбольдт қаттиқ ишонади. Бу икки ҳодисанинг ҳамоханглиги ҳақидаги гоё Хумбольдтнинг лисоний шакл тушуичасини ташқи ва ички шакл кўринишда талкин қилишга ундайди. Шунга нисбатан тилларнинг ташқи кўринишдаги фарқи турли тилларнинг турли «товушли шакллар»га эга эканлигида намоён бўлади.

Хумбольдт биринчилардан бўлиб тилнинг функционал фаолият моҳияти ҳақидаги гоёни олга сурди. Бунинг натижасида асосий эътибор ташқи шаклга эмас, балки тилнинг предмет – ҳодисаларни ифодалаш ҳамда фикрлар боғлиқлигини таъминлаш қобилиятига қаратилди. Олимнинг фикрича, тил, нутқдан фарқли ҳолда, нолисоний мазмунни ифодаловчи воситалар ва услублар мажмуасндан иборатдир. Бу эса тафаккур категорияларининг лисоний ифодасидир. Айнан шу нарса ҳар қандай тилнинг ботиний моҳиятини ва индивидуал хусусиятларини қамраб олувчи «ички шаклдир» ва «тилнинг асосий моҳиятидир».

4.3. Соссюр лингвистик таълимоти ва унинг замонавий тилшунослик тараққиётидаги ўрни

Янги давр тилшунослигида Фердинанд де Соссюрнинг гоёлари асосан икки йўналишда ўрганилмоқда: 1) олимнинг семиотик ва лингвистик гоёлари бир-бирини ўзаро тўлдирувчи гоёлар сифатнда қаралмоқда; 2) синтактик структуралар («намуна» ёки «қолиплар») кўринишдаги «мавҳум birlikлар»

лисоний белгиларга (гап ва унинг қисмлари) нисбатан иккинчи босқичдаги мавҳумлаштириш натижасидир. Зеро, ушбу лисоний бирликлар табиий нутқий вазиятда қўлланиш ҳолатидан мавҳумлаштирилган белгилардир. Бинобарин, Р.Амакернинг (Amarker, 1975) қайдича, Соссюрнинг лингвистик таълимотини мантиқан қатъий тартибдаги тизим сифатида тасаввур қилиш мумкин. Буидай формал тизим таҳлили эҳтимолли – дедуктив таҳлил назарияси доирасида кечади.

Соссюр тилшунослигининг асосий гоёларидан бири белги назариясини асослаш билан боглиқ бўлиб, бунинг асосида семиологик тамойил ётади. Маълумки, олим инсон нутқининг (langage) барча кўринишдаги ҳолатлари ва унинг билан боглиқ барча ҳодисаларни батафсил ўрганиш лозимлигини бир неча бор уқтирган. Бу эса, ўз навбатида, лингвистика фани олдиға ўз-ўзини формаллаштириш ва ўз-ўзини билиш (эпистемологик вазифани бажариш) шартини кўяди. Фақат ушбу шарт таъминланганидан сўнггина лисоний тизимнинг синхрон ва диахрон таҳлилин бажариш ва тилларнинг умумий хусусиятларини аниқлаш мумкин бўлади.

Кўпчилик тадқиқотчилар Соссюрни «тилни ўз-ўзидан мавжуд бўлган ва ўзи учун хизмат қиладиган» тизим сифатида таърифлашда ва худди ушбу кўринишда тил тизим тилшунослиги фанининг предмети сифатида қаралишида айблашға ҳаракат қиладилар. Аслида, Соссюр лингвистик таҳлил «ички» ва «ташқи» тилшуносликка оид барча ҳодисаларни қамраб олиши лозимлигини қайта-қайта уқтирган (Кузнецов 2007).

Р.Амакернинг фикрича, тилнинг табиати тавсифида семиологик ёйдашув субстанцияға нисбатан эмас, балки шаклға нисбатан қўлланиши лозим. Буидан ташқари, тилнинг ижтимоий хусусиятида лисоний фаолиятнинг тил ва нутқ муносабатининг узвийлиги ҳамда ушбу муносабат лисоний қобилиятни шакллантиришини унутмаслик лозим.

Соссюршунослар эътиборини тортадиган яна бир соҳа олим томонидан ажратилган дихотомиялар (қарама-қарши жуфтликлар)дир. Бу дихотомиялар (лисоний) белгининг ихтиёрийлиги тамойили асосида исботланадиган теоремалар сифатида талқин қилинадилар. Ихтиёрийлик тамойили эса Соссюр таълимотининг асосий аксиомасидир. Тадқиқотчилар дастлабки

ўринда «қобилият ва таъсис қилинганлик (институтцион)» (faculte et institution) қарама-қаршилигини эслашади, чунки унинг асосида лисоннинг умумий хусусиятлари ётади. Бу хусусиятларда лисоний қобилиятнинг ижтимоий характери ва биологик томони ўз аксини топади. Кейинги ўрида таҳлил қилинадиган дихотомиялар «синхрония ва диахрония» «шакл ва субстанция», «ифодаловчи ва ифодаланмиш», «тил ва нутқ» кабилардир. Булардан «ифодаловчи ва ифодаланувчи» дихотомиясига алоҳида эътибор қаратилади: ифодаловчи товушлар гуруҳи сифатида (ифода плани) қаралса, ифодаланмиш маъно гуруҳига (мазмун плани) киритилади ҳамда уларнинг ҳар иккаласи ҳам аниқ нутқий вазиятда, яъни тил ва нутқ ҳодисаларининг диалектик муносабати доирасида ажратилади, тавсифланади.

Замонавий соссюршуносликда тилнинг семиологик модели тушунчаси белгининг ўта даражадаги ихтиёрийлиги ҳақидаги гоё тарғиби доирасида талқин қилинмоқда. Бунинг устига, кўнчилик Соссюр таълимотини англашнинг калити ҳам айнан ихтиёрийлик гоёсида деб ҳисоблайди. Бироқ бу масала атрофида маълум даражада тортишувлар ҳам йўқ эмас. Масалан, Р.Амакер таъкидича, Соссюр «Умумий тилшунослик курси»ни нашрга тайёрловчилар муаллифнинг айрим фикрларини бузиб талқин қилишгача бориб етишган. Соссюрнинг «ифодаланмиш ва ифодаловчини боғловчи алоқа тўлигича ихтиёрийдир» (est radicalimet arbitraire – Saussure 1922: 10) мазмунидаги фикрида нарса-ҳодисалар ва уларни атовчи нутқий бирликлар муносабати назарда тутилмасдан, балки инсонларнинг тарихан шаклланган ижтимоий тажрибасига асосланган воқелик ҳақидаги билими инобатга олинади. Ихтиёрийлик гоёси лисоний белгиларнинг мазмуидорлиги (мазмуний аҳамияти) тушунчасининг талқинида ҳам ўз ифодасини топади.

Ҳозирги пайтда тилнинг семиологик модели олим таклиф қилган дихотомиялар (жуфтликлар) умумлашмаси доирасида талқин қилинмоқда. Масалан, тилнинг «ижтимоий маҳсулот» ёки «тизим, код» сифатида таърифланиши қарама-қарши фикрлар талқинида қаралмасдан, балки тўлиқ ихтиёрийлик тамойили заминида бирлашувчи ягона гоё доирасига киритилмоқда. Зеро, тилнинг ижтимоий ҳодиса (жамиятда таъсис қилинган, келишилган қоидалар умумлашмаси) бўлиши унинг тизимлилиқ

хусусиятини ҳеч қачон инкор қилмайди. Буидай таъриф доирасида эпистемиологик, билишга оид (структура, субъект ва объект муносабати, яратувчанлик), семиологик (лисоний қобилият, мулоқот, тизим, белги) ҳамда турли лингвистик тушунчаларнинг ўзаро боғлиқлиги масаласи ҳам назардан қочирилмайди. Тилнинг ушбу турдаги семиологик моделида одатда унинг умумий хусусиятлари таъкидланади. Бу хусусиятлар нутқда субстанция шаклига эга бўлса (ифодаланишда – товушли, мазмун жиҳатидан - психик), умуман тилда (language) – бизнинг лисоний қобилиятимизга боғлиқ бўлади. Алоҳида тилларда эса бундай семиотик умумийлик йўқ, чунки белги ҳар бир тилда ихтиёрий ва ҳар бир тил алоҳида белгилар тизимидан фойдаланади.

Тилни синхрон ихтиёрий белгилар тизими сифатида талқин қилиш сосюршуносликда анъанавий тус олган. Одатда, тил тизимини ушбу кўринишда таҳлил қилиш тилнинг бошқа ихтиёрий тизимлардан фарқини ажратиш мақсадини кўзлайди. Зеро, тил алоҳида бирликларни (дастлабки ўрида – лугавий бирликларни) қўллашда вазиятга мослашув хусусиятига эга. Бошқа турдаги формал тизимлар (жумладан, мантиқий-математик тизимлар)да бундай эмас. Улар тил тизими умумийлигига бўйсунмишга мажбурдирлар, чунки фақатгина лисон барча тизимларни ёритувчи восита – метатил вазифасини ўташ қобилиятига эга.

Тилшуносликда узлуксиз муҳокама қилиниб келинаётган Сосюр таълимотига оид масалалардан яна бири «белгининг соф лингвистик моҳияти ва унинг таҳлили» масаласидир. Бу масала муҳокамасида асосий эътибор белгининг иккиёклама хусусиятга эга бўлишига қаратилмоқда. Буида Сосюр умуман «сўз» тушунчаси ҳақида сўз юритаётиб, «конкрет бирликни» аниқлашга ҳаракат қилганлигини унутмаслик лозим. «Конкрет бирлик» сўзловчи онгида дастлаб ифодаловчи белгиларни фарқловчи восита сифатида ажратилса, кейинги босқичда маъно ва шаклни мослаштирувчи восита сифатида тасаввур қилинади.

Тилнинг бошқа семиотик тизимлардан асосий фарқи шуидаки, лисоний бирликлар нутқда кетма-кет тарзда ифода топади.

Бугунги шароитда «ассоциация» ва «синтагма» тушунчалари таҳлили масаласи янада долзарблашмоқда, чунки

синтагманинг тил тизимига ёки нутққа оидлигини аниқлаш Соссюр таълимотининг синтаксисга оид томонларини тавсифлаш учун муҳимдир. Маълумки, олим сўзловчининг синтагмалар тузишдаги шахсий истаги, ихтиёри билан бир қаторда нутқий вазиятда ҳосил бўладиган синтагмаларни (in praesentia) уларнинг негизини ташкил қиладиган мавҳум қолиплардан фарқлаш керак эканлигини қайд қилган эди.

«Ассоциация» ва «синтагма» тушунчалари муносабати иккиёқлама эканлигини эътиборга олиш натижасида мураккаб бирликларни таркибий қисмларга ажратишда ассоциатив гуруҳларни фарқлаш амалидан фойдаланилади. Бу эса ҳар бир ажратиладиган таркибий бирлик асосида маълум гуруҳга оид мавҳум ассоциатив бирлик туриши тўғрисидаги фикрнинг исботидир.

Соссюр лисоний бирликларнинг қуйидаги тўрт асосий хусусиятга эга бўлишини уқтирган эди: Ҳар қандай лисоний белги *ихтиёрий, ўзгалардан фарқланади*, белгилари *ўзаро қарама - қарши* ва ифода воситасига *бефарқлик*. Соссюр издошлари ушбу хусусиятларнинг алоҳида тиллар тизимида ва бу тизимларнинг турли тараққиёт босқичларида қай кўринишда намоён бўлиши масаласини тадқиқ этиб келишмоқда. Бундай тадқиқотлар, албатта, эслатилган хусусиятларнинг умумийлик даражасини тасдиқлаш билан бир қаторда, уларнинг алоҳида тиллар тизимидаги фаоллашув даражасида маълум фарқлар мавжудлигини исботловчи далиллар тўплаш имконини кўпайтирмоқда.

Соссюрнинг синтаксисга оид таълимоти алоҳида эътиборга лойиқдир. Маълумки, ушбу таълимот нуқтаи назаридан қаралганда, тилнинг синтаксис тузилиши таҳлилида синтагмаларни ажратиш ва уларнинг структуравий мундарижасини ўрганиш лозим. Аммо Соссюр таълимотининг давомчилари синтагмани барча ҳолларда ҳам ажратиб бўлмаслигини сезишиб, «сигнификатив параллеллик»ни вужудга келтирадиган ҳолатларни ҳам назардан қочирмасликни таъкидлашди. Бинобарин, *plaire – plu, take – took, Nacht- Nacht* каби товуш алмашинуви йўли билан грамматик шакллар ясалганда ёки умуман грамматик маъно ифодасида бошқа ўзақдан фойдаланилганда, фаранг тилшуноси Годель айтганидек,

«семантик масофа»лар ўзаро яқинлашади. Бу ҳодиса лугат ва грамматика муносабати доирасида талқин қилингани маъқул. Грамматиканинг лугат тизими билан муносабати Соссюр тарғиб қилган «мазмуний муҳимлик» (valeurs) гоёси нуқтаи назаридан қаралганда, ўзига хос номутаносибликни кўриш мумкин. Лугавий бирликларнинг психологик ва семантик жиҳатдан муҳимлиги аниқ, аммо грамматик муҳимлик мантиқан етакчи ўринда туради, чунки грамматик маъно мустақил равишда ифода топиши мумкин (ёрдамчи сўзлар) ҳамда грамматик шакллар фарқловчи хусусиятларга эга бўлади.

Шу тарзда синтаксиснинг «мавҳум бирликлари» ажратилдилар. Бундай мавҳумлаштириш жараёнида юзага келадиган мазмун «синтактик муҳимлик» (valeurs syntaxique) деб номланади. Мавҳум синтактик бирлик тил тизими бирликларига хос бўлган қарийб барча хусусиятларга, шу жумладан, белгининг ихтиёрийлиги хусусиятига ҳам эга. Гап ва бошқа мураккаб синтактик бирликлар тузилиши бир мавҳум тузилманинг бошқаси билан бирикишидан (emboitement) иборатдир.

Соссюрнинг синтаксисга оид фикрлари бевосита лисоний аналогия ва ижодкорлик (яратувчанлик) ҳақидаги гоёлар билан боғлиқ ҳолда талқин қилиниши лозим. Соссюр аналогия ҳодисасини тил тараққиёти жараёнида юзага келадиган ўзгаришлар кўринишида эмас, балки маълум тараққиёт босқичидаги лисоний яратувчанлик сифатида ўрганишни маъқул кўради. Бу эса тилнинг ўзгаришидан кўра унинг маълум ҳолати ҳақида гап кетаётганидан даракдир. Демак, психологик жиҳатдан таърифланганда, аналогия яратувчанликдир, грамматик ҳодиса сифатида қаралганда эса – тил тизими синхрон ҳолатининг ажралмас қисмидир. Аналогия тадрижий ривожнинг негизини ташкил қилади ва тилнинг яратувчанлик қобилиятини таъминловчи воситаларнинг чексизлигини тасдиқловчи ҳодисадир. Бу ҳодиса алоҳида шахс томонидан яратилган нутқий бирлик – гап ва айни пайтда, тил белгиси сифатида қаралиши лозимлигини изоҳлаб беради.

Айтиш жоизки, Соссюрнинг ўзи синтаксис таҳлили модели ҳақида бирор бир тўлиқ даражада шаклланган гоёни олга сурмайди. Аммо унинг издоши Р.Годель (1957) устозининг мулоҳазаларини жамлаб, Соссюрнинг синтаксис моделини

шакллантиришга ҳаракат қилган. Ушбу моделнинг синтаксис қисмини «муҳимликлар ва бирикишлар» умумлашмаси (valeurs itcombinaisons) сифатида таърифлаш мумкин. Бунда синтагманинг синтаксис учун муҳим бўлган маъно хусусиятлари эътиборга олинади. Синтактик муҳимлик эса, ўз навбатида, турли хил таркибий ўзгаришлар (транспозиция ва трансформация) учун асос бўла оладиган ассоциатив муносабатларда акс топади.

Умуман олганда, ҳозирги соссюронга тилшунослик ўз асосчиси бошлаб берган йўлдан бориб, семиологик тамойилларга таянган ҳолда синтаксис ҳодисаларини ёритишни маъқул кўрмоқда. Маълумки, Соссюрнинг ўқувчилари томонидан нашр эттирилган «Умумий тилшунослик курси» да унинг семиологияга оид гоёлари анча батафсил (баъзан бир оз узук ҳолатда бўлса ҳам) ёритилган. Аммо унинг синтаксисга оид фикр-мулоҳазалари эса кўпроқ кейинги йилларда нашр эттирилаётган ишларида мавжуддир. Бу фикр-мулоҳазаларда лисоний белгининг кетма-кетлик тамойили ва синтагма назарияси асосий ўрин эгаллайди. Айнан шу икки мезон Соссюр лингвистикасининг ўзагидир. Бу икки мезон тил ва нутқ ҳодисаларини фарқлаш билан бир қаторда, тилшунослик фанининг объектини аниқлашда ҳам хизмат қилади. Тил ва нутқ муносабатини ўрганишда ушбу ҳодисаларга нисбатан тарихий ёндашув муҳимдир. Ушбу ҳодисалар муносабати масаласи эса Соссюр тилшунослигининг марказий муаммоси бўлиб, фақатгина унинг муҳокамаси асосида бошқа соссюронга гоёларнинг моҳиятини англаш мумкин. Масалан, лисонни (langue) лисоний фаолиятдан (language) ажратиш масаласини олсак, унинг ечимига фақатгина диалектиканинг (умумийлик – хусусийлик) қонуниятини тадбиқ этгайдагина эришиш мумкин.

Соссюр кўтарган масалалардан яна бири – лисоннинг ижтимоий институционаллик (жамиятдаги келишилганлик, таъсис этилиш) даражаси масаласи замонавий тилшуносликда ўз ечимини топомқда десак, хато қилмаймиз. Бинобарин, ирагмалингвистикада кенг миқёсда тарғиб қилинаётган мулоқот тамойиллари (Грайс ва унинг издошлари) айнан «лисоний келишув» қонуниятларига амал қилади. Ушбу муаммо бевосита зарурият ва эркинлик ҳақидаги кўҳна фалсафий мунозара билан боғлиқ эканлигини сезамиз. Бундан ташқари, бу муаммо ечими йўлидаги изланиш яна бир муҳим масалага, яъни тилнинг пайдо

бўлиши ҳақидаги азалий мунозарага ҳам бориб тақалади. Соссюрнинг лисоний фаолиятни икки қисмга, яъни шахс эркинлиги намунаси бўлган нутқ ва ижтимоий мажбурият намунаси бўлган тил бошқичларига ажратиш борасидаги фикрлари тилнинг пайдо бўлиши ҳамда ривож топиши ҳақидаги муаммо ечимини топиш йўлидаги ўзига хос ҳаракат бўлган бўлса ажаб эмас. Соссюрнинг ўзи ҳам тилнинг ижтимоий табиатини унинг семиотик тизимлилиги билан боғлиқ «нчки хусусияти» деб ҳисоблайди.

Семиологик таҳлилга тортиладиган объектлар, Соссюрнинг қайдича, маълум турдаги хусусиятларга эга бўлишлари керак. Биринчидан, улар белги кўринишида бўлишлари лозим. Белгилар тарихан ихтиёрий, аммо уларнинг қўлланиши келишувга (қоидаларга) асосланади. Белгилар мажмуаси тизимни ташкил қилади, уларнинг муҳимлик қиймати қарама-қаршилиқлар қаторидан ўрин олишига нисбатан аниқланади. Ҳар бир семиологик белги парадигматик ва синтагматик қаторларда ўз ўрнига эгадир. Семиологик тизимлар ўзгариб туради.

Соссюр тилнинг бошқа семиологик тизимларга нисбатан ўзгача таркибий хусусиятлар ва вазифавий имкониятларга эга эканлигини таъкидлайди. Ҳақиқатан ҳам лисоний белгиларнинг ихтиёрийлиги бошқа белгилардан кўра юқори даражада. Ягона бир тил соҳиби бўлган ижтимоий гуруҳ аъзолари ушбу тилни билишади ва ундан фойдаланадилар; тил тизимини алоҳида шахс ёки бир гуруҳдаги шахслар истаги билан ўзгартириб бўлмайди; тил миқдор жиҳатдан чегараланган лисоний бирликлар воситасида чексиз миқдордаги нутқий бирликларни ясаши мумкин.

Герман афсоналари ҳақидаги Соссюрнинг дастхатлари матни гувоҳлик беришнча, у фольклорни ҳам семиологик тизим сифатида тадқиқ қилиш тарафдори бўлган. Демак, у оддий ва эстетик тизимларни кескин чегаралаш фикридан йироқ бўлган.

Соссюрнинг семиологик таълимотида белгининг ихтиёрийлиги тамойили алоҳида ўрин эгаллайди. Лекин у ушбу тамойилнинг айрим жиҳатлардан чегараланганлигини эслатишни ҳам унутмайди. Зеро, ушбу тамойил доирасидаги талқида икки соҳа - семиология ва грамматиканинг ўзаро қарама-қаршилигига дуч келиш эҳтимоли ҳам йўқ эмас. Дарҳақиқат, уларнинг биринчиси лисоний белгини унинг ихтиёрийлиги нуқтаи

назаридан ўрганса, иккинчиси эса таҳлилда тизим таркибидаги бирликларни ассоциатив қаторларда гуруҳланишига таянади. Годелнинг фикрича, Соссюр ўз маърузаларида лисоний бирликларнинг таркибий қисмларга ажралиши ассоциация қаторлари муносабатлари билан боглиқ эканлиги ҳақида бирор бир аниқ фикр айтмаган, аммо у сўз ясаш ҳодисаси аналогия тамойилига мос келишини бир неча бор қайд қилади.

Годель, буйдан ташқари, лисоний белгини мутлақ (абсолют) ихтиёрий деб қараш тилнинг тизимий талқинига маълум даражада ҳалақит бериши мумкинлигини қайд қилади. Маълумки, тизимда барча ҳодисалар бир-бирини тақозо этади, ўзаро алоқада. Ифодаловчи (белги) ва ифодаланмиш (референт) нинг алоқаси ўта ихтиёрий эканлигини аниқлаш учун тизимдан узоқлашиш, бу алоқани мавҳумлаштириш лозим бўлади. Бу йўсиндаги амал бажарилганда, лисоний белги ўзининг муҳимлик қийматини йўқотиши аниқ. Годель Ш. Балли билан мунозара юритиб, ихтиёрийликнинг чегараси лисоний белгининг ассоциация қатори ва синтагматик муҳитда турган ўрни билан боглиқ деб ҳисоблайди. Бизнингча, олимнинг лисоний белгининг ихтиёрийлик даражаси ҳақида билдирган ушбу фикри барча семиологик тизимлар тадқиқи учун муҳимдир ва ушбу тамойил тил тизимининг синхроник ва диахроник таҳлилида бир хилда қўлланиши мумкин.

Соссюр назариётчи бўлиш билан бир қаторда, ўз назарий гояларини аниқ тил материали асосида исботлаш ва изоҳлашни ҳам унутмайди. У аслида қиёсий –тарихий тилшунослик билан шугулланган бўлса ҳам, кейинчалик тил синхрониясига бўлган қизиқиш устунлик қилади ҳамда олим фаол тил тизими материалидан фойдаланишни маъқул кўради ва огзаки нутққа, аниқ матнларга мурожаат қилишни ҳам унутмайди.

Ҳар бир олимнинг фан ривожига қўшган ҳиссасига бериладиган баҳо турли даврларда турлича бўлиши мумкинлигини ҳеч ким инкор этмайди. Аммо Соссюрнинг номи мана қарийб бир аср давомида тилдан тушмайди, унинг таълимотини камситишга ҳеч ким журъат қилмайди. Олимнинг тилшунослик назариясига қўшган ҳиссаси, лисоний белгилар тизими ҳақидаги таълимоти доимо юқори баҳоланиб келинмоқда. Шу сабабли Фердинаид де Соссюрнинг номини буюк фан

арбоблари билан бир қаторга қўйишади. Соссюр таълимоти негизида структурализмнинг турли йўналишлари ривож тоиди ва шуни айтиш жоизки, бу йўналишларнинг баъзилари соссюрона структурализмдан қанчалик узоқлашмасинлар (масалан, Н.Хомский номи билан боғлиқ Америка структурализми), барибир методологик асос сақланади.

4.4. Шарль Балли лингвистик таълимоти

Швейцариялик тилшунос Шарль Баллининг (1865 - 1974) номи барча мамлакатлар тилшунослари учун яхши таниш. Унинг асарларидаги лисоний таҳлилнинг қарийб барча соҳаларига оид фикрлар ва гоёлар ҳозиргача тадқиқотчиларнинг эътиборидан четда эмас. Сўзсиз, олимнинг стилистикага оид тадқиқотлари ушбу соҳанинг ривожига катта ҳисса қўшди, ҳозирги пайтда тараққий этаётган йўналиш - коммуникатив стилистика кўп жиҳатдан айнан Ш.Балли таълимотидан назарий «озуқа» олаётганидан хабардормиз. Лекин Балли таълимотида яна бир соҳа борки, унинг умумий тилшунослик фани учун назарий ва амалий аҳамияти алоҳида эканлигини ҳеч ким инкор этмаса керак. Бу – лисоний типология соҳасидир.

Баллининг лисоний типология назариясига оид гоёлари «Умумий тилшунослик ва француз тили муаммолари» (русча нашри 1955) рисоласида ёритилган. Ушбу назариянинг асосий мақсади тил тизимининг лугавий, грамматик ва фонетик сатҳларининг типик хусусиятларини ягона бир методологик тамойил асосида ёритиш услубини яратишдир. Бу вазифани бажариш учун Балли «прогрессив (ўсувчан) кетма - кетлик» тушунчасини қўллайди ва ушбу тамойил воситасида тил тизимининг ҳар қаидай сатҳига оид бирликларнинг тузилишини тушуниш мумкин, деб ҳисоблайди. Бу эса, ўз навбатида, типологик нуқтаи назардан қараганда, тил сатҳлари ўртасида ҳеч қандай фарқ йўқлигидан далолатдир.

Тил структурасининг турли сатҳлари хусусиятларини ягона бир илдиз негизида тасаввур қилиш гоёси муҳим аҳамиятга молик. Тилшунослик аънанаси учун бу катта янгилик. Одатда, тилнинг типологик таснифига лугавий, грамматик (морфологик) ва фонологик хусусиятларидан биригина асос қилиб олинади. Балли таклиф қилган «ирогрессив кетма – кетлик» тамойили ижобий

натижа бериши билан бир қаторда, айрим саволлар ва гумонлар тугдириши ҳам мумкин.

Ҳозирча тамойилнинг моҳиятига батафсил тўхталмасдан туриб, ушбу назарияни амалиётга тадбиқ этишининг айрим томонларини ёритишга ҳаракат қилмоқчимиз.

«Прогрессив кетма – кетлик» тамойили гап структураси таҳлилида ижобий натижа бериши маълум, аммо унинг сўз ва бўгин тузилиши таҳлилидаги роли гумонлидир. Агарда биз, Баллига эргашиб, француз тилида сўз тузилиши юқорида айтилган тамойилга амал қилади деб ҳисобласак, унда сўз таркибидаги элементларни гап бўлаклари билан тенглаштирган бўлар эдик. Семантик жиҳатдан ҳам бу фикр ўз тасдигини топмаса керак, зеро, сўз ва гап бўлақларининг маъно яшаш хусусиятлари тамоман ўзгача. Масалан, «негиз + кўшимча» қолипида ясалган сўзларни олсак, унинг воситасида олдин иредмет аталади (номланади), кейин эса суффикс воситасида ушбу иредмет ҳақидаги фикр ифодаланади қабиллидаги фаразни исботлаш муаммолидир. Бу фараз исботсиз қолса керак, чунки сўз ва гапнинг турли сатҳларга оидлиги ва батамом ўзгача хусусиятлар соҳиби эканлигини ҳеч ким инкор қилгани йўқ.

Балли типологик назарияси доирасида фонетикани бошқа сатҳлар билан тенглаштириш ҳам ўта қийин масаладир. Алоҳида олинган бўгиннинг маънога эга эмаслиги барчага маълум, шундай экан, бўгин лугавий бирликлар ва гап бўлаклари билан бир қаторда тура олмайди. Балли прогрессив кетма – кетлик тамойилини француз тили фонетикасида мавжуд бўлган окситон ритм (сўзнинг охириги бўгини ургу олиши) ҳодисаси билан изоҳлайди, лекин бошқа тилларда ритм бўлмаса ҳам фонетик структурада ушбу тамойил ўз кучини йўқотмайди-ку?!

Хуллас, типологик таснифда турли сатҳларга оид хусусиятларни умумлаштириш муаммоси муаммолигича қолмоқда ва Баллининг бу йўналишдаги ҳаракати самарасиз қолмоқда. Шунинг учун ҳам Баллининг тиллар типологиясига оид назариясида асосий ўринни «прогрессив кетма - кетлик» тамойилига эмас, балки «анализм» ва «синтетизм» тушунчаларига берган маъқулроқ. Балли ушбу тушунчаларни қуйидагича изоҳлайди: «Синтез – нутқий кетма-кетликка ва хотирадаги яккамаъноликка (моносемия) қарама-қарши турадиган

лисоний фактлар умумлашувидир. Лисоний шакл эса, аксинча, кетма-кетлик ва моносемия талабларига қанчалик мос келса, шу даражада аналитик хусусиятга ҳам эга бўлади» (Балли 1955: 159). Аналитизм тушунчаси учун асос бўлиб хизмат қиладиган «кетма-кетлик» тушунчаси эса «лисоний белгиларнинг нутқ жараёнида бир-бирига қўшилиб кетмасдан, кетма –кет давомийликда келиши» сифатида таърифланади (Ўша асар, 159 бет). Ушбу тамойилга бўйсунмаган барча турдаги тузилмаларда дистаксия ҳодисаси мавжуд деб ҳисобланади: «Дистаксия ҳодисаси юзага келганда, лисоний белгилар оддийгина кетма-кет келмасдан, балки биргина ифодаловчи бир неча ифодаланмишга эга бўлиши мумкин (масалан, французча va!) ёки аксинча, биргина ифодаланувчи (референт) бир неча ифода воситаларида намоён бўлади (масалан, nous disons)» (Балли 1955:195). Типологик тасниф учун кўрсатилган турдаги лисоний ассиметриянинг муҳимлигига ишонган Балли ўз таъкидини давом эттиради: «Ишончимиз комилки, кўрсатилган номутаносиблик қай даражада чуқур бўлса ва тез учраса, ўша тил шу даражада синтетикдир, бу мутаносибликнинг юзакилиги ва кам учраши тилнинг аналитик эканлигидан дарак беради» (Балли 1955:160). Шу ўрида анъанавий морфологик типологияда ҳам агглютинатив, флектив, аналитик, синтетик қурилишга эга бўлган тиллар гуруҳлари ажратилишини эслатмоқчимиз. Аммо бундай ажратишда типологлар фақатгина ифода планига, яъни лисоний белгиларнинг шаклий тузилишига эътиборни қаратадилар. Балли эса ифода ва мазмун доиралари хусусиятларини бир хилда инобатга олиш, шакл ва мазмун уйғунлигига асосланиш тарафдоридир.

Буидан ташқари, «аналитик» ва «синтетик» атамаларининг қўлланишининг ўзида ҳам номутаносибликлар мавжудлиги сабабли, унинг баъзи фикрлари анъанавий морфологик типология нуқтаи назаридан ишончсиздек туюлади. Масалан, Баллининг фикрнча, француз тилида қиска сўзларнинг кўп миқдорда бўлиши ушбу тилнинг синтетизмга мойиллигидан далолат беради. «Узун сўз, - дейди олим, - тушунарли бўлиши учун уни таҳлил (анализ) қилиш керак, шунинг учун ҳам ҳозирги француз тилида узун сўзлар кўп бўлганида, ушбу тилнинг умумий лугавий структураси аналитик хусусиятга эга бўлган бўлар эди» (Балли 1955: 332). Ушбу ҳодиса анъанавий морфологик типология нуқтаи назаридан

талкин қилинганда биз бутунлай бошқа хулосага келишга мажбурмиз. Дарҳақиқат, синтетик тилларда сўзнинг узунлиги қўшилаётган сўз ўзгартувчи қўшимчалар ҳисобидан ортади, чунки бу қўшимчалар воситасида сўзлар бирикиб, нутқий тузилмалар ҳосил қилади. Аналитик тилларда эса қисқа шакллар миқдори кўпроқ, чунки уларда синтактик алоқалар ёрдамчи сўзлар воситасида шакл топадилар.

Балли «аналитик» атамасини фонетик тузилмалар таҳлилида ҳам худди шу маънода қўллайди. Унинг таъкидича, француз тили товушлари олмон тилидан фарқли ўларок, «оддий ва нутқий қаторда бир-биридан осонгина ажралади, демак, улар ўзига хос аналитик хусусиятга эгадирлар» (Балли 1955: 215).

Бироқ француз тили товушларининг дастлабки тасаввурдаги оддийлиги ва аниқлигини ушбу тилнинг аналитик хусусияти билан боғлаш мумкин эмас. Худди шунингдек, олмон тилида товушларнинг ушбу сифатларга эга эмаслигини бу тилнинг синтетик хусусияти билан исботлаш ҳам мунозаралидир. Бунинг учун инглиз тили фонетик тизимини қиёслаш лозим бўлади. Фонетик тизимида дифтонг, трифтонг каби таркибли фонемалар мавжудлигига қарамасдан, инглиз тилининг аналитиклик даражаси француз тилига нисбатан анча юқори эканлиги маълум.

Балли ўз таълимотида ифода ва мазмун доираларига кирувчи бирликлар ўртасидаги муносабатларни ёритишда «гипостаз», «плеоназм», «ажратиш», «фаоллашган белги» каби тушунчалардан кенг миқёсда фойдаланганлигини кўрамыз. Бу тушунчаларнинг қўлланиши ва мазмуни аналитизм ва синтетизм ходисалари таърифига мос келиши керак. Лекин бу талабни ҳар доим ҳам бажариш осон эмас.

Француз тилининг аналитик тузилишини таъминловчи воситалар қаторига Ш. Балли артикл ва бошқа «кичик сўзчалар»ни ҳам киритади (Ўша асар, 213-214). Айни пайтда, у артикл ва ургусиз олмошга синтетик тузилиш кўрсаткичи сифатида қарайди, чунки бу бирликлар плеонастик бирикмаларнинг пайдо бўлишига сабабчидир. Масалан, *nous aimons* гуруҳида грамматик шаклларнинг плеонастик устма-устлиги намоён бўлади (1-шахс кўплик сони икки марта ифодаланади). Бу гуруҳдаги тузилмалар француз тили синтетик аънанасини янада кучайтириши аниқдир (Балли 1955: 234).

Балли томонидан мураккаб замон шаклларининг аналитик хусусиятининг изоҳланиши ҳам муаммолидир. Олимнинг дастлабки хулосаси мураккаб замон шаклларининг пайдо бўлиши француз тилининг аналитик тараққиётдан гувоҳлик беришини тасдиқлашдир: «аналитик тараққиёт модал мазмунни феълдан ажратувчи (мураккаб) шаклларнинг ривожига сабаб бўлади; иррегуляри кетма-кетлик эса модал белгиларнинг диктал феълдан олдин келишини талаб қилади» (Балли 1955: 234). Аммо ушбу мураккаб замон шакли таркибига, масалан, равиш киритилгани заҳотиёқ шакл синтетик кўриниш олади. Бунинг сабабини тушунтириш осон: грамматик белги (шакл) нинг қисмларга ажратилиши дистаксия, яъни синтез ҳодисасидир. Шунга биноан *j'ai beaucoup souffert* синтетик гуруҳини Балли аналитик бирикма мисоли сифатида беришдан қочиб, уни синтез маҳсули деб қарашни маъқул кўради.

Мураккаб замон шаклининг синтетиклиги «фаоллашган белги» қўлланишида ҳам намоён бўлади. Баллининг таърифича, фаоллашган белги ягона бир ифодаланмиш бир қатор ифодаловчиларга мос келганда ҳосил бўлади. Бу ифодаловчиларнинг мазмуни уларнинг маъно хусусиятлари умумлашувидан иборатдир, алоҳида олинганда эса улар аниқ мазмунга эга эмас (Балли 1955: 161). Демак, мураккаб замон шакли тўлигича фаоллашган белги таърифига мос келади ва шу сабабли у дистаксия ҳодисаси таркибига киритилиши лозим.

Швейцариялик тилшуноснинг типологияга оид голярида учрайдиган қарама-қарши фикрлар ва уларнинг баъзан тил материалида ўз тасдиғини топмаслик ҳолатлари ўта жиддий муаммоларни тугдириши мумкинлигига аминмиз. Ҳатто ушбу типологик назариянинг энг умумий тамойиллари ҳам муҳокамага муҳтож. Масалан, иррегуляри кетма-кетлик тамойилини олайлик. Кетма-кетлик иррегуляри бўлиши учун умумий мазмунни ифодаловчи қисм маъносини тўғридан-тўғри англаш қийин бўлган қисмдан кейин келиши лозим. Маъно жиҳатидан муҳим бўлган қисм маъноси ноаниқ бўлақдан олдин келган ҳолларда иррегуляри кетма-кетлик ва аналитизм таъминланмайди (Балли 1955: 218). Унда нутқий бирлик (гап) нинг маъносини қайси қисмларга таянган ҳолда англаш мумкин, деган саволнинг тугилиши табиийдир. Баллининг қуйидаги мулоҳазалари ушбу саволга

жавоб бўла олишига шубҳамиз бор: «Бўлак – унинг ҳақида сўз юритилаётган (фикр юритилаётган) предмет, яъни аниқланмиш; яхлитлик – аниқловчидир. Демак, миқдорий аниқловчи мантиқан миқдорий аниқланмишни (t) тасвирлайди, умумий миқдор эса t' билан ифодаланеди... Прогрессив кетма-кетлик миқдорий аниқловчининг миқдорий аниқланмишдан олдинги ўринни эгаллашини талаб қилади. Ҳинд – Европа тиллари бундай тузилишдан узоқдирлар» (Балли 1955: 249).

Нутқий тузилмалар қисмлари жойлашиш тартибининг улардаги маъно хусусиятларга таъсири доирасини аниқлашнинг бирор бир меъёри ёки ўлчови мавжуд эмаслиги сабабли иррессив кетма-кетлик даражасини аниқлаш субъектив кўринишга эга бўлиб қолиш эҳтимоли ҳам йўқ эмас. Умуман, Ш.Баллининг лисоний ҳодисалар жараёни керак бўлганидан бошқачароқ кечади, бошқача кўринишда юзага келади, деган фикрини (Балли 1955: 204) тушуниш қийин. Тилшунослик фанини лисоний бирликлар тузилишининг қайси шакли воқеликка ёки мулоқот эҳтиёжига мос тушиши умуман қизиқтирмайди. Тилларнинг кўпсонлилигининг ўзи ҳам у ёки бу тилнинг тузилиш жиҳатидан бошқасига нисбатан устунлигини тасдиқлаб бўлмастикнинг исботидир.

Баллининг типологияга оид гоъларининг ўзига хослигини қайд қилиш билан бир қаторда, уларнинг морфологик типологияга мос келадиган жиҳатлари ҳақида ҳам тўхталмоқ керак. Олим «кетма-кетлик» (бир чизикдан ўрин олиш) тушунчасини кўлланишга киритаётиб, морфологик тасниф бўйича агглютинатив тиллар синфига кирадиган тиллар тизимида тўлиқ намоён бўладиган нутқий тузилиш тамойилини тавсифлайди. Маълумки, айнан агглютинатив тилларда бир морфема ягона бир маънони ифодалайди ва шу йўсида ифода ва мазмун доиралари ўртасида ҳеч қандай ассиметрия муносабати юзага келмайди.

Баллининг ҳозирги замон француз тили тизимидаги синтетик ва аналитик аънаналар муносабати ҳақида билдирган фикрлари ҳам диққатга сазовордир. Олимнинг фикрича, француз тилида маълум сабабларга биноан синтетик хусусиятларнинг қайта тикланиши кузатилмоқда. Шу муносабат билан «прогрессив кетма-кетлик» ва «синтактик сиқиклик» ҳодисаларига яна бир бор тўхталмоқчимиз.

Баллининг фикрича, француз тили аналитик хусусиятини аниқловчи асосий кўрсаткич ирогрессив кетма-кетликдир. Аммо буида қайси тузилиш ҳақида сўз кетаётганлигини билиш мушкулдир. Тўғри, прогрессив кетма-кетлик француз грамматикасининг асосий «устуни», аммо Балли талқинини давом эттирсак, грамматика ўз анъанавий ҳудудидан чиқиб, «бўгин грамматикаси» даражасигача тушади. Прогрессив кетма-кетлик тамойили таъсирини «тизимнинг барча қисмларида, гап тузилишидан бошлаб, то сўз ва бўгин тузилишигача кузатиш мумкин» (Балли 1955: 204). Тил тизими талқинига бундай «нописаид» ёидашиш кутилмаган натижаларга олиб келиши мумкин. Бу ҳолда тил тизими сатҳлари ва улар таркибига кирувчи бирликлар (гап, сўз бирикмаси, сўз ва бўгин) ўртасидаги фарқ асоссиз инкор қилинади. Шунингдек, айрим тил ҳодисаларини ирогрессив кетма-кетлик гоysi нуқтаи назаридан талқин қилишдаги ноизчилликлар ҳам кишини ҳайратлантиради. Агар бирор бир ҳодиса ушбу тамойилга мос келмаса, уни эскирган, фаол қўлланишдан чиққан деб қаралади. Масалан, агар Ш.Балли талқинига ишонсак, француз тилидаги «сифат- от» қолипидаги бирликларни адабий тилга хос архаик тузилма сифатида қарамогимиз лозим (Балли 1955:254). Аслида, бу фикр ҳар доим ҳам ҳақиқатга тўғри келавермайди. Туб ёки бир таркибли (ўзакли) сифатларнинг ҳар қандай ўрида (бирикма таркибида) қўлланиши ҳеч қандай стилистик аҳамиятга эга эмас.

Баллининг ҳозирги замон француз тилида синтетик қурилмалар миқёсининг кенгайиб бораётганлиги ҳақидаги фикрига келсак, бу фикр ҳам келтирилган мисолларда тўлигича ўз исботини топмаганлигини кўраимиз. Олимнинг қайдича, синтетикликнинг қайта тикланишига сабаб от ва феъл бирикмаларида синтактик сиқикликнинг юзага келиши ва шу ҳодиса натижасида бирикма қисмлари ўзларининг алоҳидалик (автономлик) мавқеларини йўқотишидадир. Натижада, бирикма элементлари ўзига хос олд қўшимча мақомини оладилар.

Аслида, эслатилган сиқиклик ҳодисаси асосан фонетик хусусиятга эга. У ёрдамчи ва мустақил сўзларни фарқлашга ҳеч қандай халақит бермайди. Француз тилининг аналитик анъаналари ва унинг тизимида пайдо бўлаётган янги кўринишдаги синтетизмни исботлашда Ш.Балли қарийб бир хил фактларга

мурожаат қилади. Фарқ фақатгина шундаки, олим аналитизмни изоҳлаш учун ифода доирасига мурожаат қилса, синтетик тузилиш исботида лисоний бирликларнинг мазмун доираси инобатга олинади.

Француз тилининг аналитик хусусияти шуидаки, у флектив кўшимчалар ўрнига олд элементлар тизимидан фойдалана бошлади (Балли 1955: 213-214), яъни ифода тизимида ўзига хос ислоҳот юзага келди ва синтетизм ўрнини аналитизм эгаллади. Аммо айнан шу ҳодисаларни мазмун доираси нуқтан назаридан таҳлил қилсак, тил қурилишида ҳеч қандай ўзгариш ёки ислоҳот жараёни кечганлигининг бирор бир «из»ини кўрмаймиз. Француз тили аввал қандай даражада синтетик бўлса, уни шу даражада сақлаб қолаверди. Чунки ўзгариш фақат ифода воситаларида: флексия ўрнини олд элементлар эгаллашди, семантема эса ўзгармасдан қолаверади. «Эски» синтетизм «янги»си билан ўрин алмашди, аммо сифат кўрсаткичларга эга бўлган типологик ўзгариш юзага келмади. Демак, Балли таълимоти нуқтан назаридан қарасак, француз тили аналитизми ҳақида гапиришнинг ҳеч қандай ҳожати йўқ.

Олим таълимотида «синтактик сиқиклик» ҳодисасининг икки турдаги белгилари ажратилади: 1) бу ҳодиса сўзнинг маъно жиҳатидан алоҳидалик (автономлик) хусусиятини йўқотиши; 2) семантема олд элементлар билан бирикиб, ягона бир уругга эга бўлган ритмик гуруҳни ташкил қилади.

Ш. Балли «сўз автономлигидан (мустақиллигидан) синтагматик бирикма автономлигига ўтиш» деганда нимани назарда тутди? Умуман, «автономлик» тушунчаси Балли таълимотида қандай ўринни эгаллайди ва нимани англатади? Бу саволларнинг тугилиш сабаби ва бизни ҳайрон қолдирган нарса шуидаки, муаллифнинг фикрнча, от феълга нисбатан кўйроқ автономлик хусусиятига эга эмиш. Наҳотки шундай бўлса?! Ахир нутқий бирликлар тизимида феълнинг роли алоҳида эканлиги, синтагмада у «етакчилик» қилиши барчага маълум-ку! Феъл ҳатто огзаки нутқда бошқа бирликлар қуршовида ўз грамматик шаклини тўлиқ сақлаб қолиш хусусиятига эга. От эса бундай мустақиллик хусусиятига тўлиқ даражада эга эмас ва у доимо синтактик қуршов таъсирида бўлади.

Ш. Балли асарининг кейинги саҳифаларидан маълум бўлишича, у сўз автономлиги масаласини семантема автономлиги масаласи билан алмаштиради: «сўз автономлиги масаласи семантема масаласига бориб тақалади» (Балли 1955:318). Умуман, Балли таълимотида «сўз» тушунчаси йўқ деса ҳам бўлади, асосий ўринни «семантема» ва «молекула» тушунчалари эгаллайди. «Молекула» фақатгина лугавий маънога эга бўлган негизга грамматик қўшимчалар қўшиш билан ясалади. Олим «молекула»ни синтаксис бирлиги сифатида талқин қилади. Сўз туркумлари ҳам молекулалар доирасида ажратилади. Семантеманинг маълум турдаги актуализатор (фаоллаштирувчилар) билан бирикувида от сўз туркумидаги бирликлар ҳосил бўлса, бошқа турдаги фаоллаштирувчилар эса семантемани феъл туркумига ўтказди. Масалан, *march* артикль воситасида от ясайди, қўшимча ва ургусиз олмош билан бирикканда феълга айланади.

Лугавий-грамматик белгиларига нисбатан фарқланадиган анъанавий сўз туркумлари қаторига буидай янгича тавсиф бериш синтактик сиқиклик ҳодисасининг мавжудлигини исботлаш имконини яратади. Натижада, Балли сўз туркумларини синтактик тузилмалар деб қарашни таклиф қилади.

Бизнингча, семантема мустақиллигини сўз мустақиллиги билан тенглаштириб бўлмаса керак, шу сабабли сўзни тил тизимининг реал бирлиги эканлигини эътироф этувчи тилшунослар синтактик сиқиклик ҳодисасининг барча тиллар учун бир хилда фаоллашувини тасаввур қила олмайдилар. От ва феъл бирикмаларида синтактик сиқиклик фақатгина олд ўридаги элементлар доимий сўз ўзгартирувчи қўшимчалар қаторидан ўрин олгандагина юзага келади. Француз тилида буидай парадигматик қаторлар мураккаб замон, мажхул даража категориялари ифодасида шакл топадилар. Аммо бундай ҳолатларда фақатгина олд элементларнинг феъл билан вазифавий-маъновий бирикиши юзага келади, ҳеч қандай шаклий бирикиш кузатилмайди. Шакл нуқтаи назаридан ушбу элементлар – морфема эмас, балки сўздир. Ҳатто биз бу элементларни морфема сифатида тасаввур қилсак ҳам, барибир уларни синтетик тузилиш натижаси сифатида талқин қилиб бўлмайди. Демак, олд элементлар вазифаси ва ифода қилинаётган маъно жиҳатидан морфемаларга (негиздан кейинги)

ўхшаса ҳам, улар ўз структуравий мустақилликларини сақлайдилар. Бу элементлар морфологик шакллар қаторини (парадигмани) ҳосил қилмаганликлари сабабли уларни морфемаларга айланиши ҳақида гапириш унчалик ўринли эмас. Бу турдаги бирикмаларни от ва феъл гуруҳлари синтаксиси доирасида ўрганган маъқулроқ.

Худди шунингдек, аналитик гуруҳларда синтактик сиқиклик даражаси албатта ўсиб боради. Аммо, ҳар қандай ҳолда ҳам у флектив тилларда кузатиладиган даражага етиб бормайди. Зеро, флектив тилларда сўзлар бирикувининг асосий шакли мослашувдир ва бунда айна бир грамматик белги гап таркибида худди уни сикувга олаётгаидек, бир неча бор такрорланади. Француз тилида, флектив шакллар камлиги сабабли бу услуб кам учрайди. Агар Ш.Балли синтактик сиқикликни гап таркибининг синтактик тузилиши нуқтаи назаридан аниқлаш ниятида бўлганида, француз тилида синтетизмнинг қандайдир янги «тўлкини» пайдо бўлиши ҳақида гапирмас эди: «...мослашув синтактик жиҳатдан бошқарувга нисбатан кўироқ синтетик хусусиятга эга. Бошқарув бир-биридан «ташқарида» бўлган бўлақларни боғлайди, мослашув эса уларни (бўлақларни) бир-бирига қориштириб бириктиради» (Балли 1955: 224).

Синтактик сиқиклик француз тилида асосан фонетик хусусиятга эга. Ритмик гуруҳ синтактик тузилишга таянади. Буида фонетика етакчилик қилади, чунки алоҳида бир ритмик гуруҳ нутқ услуби ва тезлигига нисбатан бир неча синтактик гуруҳларни камраб олиши мумкин. Демак, ритм – бириктирувчи ҳодисадир.

Шуидай қилиб, Ш. Баллининг аналитизм ва синтетизм ҳодисалари муносабати ҳақидаги фикрлари шаклланишида методологик хатога йўл қўйилган, яъни сўз тил тизимининг реал мавжуд бирлиги сифатида эътироф этилмаган. Сўз реал birlik сифатида қаралса, сиқиклик ҳодисаси ҳам синтаксис сатҳидан кўра фонетикага хос эканлиги ҳам ўз исботини топади. Сўзсиз, Балли таълимоти жаҳон тилшуносларининг назарий қарашларида ўз аксини тоиди. Унинг француз тили тузилиши ҳақидаги фикрлари морфологик типология доирасида шаклланган назарий қарашларнинг мантиқий давомидир.

Балли таълимотининг асосий мақсади лугат, грамматика, фонетика сатҳларининг типик хусусиятларини тавсифлашнинг

умумий тамойилларини яратишдир. Буидай асосий тамойиллардан бири ирогрессив кетма-кетлик тамойилидир. Балли ушбу тамойил асосида тилнинг ҳар қандай сатҳи тузилишини тушунтириш мумкинлигига ишонади. Амалиётда эса буидай эмаслиги маълум бўлди. Гап тузилишини ёритишда бу тамойил самарали натижа берган бўлса ҳам, сўз ва бўгин тузилишини ўрганишда у ҳеч қандай натижа бермади. Сўзнинг таркибий бўлаклари унинг умумий маъносини очиб бера олмайди. Гап бўлаклари эса, аксинча, бу вазифани бажариш қобилиятига эгадирлар.

Баллининг типологик таълимоти умумий қабул қилинган тилларнинг морфологик таснифига мос келмайди. Тўғри, бу икки йўналишда ҳам «аналитик» ва «синтетик» тиллар тушунчаси мавжуд, аммо уларнинг қўлланиш доираси ва мазмуни турлича. Аньанавий морфологик таснифда ифода услуби ва воситалари муҳимдир, Балли эса ифода ва мазмун доираларини бир хилда инобатга олиш тарафдори. Шу сабабли, француз тилида қисқа (ҳажмдаги) сўзларнинг кўплиги, олимнинг фикрича, синтетизмнинг кучайишидан дарак беради. Айни пайтда, француз тилида аналитизмга интилиш мавжудлигини ҳам инкор қилмайди. Энг қизиги, иккала ҳодисанинг ҳам исботини бир хил омиллардан қидиради, аммо биринчисида мазмун доирасига мурожаат қилинса, иккинчисининг (аналитизмнинг) исботини ифода воситаларидан излайди. Юқорида айтганимиздек, Баллининг аналитизм ва синтетизм муносабати ҳақидаги қарашлари бевосита сўз бирлигини тавсифи билан боғлиқ (унинг томонидан сўзнинг тил тизимининг реал бирлиги эканлиги инкор қилинганлигин эслайлик). Натижада, сўз мустақиллиги ҳодисаси семантема мустақиллиги билан алмашштирилган.

Балли таълимотида ҳаяжонли нутқ ҳолатини ўрганиш масаласига алоҳида эътибор қаратилган. Олимнинг фикрича, тилда аффектив (ҳаяжонли) ҳолатнинг ифода топиши икки асосий мақсадни кўзлайди: 1) сўзловчининг ҳис-туйғуси, кайфиятини ифодалаш ҳамда маълум қилинаётган ахборотга баҳо бериш; 2) мулоқот иштирокчиларига таъсир ўтказиш мақсадида маълум турдаги лисоний воситалардан фойдаланиш. Умуман, Ш. Баллининг тилнинг таъсир ўтказиш воситаси бўлиши ҳақидаги фикрлари диққатга сазовордир ва бу фикр-мулоҳазалар ҳозирги кунда коммуникатив тилшунослик, ирагмалингвистика ва

психоллингвистикада фаоллашган қатор муаммолар муҳокамаси учун муҳимдир.

Балли лисонда интеллектуал ва аффеktiv хусусиятлар муносабатини аниқлашда психология фанида мавжуд бўлган инсон онгида ушбу хусусиятларнинг алоҳида акс топиши ҳақидаги гоёга асосланади. Тафаккур фаолияти ва онгидаги бундай икки томонламалик тўғридан-тўғри тил тизимиға ҳам кўчади ва Балли «интеллектуал» ва «аффеktiv» тилларини фарқлайди.

Баллининг тилнинг ҳаяжонли-аффеktiv хусусиятлари ҳақидаги фикрлари экспрессивликнинг нутқий фаолиятдаги ўрнини аниқлаш учун муҳимдир. Олим ҳаяжонли нутқ фаолияти тадқиқиға социологик нуқтаи назардан ёндашади. Буидай ёндашув ўша давр учун янгилик эди ва шу асосда тилшуносликда тамоман янги йўналиш – *лингвостилистика* юзаға келди. Лингвостилистиканинг тил тизими ва нутқий фаолиятни функционал жиҳатдан тадқиқ қилиш борасидаги маҳсулдор натижалари барчаға маълум.

4.5. Роман Якобсон таълимоти ҳақида

Р. Якобсоннинг (1896-1982) тилшуносликнинг турли соҳаларига оид гоёлари билан тадқиқотчилар яхши таниш. Олим тилшунос ва адабиётчи сифатида машҳур. Россия тилшунослиги анъаналарининг давомчиси бўлган Р.Якобсон таълимоти ўзига хослиги, назарий фикрларнинг асослилиги, янгилиги билан доимо ажаралиб турган ва бу фикрлардан турли йўналишлар вакиллари унумли фойдаланиб келишмоқда.

Р. Якобсон таълимотининг умумий тавсифини бериш учун дастлаб олимнинг тилнинг бошқа ижтимоий ҳодисалар қаторида тутган ўрни ҳақидаги фикрини билмоқ керак.

Тил тизимлашган, нисбатан мустақил (автоном) ҳодиса бўлиб, у, бир томондан, ўз-ўзидан ва ўзи учун мавжуд, иккинчи томондан, лисоний қобилият ва хусусиятларнинг умумий доираси (микёси)ға киради. Нисбатан мустақиллик тамойили фанлараро муносабатни тақоза этиш билан биргаликда, лисоний ҳодисалар

тадқиқида редуқционизмни, яъни уларни ажаратиб, фақатгина психология ёки тилшунослик «қарамоғи»га ўтказишни инкор қилади. Лисоний ҳодисаларни турли фан соҳаларидаги тадқиқида яқинлик бўлса-да, лекин улар қоришиб кетмаслиғи, айнан бир-бирин такрорламаслиғи лозим. Нисбатан автономлик тамойили тил тизимининг барча сатҳлари учун хосдир. Фонология, морфология, синтаксис ва лугат тизими бирликларини таркибий қисмларга ажратишда турли услубларга мурожаат қилиш лозим бўлади. Тил тизими қарам-қаршиликлар қаторидан иборатдир (ҳаракатчанлик-тургунлик, диахрония-синхрония, эллипсис – тўлиқлик, архаизм-неологизм, мафора-метонимия, изчиллик-рақобат ва ҳ.к). Ушбу жуфтликлар аъзолари ҳам нисбатан мустақиллик хусусиятига эгадирлар.

Яқобсон таълимотида шахсларо ва шахснинг ўз-ўзи билан мулоқот шакллари фарқланиб, бу мулоқот турларининг ижроси тилнинг асосий вазифалари эканлиғи қайд этилган. Тил бирликлари доимий равишда маълум бир мақсадга йўналтирилган, шунингдек, тил тизимидаги ўзгаришлар ҳам бирор-бир мақсадни кўзлайди ҳамда тадқиқотчи ушбу мақсадни аниқлаши лозим. Масалан, бундай мақсадлар қаторига тизимдаги мувозанатни сақлашга йўналтирилган ҳаракатлар ҳам киради. Маълумки, тил доимо ўз вазифасини ижро қилади, аммо унинг айрим қисмлари, кичик тизимларининг фаоллиғи уичалик маҳсулдор бўлмаслиғи мумкин. Масалан, *тежамкорликнинг* баъзан таъминланмай қолиш ҳоллари ҳам учрайди. Бир гуруҳ ёки сатҳ доирасидаги тежамкорлик бошқа жойда бузилиши, таъминланмаслиғи мумкин. Тил тизими тараққиётида тизимларо мувозанатнинг сақланиши ўта муҳимдир.

Яқобсон тил тизими тараққиётини *тургунлик* ва *ҳаракатчанлик* нуқтаи назаридан таҳлил қилади. Бу хусусиятлар диахрония ва синхронияда бир хил қудратга эга. Лисоний ўзгаришлар структуранинг бузилиши ва қайта ташкил топиши натижасидир, бу эса бошланғич ва натижавий (охирги) тизимларни қиёслаш ҳамда ўзгаришлар юзага келаётган сатҳларни аниқлашни тақозо этади. Албатта, тил тизими ўзгариб туради ва юзага келаётган ўзгаришлар, мавжуд ҳодисалардан қайси бири маҳсулдор эканлиғи, «келажаги борлиғи»га ишорадир. Ижодкорлик, яратувчанлик (creativity) руҳи тилнинг энг асосий

ички хусусияти, захираси. Тилнинг яна бир ички хусусияти бўлган вақт, замон ўлчови (меъёри) унинг макондаги вариантлашуви (муқобиллашуви) билан чамбарчас боглиқдир.

Якобсон лисоннинг номоддий хусусиятини алоҳида қайд этади – нафақат тилнинг умумий тизими, балки унинг қисмлари ҳам моддий кўринишга эга эмас. Демак, хабар ва унинг коди муносабати олдиндан мақсадли равишда шаклланган. Хабар ёки ахборот нутқий фаолиятнинг ягона, такрорланмас мақсадидир, код эса – ахборотни узатишни таъминловчи тизим. Код доимо нисбатан мустақил бўлган субкодлардан иборат бўлади. «Код / хабар» қарама-қаршилиги Фердинанд де Соссюр ажратган «ижтимоийлик / индивидуаллик» қарама-қаршилигига мос келмайди. Ҳар бир шахс ўз субкодига эга, хабарда эса ижтимоийликнинг турли босқичлари акс топади. Код ва хабар муносабати тўрт кўринишга эга: 1) хабар ҳақидаги хабар (баён, изоҳ, ишора); 2) коднинг коди (атоқли отлар); 3) код ҳақидаги хабар (тилнинг металингвистик вазифаси); 4) бевосита хабар мазмуни билан боглиқ код (илк хабарни билмасдан туриб, код мазмунини тушунмаслик ҳолати). Бу турдаги кодлар қаторига шифтерлар ва дейктик белгилар киради. Шифтерлар (ўтказувчи, кўчирувчи лисоний белгилар) тил тизимини нутқий фаолиятнинг асосий бўлаклари бўлган сўзловчи, адресат, контекст, хабар, алоқа ва код кабиларни тавсифлаш учун муҳимдир. Нутқий ҳаракатнинг ушбу бўлақларига нисбатан тилнинг асосий олти вазифаси ҳам белгиланади.

Ф. де Соссюр гоялари таъсирида бўлган Р. Якобсон нутқ жараёнида товушларнинг турлича талаффуз этилиши масаласи билан қизиққан ва бу ҳодисанинг тилнинг коммуникатив вазифасига боглиқ эканлигини қайд қилди. Бинобарин, унинг фикрича, фонеманинг асосий моҳияти маъно фарқлаш вазифаси билан боглиқдир. Олимнинг таъкидлашича, сўзловчи шахс лисоний қобилиятининг асосини она тили фонологик тизимини, ушбу тил фонемалари мажмуасини билиш ташкил қилади. Тил тизимининг ўзгариши, биринчи навбатда, фонемалар таркибининг ўзгаришидир (Ф. де Соссюр эса лисоний ўзгаришни нутқ ҳодисаси деб ҳисоблайди).

Якобсоннинг фонетик birlikларни уларнинг маъно ва вазифавий хусусиятларини ҳисобга олмасдан туриб таҳлил қилиш мумкин эмас, - деган фикрига тўлиқ қўшилмоқ керак.

Худди шу қабилдаги фикр «маъно» тушунчасига нисбатан ҳам билдирилади. Маъно (Р.Якобсон «сигникатум» атамасини ишлатади) бирор – бир моддий birlik билан алоқадор эмас. Шу сабабли «сигникатум» ва «денотат» тушуичаларини қиёслаб бўлмайди.

Тил тизимида маъно ва товуш бирор бир алоҳида, индивидуал хусусиятга эга эмас, уларнинг хусусияти генерик (генус- синф), яъни маълум бир синфга оидлиги билан белгиланади. Ҳар қандай лисоний белги ўз мазмунининг воқеланишига нисбатан маълум синф, гуруҳларга хос бўлган умумий маънони ифодалаш қобилиятига эга. Демак, фонема – муқобил вариантлар синфи. Синф ёки гуруҳнинг кейинги босқичлардаги таснифий бўлиниши контекстга боғлиқ ҳолда кечади. Бундай хусусият сўзларнинг барча туркумларига хосдир, шу жумладан, шифтер ва атоқли отларга ҳам. Маълум синфга кирувчи birlikларнинг таснифи уларнинг қўлланиши жараёнида юзага келади ва «танлов / бирикув» ёки «ўхшашлик / яқинлик» қарама-қаршилиқларига асосланади. Лисоний белгилар бирикуви асосида матн ҳосил бўлади. Бирликларнинг танлов ва бирикув асосида алоқага киришув қоидалари тилнинг поэтик вазифасининг намоён бўлишидир.

Тил тузилиши хусусиятларининг таҳлили жараёнида лисоний белги тушунчасига таянилади. Белгининг тавсифида ифодаловчи ва ифодаланмиш (сигнатум - сигнанс) нинг алоқаси муस्ताҳкамлиги тамойилига эътибор қилиш керак.

Лисоний белги тил тузилиши элементидир ва унинг тавсифида «муносабат» тушуичаси муҳимдир. Лисоний муносабатлар мажмуаси асосида тил birlikлари ажратилади, лекин аксианча эмас. Муносабатлар тушунчаси қарама-қаршилиқлар қаторларида воқеланади; бу қаторларга кирувчи элементлар бир-бирларини тақозо этадилар, уларнинг биридан иккинчиси ҳосил бўлади. Боз устига, бу элементлар доимо жуфтлик тамойилига амал қиладилар ҳамда улар маълум шаклий кўрсаткичлар асосида ўзаро фарқ қиладилар. Р.Якобсон Ф.де Соссюрдан фарқли ҳолда лисоний белгиларнинг

нхтиёрийлиги чегараланган деб ҳисоблайди. Белгининг нхтиёрийлиги, бир томондан, ономотопия ва бошқа фонеморфологик ходисалар таъсирида чегараланса, иккинчи томондан, белгининг ифода ва мазмун хусусиятлари ўзаро муносабатда бўлишини ҳам унутмаслик лозим. Булар эса, ўз навбатида, лисоний белгининг тасвирий (иконик) кўриниш олишига сабаб бўлади.

Р.Якобсон тилнинг тизимли характерини ёритишда холизм тамойилига асосланади, яъни тил бирликлари яхлит бир бутунлик сифатида бўлакларни ўз ичига олади ҳамда кейинги босқичларда бошқа бутунликлар таркибига кириб, пировард натижада тил тизимининг элемент қисмига айланади. Яхлитлик бўлакларнинг оддий йиғиндиси эмас, яхлит ва бўлак бир-бири билан босқичли муносабатга эга ва тизимнинг умумий қонуниятларига бўйсунди. Холизм гоёси инвариантнинг нисбийлиги тамойилига амал қилади, яъни ҳар бир тил бирлиги ҳар қандай қўлланиш муҳитида ўз асосий белгиларини сақлайди.

Якобсон назариясида фарқловчи белгилар масаласи алоҳида ўрин эгаллайди. Шу мақсадда кўрсаткичли ва кўрсаткичсиз бирликлар қаторлари ажратилади. Кўрсаткичли бирликлар кўрсаткичсизларга нисбатан иккиламчидир. Бунинг исботини ҳатто болалар нутқи тараққиётида ҳам кузатиш мумкин: шаклий кўрсаткичли категориялар гўдаклар нутқининг илк босқичларидаёқ шаклланади.

Маълумки, Р.Якобсон умрининг охириги йилларида АҚШда яшаб ижод қилди ва олимнинг Америка тилшунослиги тараққиётидаги хизмати алоҳидадир. Айниқса, унинг фарқловчи белгилар, вазифавий қарама-қаршилик, фонологик тизимларнинг макон ўлчови ва тил тизими тузилишининг босқичли сатҳлари ҳақидаги фикрлари Америка тилшунослигида кенг микёсда тарқалди. Жумладан, олим таклиф қилган фонологик бирликларни фарқловчи белгилар асосида таҳлил қилиш услуби АҚШ фонологларида катта қизиқиш уйғотди. Р.Якобсон гоёлари баъзи ҳолларда Америка тилшунослигида революцион ўзгаришларга сабаб бўлди. Масалан, Якобсоннинг фонологияси Л.Блумфильд издошлари тарғиб этаётган фонемика йўналишига катта талафот етказди. Этнология, морфология ва бошқа соҳаларга оид тадқиқотлар семантикани ўрганиш мўлжалини ола бошладилар.

Буида Якобсоннинг семасиология ва фонологик тадқиқ услублари намуна бўлиб хизмат қилди. Олимнинг назарий гоялари ва тадқиқ усуллари Америка хиидулари тили, фольклор матнларини ўрганишда, антропологик тадқиқотлар ўтказишда амалий кўрсатма хизматини ўтади. Шунинг билан биргаликда, Якобсоннинг болалар нутқи, афазия ва бошқа соҳаларга оид ишларининг аҳамиятини ҳам қайд этмоқ зарур.

Якобсоннинг таъсири генератив тилшунослик тараққиётида ҳам сезиларлидир. Бу таъсир баъзан бевосита намоён бўлса, бошқаларида билвосита. Бу, айниқса, акустика, психоллингвистика, нутқ патологиясига оид ҳодисалар таҳлилида аниқроқ кўринади.

Якобсоннинг ботиний шакллар ҳақидаги фикри генератив фонология намояндаларига унчалик маъқул келмади, чунки улар ботиний шакл ҳодисасини фақатгина мавҳум тушунча сифатида талқин қилиш тарафдоридирлар. Кейинчалик, 1960 йилларга келиб, генератив-фонологларнинг бир қисмида ўта мавҳумликка нисбатан шубҳа тугила бошлади. Ҳақиқатдан ҳам, мавҳум ботиний шакллар (deep structures) қондаларининг психологик жиҳатдан воқеликка унчалик мос келмаслиги охириги йиллар давомида аниқ бўлди.

Фонемаларнинг фарқловчи белгилари ҳақидаги Р.О. Якобсон билдирган гоя ҳам генератив фонологияда ўз аксини топмади.

Роман Осипович Якобсон ўтган асрнинг 30-йиллари бошида Ленинград шаҳрида ташкил топган «Поэтик тил бўлими» (ОПОЯЗ – отдел поэтического языка) нинг фаол қатнашчиларидан бўлганини ҳамда «поэтика ва лингвистикани яққалам қилган» (И. Мирзаев) олимлардан бири эканлигини унутмаслик керак. Якобсон таълимотида лингвопоэтикага оид гоялар салмоқли ўрин эгаллайди. Олим тилшуносликни поэтикага хизмат қилувчи фан деган ақидага бутунлай қарши чиқади. Дарҳақиқат, тилшунос агарда нутқ бирликларининг тор доиралари билан чегараланиб қолса, тўлиқ матнлар, дискурсив бутунликларнинг таркибий ва мазмуний қурилишини тўлалигича тадқиқ қилиш имконига эга бўлмайди. Аслида, лисоний фаолият билан қизиқаётган тадқиқотчи Lingvistici nihil a nic alienum puto «лингвистикага доир бирор нарса ҳам менга бегона эмас» мақолига амал қилиши талаб қилинади. Шу сабабли дискурсни ўрганиш лингвопоэтиканинг энг

долзарб вазифаларидан бири ҳисобланади (Қаранг: Р.Якобсон. Поэтика масалалари. Т., 2005. И.Мирзаев таржимаси).

4.6. Якоб Гримм таълимоти

Буюк олмон мутафаккири Якоб Гримм (1785-1863) тил тизими тарихий тараққиёти назариясини яратган олимлардан биридир. Дастлабки пайтларда Гримм тил тизимидаги тарихий ўзгаришларни тизимнинг бузилиши, пароканда бўлиши деб ҳисоблаган бўлса-да, кейинчалик унинг бу ҳодисага нисбатан қарашлари батамом бошқача мазмун олди. Натижада, олим маълум бир тилнинг ифода воситаларига бой бўлиши флексия тизимининг тараққиёти билан боглиқ деган ақидадан ҳам воз кечди. XIX аср ўрталарида Я.Гримм тилнинг тарихий тараққиёти тил тизимининг такомиллашуви натижасидир деган хулосага келади. Олимнинг «такомиллашув» назариясига биноан тил тараққиёти уч босқичдан иборат:

- 1) ўзак – сўзнинг таркиб топиши;
- 2) флексия тараққиёти;
- 3) флексиянинг бошқа ифода воситалари билан (ўрин)

алмашинуви.

Гримм таклиф қилган таҳлил режасида асосий ўрин диахрония услубига ажратилган, синхронияга оид масалалар эса фақатгина батафсил диахрон таҳлилдан сўнг ўрганилиши лозим.

Гриммнинг фикрича, тил миллий руҳнинг аксидир, шу сабабли маълум лисоний ҳолат (ривожи ёки парокандалиги) миллий маданият ҳолатининг давомидир. Шунинг учун ҳам қиёсий-тарнхий тилшунослик руҳидаги тадқиқ лисоний шакллар билан чегараланиб қолмасдан, балки тил бирликлари (масалан, сўз) шакли билан ҳам шугулланиши лозим.

Гримм адабий тилни маданият ривожининг манбаи, воситаси деб ҳисоблайди. Адабий тил маданият тараққиёти жараёнида илгорлашган диалектларнинг бири негзида шаклланади ва унинг тараққиётида миллатнинг илгор зиёли намоядалари, ижодкорларнинг ҳиссаси каттадир. Олимнинг фикрича, поэзия тилнинг энг такомиллашган шаклидир.

Олимнинг тил пайдо бўлиши ҳақидаги билдирган фикрлари ўша давр ижтимоий-сиёсий муҳити нуқтаи назаридан

жуда журъатли туюлади. Тил тизимида мавжуд бўлган барча турдаги (қоидадан) истиснолар кўҳна ҳодисалар қолдиқларидир. Албатта, бунда нутқ бирликлари тузилиши ва тартиботининг тизимий хусусиятларини эътибордан четда қолдирмаслик лозим бўлади. Гримм тил «руҳи» нинг ҳаракатини тарнхан кўра билиш лозимлигини уқтиради, аммо бунда «тарнх» ва «тараққиёт» тушунчаларини чалкаштириш мумкин эмас.

Гримм таълимоти нутқий мулоқотнинг реал ҳодисалар мажмуаси сифатида талқин қилиниши билан боглиқ бўлган ҳолда шакллаиди. Бу таълимотда тил лугавий заҳирасининг имкониятлари тўлигича қамраб олинган. Бундай кенг қамровлилик лугат такрибининг ижтимоий вазилавий хусусиятларининг инобатга олинишини тақозо қилади.

Олим талқинича, филология таркибига, грамматика ва лугат таҳлилидан ташқари, матнни билиш ҳам киради. Буларнинг ҳар иккаласи оддийгина билиш бўлмасдан, балки уларни тарнхий жиҳатдан билмоқ керак. Я.Гримм асарлари филология фанига бўлган муносабатни ўзгартирди ва ушбу фан қамровининг янада кенгайишига сабаб бўлди. Олим, адабий жараёнлар ҳақида фикр юритаётиб, нутқнинг таркиб топишига, унинг воқелик намунаси эканлигига эътиборни тортди. Гриммнинг фаидаги новаторлиги, биринчи навбатда, лисоний тадқиқотлар методологиясининг ўзгартirilганлигида намоён бўлади – олим тил тизимини таҳлил қилишнинг қиёсий-тарихий методига асос солганлардан биридир.

4.7. Гюстав Гийом таълимоти ҳақида

Фаранг тилшуноси Гюстав Гийом (1883-1960) таълимотида тил ва тафаккур ҳамда тил ва нутқ муносабатларига оид муаммолар марказий ўринни эгаллайди (Gullauime 1964, Гийом 1997). Бундан ташқари, Г.Гийом сўзларнинг лексик-грамматик гуруҳлари, уларнинг грамматик хусусиятларига оид қатор илмий тадқиқотлар муаллифидир. Бу тадқиқотларда тил тизими таҳлилида синхрон ва диахроник ёндашувлар муштараклиги намоён бўлади ва натижада француз тили қурилиши тизимий қонуниятлари тадрижий тараққиёт нуқтаи назаридан ёритилади.

Тилни инсон ва воқелик муносабати натижасида юзага келадиган тушунчаларни ифодалаш воситаси сифатида талқин қилиш Гийом тадқиқот методининг назарий асосини ташкил қилади. Бу тушунчалар инсон онгида умумлаштирилади, тавсиф олади ва тизимлаштирилади. Буидай тизимлаштириш жараёнида тушунчаларнинг ифодаланиш турлари ҳам инобатга олинади.

Тил ва нутқ муносабати масаласига тўхталган Г.Гийом тилнинг мавҳум тизими ва нутқда қўлланиладиган аниқ шакллар тизими ўртасида ҳеч қандай ўхшашлик ёки тенглик мавжуд эмаслигини қайд қилади. Нутқ юзага келишидан олдин тушунча ҳосил бўлишини таъминловчи тафаккур фаолияти кечади ва бу фаолият нутқий бирликни ифодаловчи лисоний белгиларни танлаш билан боглиқ семиотик фаолият билан тугайди. Тил тизимининг қурилиши ва нутқнинг ҳосил бўлишига оид масалалар ўрганилишига нисбатан тилшунослик уч қисмга ажралади: 1) психосемантика; 2) психомеханика; 3) психосемиология. Булардан, масалан, психомеханика соҳасида тил ва нутқнинг лисоний фаолият жараёнидаги ўзаро муносабати, тафаккур категорияларининг турли лисоний шаклларнинг нутқий фаоллашувида ифода топиши масалалари ўрганилади. Психосемиотикада эса лисоний белгиларнинг ташқи, ифода плани ёритилади.

Гийом индуктив – дедуктив таҳлил методини танлайди ва таҳлил материални нутқ фаолиятидан излайди. Бу эса индуктив таҳлил асосида назарий хулосалар чиқариш имконини яратади. Хулосалар эса яна бир бор нутқий ҳодисалар таҳлили асосида текшириб, тасдиқланади.

Гийом таълимотининг асосий методологик жиҳатлари қуйидагилардан иборат:

- 1) тил ва тафаккурни ўзаро боглиқ, бир-бирини тақозо этувчи ҳодисалар сифатида тавсифлаш;
- 2) тил тизимини динамик (ҳаракатдаги) ҳодиса сифатида талқин қилиш.

Гийом «тил динамикасини» бошқалар, жумладан, Н.Хомскийдан тамоман ўзгача тасаввур этади. Умуман, Гийом таълимоти структурализм гояларига қарама-қаршидир, чунки бу таълимот энг аввало, тил ва тафаккур мувозанатига таянади. Тилни ижтимоий вазифани (мулоқот воситаси) бажарувчи ҳодиса

сифатида талқин қилиш умумий ҳолдир, аммо тил, дастлабки ўринда, инсон томонидан воқеликни идрок этиш қуролидир. Гийом таълимотининг бошқа лингвистик қарашлардан фарқи шуодаки, Гийом лисоний бирликларнинг тизимий хусусиятларини уларнинг нутқий матн тузилмаларида тутган ўридан излайди. Маълумки, Европа ва Америка тилшуносларининг қўйчилиги Ф. де Соссюр изидан бориб, тил тизими тавсифини қарама-қаршилиқлар (оппозициялар) қаторлари ажралиши билан боғлайдилар. Гийом эса, аксинча, лисоний бирликлар ўзаро муносабатини қарама-қаршилиқлар кўрсаткичлари эмас, балки уларнинг нутқий фаоллашув хусусиятлари белгилайди деб ҳисоблайди. Олимнинг фикрича, грамматик шаклларнинг нутқда қўлланиш шарти уларнинг контекстда ифодаланиши мумкин бўлган маъно хусусиятларида намоён бўлади.

Шундай қилиб, тилнинг психосистематик тавсифи ўз моҳияти билан ҳаракатчан тавсифдир ва унда тил тизимининг нутқий фаолиятда намоён бўлиши ўз аксини топади. Бу таълимотга кўра, тилнинг мазмуний муидарижасида рухий (ментал) ва семиологик (шаклий) соҳалар ажралади. Биричисида, фикрий тузилма қисмларга ажратилади ва тушуича, тасаввур шаклланади; иккинчисида эса, худди шу ментал тузилмаларни лисоний воқелантирувчи бирликлар таркиб топади. Демак, семасиологияда, Гийом талқинича, ифодаловчининг психик асосини топиш муҳимдир.

Психосистематик таълимотнинг яна бир муҳим гоёси тежамкорлик тамойили талқини билан боғлиқдир. Гийом тежамкорликни тил воситаларининг синтагматикадаги (нутқдаги) оддий тежаш ҳаракати билан чегаралаб қўймайди. Олимнинг қайдича, тежамкорлик психофизиологик асосга эга ва у ички тизимлаштириш вазифасини ўтайди.

Гийом таълимоти тилшунослик фани тараққиётига катта ҳисса қўшди. Бу таълимот тил тизимини ташкил этувчи турли гуруҳларни мавҳум тизимини яратиш борасидаги дастлабки ҳаракат намунаси дир. Олимнинг гоёлари ҳозирги кунда тадқиқотчилар эътиборини мунтазам жалб этиб келмоқда. Бу, албатта, унинг таълимотининг доимо илмий истиқболи ва фаоллиги, ҳозиржавоблигидан далолат беради.

Шундай қилиб, тил тарихий тараққиётига оид назарий гоаялар доирасида қуйидаги муаммолар муҳокамаси асосий ўрин эгаллайди:

-ўзак сўзнинг ясалиши ва флексия тараққиёти, ифода воситаларининг фаоллашуви, сўзлар мазмуни ва шакли муносабати, тилнинг маданий асоси (Яков Гримм);

-фонетик ва лексик – грамматик сатҳларнинг ўзига хос хусусиятлари, тил структураси тузилишида прогрессив кетма-кетлик тамойлининг роли. Аналитизм ва синтетизм, сўз ва семинтема муносабати (Шарль Балли);

-тил ва тафаккур муносабати, тушунчани шакллантирувчи ақлий ҳаракатлар, нутқий воситалар танлови семиологияси ҳамда тил ҳаракатчанлиги (Гюстав Гийом).

ХОТИМА

Лисоний таҳлилнинг методологик асосини тилшунослик фанининг илмий тадқиқот тамойиллари ташкил қилади.

Методология илмий фаолиятнинг асосий йўналишини белгилаб беради; унга таянган ҳолда тилшунослик фанининг ўрганиш объекти, тадқиқот предмети, мақсади, тил тизими тадқиқининг восита ва амаллари аниқланади. Демак, лисоний таҳлил методологияси назарий тилшуносликнинг муҳим қисмидир. Шунинг билан биргаликда, тилшунослик методологияси умумий фалсафий методология фанининг алоҳида таркибий бўлаги сифатида ҳам қаралади.

Фалсафий концепция ва гоаялар тилшунослик фанида алоҳида ўрин тутади, зеро, лисон моддий ва идеал ҳодисаларнинг мураккаб умумлашмасидан таркиб топади.

Тилшуносликнинг асосий методологик тамойили материянинг бирламчилиги билан боглиқ бўлиб, лисоннинг моддий жиҳати бирламчи қобиқ сифатида инсон онгида акс этади. Лисоний фаолиятнинг ижтимоий фаолият тури сифатида қаралиши ва вазифавий жиҳатдан белгилар тизими доирасига кириши унинг моддий жиҳатининг бирламчи эканлигини инкор қилмайди. Лисон табиатининг моддий томонларини англаш қаичалик қийин бўлмасин, биз буни эътироф этмасдан иложимиз йўқ. Ушбу асосий тамойилга амал қилиш тилшуносликнинг назарий муаммолари муҳокамасида тўғри йўлни танлаш учун муҳимдир.

Замонавий тилшуносликнинг методология муаммолари муҳокамада турган масалаларнинг долзарблиги билан боглиқдир. Булар қуйидагилардан иборат:

- 1) лисон ва лисоний фаолиятнинг моҳияти;
- 2) тадқиқот парадигмаларининг шаклланиши ва уларни тадбиқ қилиш воситалари;
- 3) лисоний таълимотларнинг яратилиши ва уларнинг ривожини;
- 4) лисоний таҳлил методларининг яратилиши ва қўлланиш доираси;
- 5) лисоний фаолиятда инсон фактори.

Ушбу масалалар муҳокамасининг самараси бевосита тилшуносликнинг қуйидаги турдош ва сарҳаддош фанлар билан алоқасини аниқлашга бориб тақалади:

1) акустика, анатомия, антропология, фалсафа каби тилшунослик тадқиқотларининг илмий - табиий асосини ташкил қилувчи фанлар;

2) психология, мантиқ, семиотика, кибернетика ва ахборот назарияси каби лисоний фаолиятнинг коммуникатив ва гносеологик хусусиятларини таҳлил қилувчи фанлар;

3) социология, этнография, адабиётшунослик, тарих, археология каби ижтимоий фанлар.

Кўрсатилган фанларнинг тилшунослик билан алоқасига нисбатан тақсимои тил тизимини ўрганишнинг икки йўналишини кўрсатиб беради: а) тил бирликларининг белгилик хусусиятига диққатни жалб қилувчи семиотик ёндашув; б) тилнинг жамиятдаги ўрнига эътиборни тортувчи социологик ёндашув.

Албатта, тилшунослик тадқиқотларидан кўзланаётган мақсаднинг турлича бўлиши ҳеч қачон лисон ҳақидаги фаннинг билишнинг алоҳида мустақил соҳаси сифатидаги мақомига нутур етказмайди.

Тилшуносликнинг долзарб методологик муаммолари қаторига тил ботиний тузилишини ўрганиш тамойиллари, турли ижтимоий муҳитларда лисоний фаолиятнинг воқеланиши шароитларини аниқлаш каби умумметодологик масалалар киради.

Умумий муаммолардан бири лисонда моддийлик ва идеал хусусиятларнинг муносабати масаласидир. Бу масала икки томонлама муҳокамага муҳтождир: 1) лисоннинг онтологик мақомини қамраб олувчи (унинг моддий ва идеал белгиларга эгаллиги; воқеий лисоннинг онгдаги идеал инъикоси) зоҳирий жиҳатларини ёритиш; 2) лисон ва унинг воситасида ифода топадиган ментал структуралар муносабатини акс эттирувчи ботиний жиҳатларнинг ўрганилиши.

Ушбу масалалар муҳокамасида бир-биридан тамоман фарқ қиладиган ёндашувлар мавжудлигини ҳам унутмаслик лозим:

1) умумфалсафий ёндашув (тилнинг объектив мавжудлиги ва бу моддийликни идеал акс эттирувчи мавҳум тизим);

2) соҳавий илмий ёндашув (тил тизимида моддий ва идеалликнинг яхлитлигини инобатга оладиган лингвистик таҳлил).

Ушбу ёндашувларнинг фарқи инобатга олинганда, уларнинг қўлланиши борасида ҳеч қандай қарама-қарши ҳолатлар юзага келмайди. Аммо ушбу ёндашув шартлари назарий жиҳатдан қориштириб юборилса, илмий таҳлил ва тасаввурнинг маълум босқичларида бири иккинчисини инкор этувчи фикрларнинг тугилиши аниқдир.

Ф. де Соссюрнинг сўз ҳақидаги ҳамма тилшунослар томонидан эътироф этиладиган таърифича, «сўз ушбу тушуинчани таърифлаш билан боглиқ бўлган барча қийиичиликларга қарамасдан, бизнинг онгимизда доимо тил механизмидаги марказий бирлик сифатида акс топади» (Соссюр 1977: 143). Тил системасидаги сўзнинг марказий ўрнини бошқа бирликларнинг (фонемалар, морфемалар, сўз бирикмалари, гап) у ёки бу томонлама айнан сўзга нисбатан таърифланишида ҳам кўриш мумкин. Фонемалар сўзни фарқловчи вазифани бажарганликлари учунгина тил бирликлари ҳисобланади; морфемалар эса сўзнинг таркибий компонентлари ҳисобланади; сўз бирикмаси ва гап эса (агар гап сўзга мос келмаса) сўздан ташкил топган бирликлардир. Бошқача айтганда, сўз бутун тил тизими занжирини боғловчи халқадир.

Сўзнинг тилдаги марказий ўрни, бир томондан, сўз борлиқдаги фактларнинг, бу фактлар туфайли ҳосил бўлган тасаввурлар, фикрлар, инсоний ҳиссиётларни номловчи асосий бирлик вазифасини бажаради, яъни сўз орқали инсоннинг воқелик билан алоқаси амалга оширилса, иккинчи томондан, сўз тил орқали ифодаланган фикрнинг асосий қурилиш материалидир (Л.В.Щерба ибораси билан айтганда, «гиштлири») ва улар орқали одамлар ўзаро муносабатга киришадилар. Шундай қилиб, инсоннинг атроф-муҳит билан, бошқа одамлар билан алоқаси сўз воситасида амалга оширилади.

Ўзак бўлмаган морфемалар орқали ифодаланган сўз шакли ва маъноси грамматиканинг «Сўз ясалиши» бобида, сўзнинг ўзагида мавжуд бўлган иредметлик маъноси ва бошқа маънолари лексик семантикада ўрганилади.

Лексик маънонинг турли томонлари сўзларнинг моддий қобиги, улар билан турлича алоқада бўлган ҳодисаларда ўз аксини топади. Сўз шаклининг унинг бошқа моҳиятлари билан бўлган муносабатларини ҳисобга олиб, лексик маънонинг айрим аспектларини ажратиб кўрсатиш мумкин.

Сўз маъносининг предметлик ёки денотатлик томони сўз шакли ва у ифодалаган реалиянинг муносабатлари орқали аниқланади. Реалияларнинг хусусиятларига кўпинча тушунчаларни кундалик нутқда ва лугатларда изоҳлашда мурожаат қилинади. Масалан, ўзбек тилининг изоҳли лугатида «стол» сўзи қуйидагича изоҳланади: «кенг горизонтал тахта остига баланд таяичлар, оёқлар ўрнатилган мебель тури». XIX ва XX аср бошида энг обрули лингвистик йўналиш ҳисобланган «Сўзлар ва нарсалар» таълимотида тилшунослик фанининг асосий мақсади моддий оламдаги нарса-предметларни таснифлашдан иборатлиги қайд қилинган.

Сўз маъносининг тушунча ёки сигнификатив аспекти сўз шакли ва онгдаги мазмуннинг (тушунча, образ, тасаввур) шу тилдаги муносабатлари орқали аниқланади.

Семантиканинг бу аспектидаги ўзига хос хусусият шуидан иборатки, бизнинг у ёки бу реалиялар ҳақидаги тушуичаларимиз, тасаввурларимиз уларни чуқурроқ ўрганишимиз ёки уларнинг турмушдаги ролини чуқурроқ англашимиз натижасида доим ўзгариб туради. Тушунчанинг ўзгариши маънонинг ўзгаришига олиб келади ва оқибатда сўзнинг янги изоҳлари пайдо бўлади. Масалан, В.И.Далнинг изоҳли лугатида «цивилизация» лексемаси «ижтимоий турмуш, фуқаролик, инсонлик ва фуқаролик ҳуқуқ ва бурчларини англаш» деб изоҳланган. Д.Н.Ушаков таҳрири остида нашр қилинган рус тилининг изоҳли лугатида эса бу тушунча «товар ишлаб чиқариш, меҳнатни тақсимлаш асосида яратиладиган ижтимоий тараққиётнинг олий даражаси» дея изоҳланган.

Сўз маъносининг прагматик аспекти сўзнинг материал қобигига шу сўздан фойдаланаётган шахснинг муносабати билан характерланади. Гап шуидаки, ҳар бир гапирувчи шахс ўзи ишлатган сўзга янғича маъно кўшади ва улар ҳар доим ҳам умумий қабул қилинган лугавий маънога ва тингловчининг шу сўз ифодалайдиган тасаввурига мос келавермайди. Сўзнинг ирагматик

маъноси гапирувчи ва тингловчи шахсларнинг дунёкарашига, ёшига, маълумотига, касбига боғлиқдир. Шу сабабли мулоқот жараёнида сўзларнинг ирагматик маънолари суҳбатдошларнинг ўзаро бир-бирларини тушунмаслигига олиб келиши ҳам мумкин. Сўзнинг ирагматик маъноси орқали унинг шаклига, мазмунига мос қўшимча семантик ахборот узатилади. Қолаверса, сўзнинг денотатив ва сигнификатив маъноларининг мавжудлиги шакл ва мазмуннинг симметрик мослигини сақлашга хизмат қилади ва бу билан тил орқали атроф-борлиқни объектив билиш, тушуниш жараёни рўй беради.

Сўз маъносининг хусусий лингвистик аспекти ҳам мавжудки, у сўзнинг тилдаги бошқа сўзлар билан умумий муносабатида, сўзнинг тил системасидаги ўрни орқали аниқланади. Сўз маъносининг лингвистик аспекти Ф. де Соссюр томонидан сўз маъносининг энг муҳим хусусиятларидан бири деб таърифланган. Айрим тилшунослик оқимларида сўзнинг лингвистик аспекти дейилганида унинг яхлит лексик маъноси тушунилади (ПГЛ 1967: 38).

Сўз маъноси лисоний категориядир. Нутқда сўз алоҳида вариантлар сифатида (сўз шакллари, сўз ишлатиш) ишлатилади. Буидай ҳолда улар ўзларини ўраб турган бошқа сўзлар таъсирида ва мулоқот вазиятига кўра бир томондан тор ва конкрет маънога, иккинчи томондан алоҳида сўзга нисбатан чуқурроқ ўзига хос маънога эга бўлишлари мумкин.

Тил тизимининг сатҳларга ажралиши масаласи лисоний таҳлил методологияси учун муҳимдир. Сатҳларнинг ажралиши систем-структур тамойилга асосланади ва ҳар бир сатҳ ўз бирликлари тизимига эга. Тил структурасининг босқичли тузилиши сатҳларнинг ўзаро муносабатда ва маълум «пиллапояли» тартибдаги тузилишда бўлиши билан боғлиқ.

XX аср бошларида шаклланган тилнинг систем-структур ходиса эканлиги ҳақидаги гоё хануз долзарблигини йўқотгани йўқ. Ҳозирги даврда ушбу йўналишдаги илмий тадқиқотлар натижалари нуфузли нашрларда чоп қилинмоқда (Бабайцева 2006; Рахматуллаев 2002; Неъматов, Расулов 1995 ва бошқалар). Ушбу ишларда система ва структура тушунчаларини тилни мундарижа ва таркиб ҳамда тузилиш жиҳатидан тавсифловчи тушунчалар сифатида фарқламоқ зарурлиги уқтирилади. Тил маълум маънога

эга бўлган ва ўзаро муносабатдаги бирликлар умумлашмасини ташкил этувчи тизимдир. Шунингдек, тил унинг таркибидаги бирликларнинг ўзаро боғланиши, алоқаси асосида таркиб топадиган структурадир.

«Система» ва «структура» тушунчаларининг шу йўсиндаги талқинида тил бирликларининг ўзаро боғлиқлиги ушбу бирликлар маъносини ажратиш гоёсини инкор этмайди. Лисоний таҳлилда маъно ва муносабат категориялари бир хилда муҳимдир.

Ушбу категорияларнинг босқичли муносабати доимийдир, яъни муносабатни абсолютлаштириш йўли билан маъно ҳодисасини тил назариясидан четга суриш нотўғри. Худди шунингдек, муносабатни тўлигича маънога боғлаб қўйиб ҳам бўлмайди, чунки муносабат маънони шакллантирибгина қолмасдан, балки унинг ўзи ҳам кўпинча мавжуд муносабатлар таъсирида бўлади.

Демак, маъно ва муносабат ўзгаришлари ўзаро боғлиқ ва бир-бирини тақозо этади. Тизимнинг ўзгариши тасаввур этилишидан бошқачароқ, у мураккаб жараёидир.

Тилнинг функционал тизим сифатидаги талқини мантиқан лисоний тараққиётда юзага келадиган сабаб-оқибат муносабатлари билан боғлиқдир. Тил тизимининг тадрижий ривожига эса, Е.Д.Поливановнинг таърифига, «нутқий тизим кўринишидаги лисоннинг ижтимоий хусусияти билан боғлиқдир» (Поливанов 1968: 180).

Лисоний имконият ва мулоқот эҳтиёжи ўртасидаги ташқи қарама-қаршиликни бартараф этиш тил тизими тараққиётининг умумий қонуниятидир. Шунингдек, ушбу тараққиётнинг ботиний қонунияти ҳам мавжуд. Бу – тил системаси ва унинг нутқий воқеланиши ўртасидаги номувофиқликларни бартараф этиш мажбуриятидир.

Синтаксис тизими тадқиқида дастлабки ўринда қуйидаги масалалар таҳлилига эътибор қаратиш лозим бўлади:

- 1) лисоний ахборот ташувчи тузилманинг структураси ва унинг когнитив таркиб топиши;
- 2) адресат ва гап мазмуни муносабати;
- 3) гапларнинг матн таркибида боғланиши тартиби;
- 4) гап ва бошқа матн тузилмаларининг ботиний структураси.

Лисоний семантикага оид муаммолар қаторидан энг муҳимлари куйидагилар:

1) сўзнинг хабар таркибидаги роли ва тушунчалар ўртасидаги муносабатлар;

2) рамзий шаклларни юзага келтирувчи сабаблар, лисоний деривация ва лугавий маънонинг кўчиши, лугавий ва семантик тизимлар муносабати.

Лисоний методологияга оид масалаларнинг муҳокамасида тил ва нутқ муносабати масаласига алоҳида эътибор қаратилади. Тил ва нутқ жуфтлиги муҳокамаси ушбу тизимларнинг элементларини ажратиш ва улар ўртасидаги муносабатларнинг ҳақиқий ҳолатини аниқлашни талаб қилади. Ушбу муносабатларни аниқлашда нутқ элементларининг моддий, аниқ миқдордаги birlik сифатида намоён бўлиши, тил birlikларининг эса уларнинг тизимий муносабатлари асосида ажратилиши маълум бўлади.

Тил тизими birlikлари хусусиятларининг синхрон таҳлили жараёнида тил ва нутқ ўртасида мавжуд бўлган универсал муносабатлар қонуниятлари ойдинлашади. Ушбу қонуниятлар лисоний тизимдаги ўзгаришлар сабабларини изоҳлайди. Миқдорий кўрсаткичлар лисоний элементнинг сифат ўзгаришлари учун сабаб бўлиши мумкин ва элементнинг тизимдаги ўрни ўзгаришига туртки бўлиб хизмат қилади. Бу эса бутун тизимда маълум силжишларни юзага келтиради.

Аmmo лисоний ўзгаришлар ҳақидаги хулосалар фақатгина миқдорий кўрсаткичларга таяниб қолмаслиги керак. Диахроник тадқиқотларда тизимнинг мавжудлигини яратувчи шартлар (тизимдаги тенглик, симметрия) ва шу йўсида лисоний ўзгаришлар қонуниятларини биз тежамкорлик ҳаракати билан боғлаймиз. Тежамкорлик қонуни тизимнинг ички муносабатлари ва ўзгаришларини изоҳлаш қудратига эга. Ушбу қонун нутқий фаолиятда намоён бўладиган куч ёки энергияни кам сарфлаш истаги асосида тизимнинг ички сабабларини экстралингвистик таъсирлар билан боғлайди ҳамда шу йўсида тил тараққиётидаги сабаб-оқибат боғланишларини изоҳлаш имконини яратади.

Лисоний тараққиёт жараёнида ҳосил бўладиган ўзгаришларнинг асосий сабаби янги мазмунни ифодалашга тугилган эҳтиёждир. Зеро, лисоний фаолият давомида янги

тушунчалар пайдо бўлади, маънони эксирессив, аниқ ифодалаш лозим бўлади. Янги лисоний шаклларнинг пайдо бўлиши, кўхнасининг йўқолиши, фарқловчи белгиларнинг ўзаро ўрин алмашиши каби жараёнлар коммуникатив эҳтиёждан келиб чиқади.

Демак, диахроник тадқиқотнинг иредметини бир хилда ички (тил тизимининг барча сатҳларида мавжуд бўлган қарама-қаршилиқлар) ва ташқи (сўзловчининг эҳтиёжи ва лисоний тизим ўртасидаги қарама-қаршилиқ) сабаблар таҳлили ташкил қилади. Шу ўринда тилдаги семантик ўзгаришлар турларини таҳлил қилиш муҳим аҳамиятга эга. Бу ўзгаришлар қатори қуйидагилардан иборат: маъно кенгайиши (эксемия) ва торайиши, маъно кўчиши ҳодисалари (метонимия, метафора, полифункционаллик, ички антонимлик (энантиосемия), лексикаллашув, грамматикаллашув ва бошқалар. Бундай ҳодисалар талқинининг кўп қирралилиги инсон лисоний фаолиятида учрайдиган турли ҳолатларнинг моҳиятини аниқлаш ва изоҳлаш талабини қўяди.

Таҳлил жараёнида маълум бўладиган номутаносиблик ҳолатлари айна пайтда тўлиқ тил тизими ва алоҳида сўзга бир хилда оиддир. Бундай номутаносибликлар тил белгисининг шакли, маъноси ва вазифаси тизимида, шунингдек, тил тизимининг норационал «сероблиги» ва нутқий фаолиятнинг тежамкорликка интилиши ҳамда нормага риоя қилиш ва экрессивликни таъминлаш ҳаракатлари ўртасидаги муносабатларда намоён бўлади. Бошқача айтсак, сўз ва бошқа тил бирликларига уларнинг семантик таркиби ўзгаришига сабаб бўлувчи турли ижобий ва салбий факторлар таъсир ўтказади. Бу факторлар семантик тараққиётни чегаралаш билан бир қаторда, уни тўғри изга солиш хизматини ҳам ўтайдилар.

Маъно ўзгаришлари эски мазмундан (ўрнига) янгиси тугилишига олиб келиши мумкин. Шакл, маъно, вазифа учлигининг диалектик муносабатини ёритиш мушкуллиги қуйидаги уч сабаб билан боглиқ.

Биричидан, бу сўз шаклининг унинг моддий қобиги, график – товуш мажмуаси сифатида қаралишидир. Бундай тавсифни фақатгина сўзнинг асосий, туб маъносида қўлланиш ҳолатига тадбиқ этиш мумкидир, аммо иккиламчи маъно юзага

келиши ҳолатларида қўшимча мезонларга мурожаат қилишга тўғри келади, масалан, янги маънонинг синтагматик кўрсаткичларига.

Иккичидан, маъно ўзгариши муаммосини семантиканинг вазифавий хусусиятларини инобатга олмасдан туриб ҳал қилишнинг имкони йўқ. Вазифавий хусусиятларнинг таҳлили эса, лугавий бирликларнинг бу томони таснифий кам ёритилганлиги сабабли, ўта қийинлашади.

Учинчидан, сўз шаклининг батафсил, ботиний тавсифи морфологик, синтактик ва лексик таҳлилнинг «ҳамжиҳатлигини» талаб қилади. Масалан, шу пайтгача полисемиянинг ирономинализация, грамматик шакллар синкретизми, синтактик ўринлар типологияси каби ҳодисалар билан муносабати ноаниқ бўлиб қолмоқда.

Сўз ҳодисасининг моҳиятини англашдаги қарама-қарши фикрлар пайдо бўлишининг сабаби айрим тилшуносларнинг қайдича, «сўз» тушунчаси муайян бир тилда сўзлашувчиларнинг барчаси томонидан аниқ ҳис қилинади (Сепир 1934: 27), бошқа тадқиқотчилар эса ушбу тушунчани «мактабда кашф қилинган сохта тушунча» (Кроче 1920 ч. I: 168) дейишдан ҳам тортинмайдилар.

Ҳар қандай ҳолатда ҳам қатор сабабларга кўра сўз тушунчасига аниқ ва мукамал назарий таъриф беришнинг имкони йўқ. Таъкидлаш жоизки, сўз тилнинг универсал бирлигидир. У бутун бир гапнинг функциясини бажариши ва морфема, ҳатто алоҳида фонемага ҳам мос келиши мумкин. Шундай ҳолатлар бўлиши мумкинки, ягона бир бирлик гап, сўз, морфема, фонема вазифасини бажариши мумкин. Бу тил бирликлари ўртасидаги чегаралар ҳар доим ҳам аниқ эмаслигидан далолатдир, шу сабабли сўзни тилнинг бошқа бирликлари билан ўзаро муносабатини ҳисобга олиб, таърифлаш бир оз асоссиз ва гализдек туюлади.

Масалан, Э. Сепирнинг фикрича, «сўз мустақил маънога эга бўлган, гап воситасида ифодаланадиган фикрнинг энг кичик бўлақларидан биридир» (Сепир 1934: 28) ёки Л.В. Щербанинг фикрича, «сўз гапнинг бир бўлаги бўлиб, уни биз маъносини ўзгартирмаган ҳолда мустақил ишлата оламиз» (Щерба 1962: 96-101). Бундай таърифлар сўзга нисбатан мураккаброқ бирлик, яъни

гап мавжудлигини эътироф этишга ва уларнинг бажарадиган функциялари мос келган ҳолларда, иккисини аниқ фарқламасликка сабаб бўлади.

Сўзни ташқи олам объектларига нисбатан таърифлаш, биринчидан, сўзнинг иредмет ва ҳодисаларнигина эмас, балки улар ўртасидаги муносабатларни ҳам ифодалашга хизмат қилишини, яъни худди кўшимчалар сингари грамматик вазифани бажаришини ҳисобга олмайди. Қолаверса, реалиялар сўз бирикмаси билан («темир йўл») ёки гап билан ифодаланиши ҳам мумкин («Ёмгир ёғяпти»). «Қиш кирди»).

Шундай қилиб, сўзни таърифлаш масаласи, бу бирликнинг мустақил мавжуд бўлиши ва унинг тил системасидаги марказий ўрни тан олинса-да, тилшунослик фанида ҳамон аниқ ечимини топмагани кўриняпти.

Ахборотни тўплаш, сақлаш ва узатиш фаолиятининг энг муҳим воситаси бўлган тил тизими тадқиқи инсон шахсий ва ижтимоий фаолиятини, унинг тафаккур қобилиятини билишнинг асосий услубидир.

Тилшунослик, кибернетика, медиакоммуникация, компьютер тилшунослиги соҳаларининг тараққиёт талаби турли матнларда мавжуд бўлган ахборотни тез, изчил ва самарали тўплаш имконини берувчи алгоритмлар, дастурлар яратиш билан боглиқдир.

Математик моделларнинг икки тури мавжуд: лисоний бирликнинг (матннинг) муҳим хусусиятларини аниқлаш вазифасини ўтовчи идеал моделлар ва вазифаси нафақат лисоний объект хусусиятларини ёритиш, балки уларни қайта яратишни ҳам кўзловчи «яратувчи» инженер лингвистик моделлар.

Табий тил ва математик белгиларни қиёслаш ҳамда уларнинг ахборот ташиш имкониятларини моделлаштиришнинг умумий назарияси доирасида ўрганиш айрим методологик қийинчиликларни тугдиради. Тил тизимини математик моделлаштиришга хос қийинчиликлар қуйидагилар билан боглиқдир:

1) лисоний объектларнинг давомий аморфлиги ва математик моделлаштириш усуллари ҳамда воситаларининг аниқлиги;

2) лисоний белгининг мазмуний бойлиги ва математик белгининг семантик чегараланганлиги ўртасидаги номутаносиблик.

Шу сабабли дастлабки босқичларда умумий моделларни яратишдан кўра тил белгилари ва улар ташкил қиладиган тизимларнинг айрим муҳим жиҳатларини намоён этувчи моделларни тузган маъқулроқдир.

Лисоний структураларни математик моделлаштиришнинг икки асосий йўналиши мавжуд.

Биринчиси математиканинг тўпламлар назарияси, алгоритмлар назарияси, математик мантиқ каби йўналишларига асосланади ва алгебра тилшунослиги деб аталади. Бу қаторга Н.Хомскийнинг генератив грамматикаси, С.Маркус ва И.И.Ревзинларнинг тўпламлар назарияси модели кабилар киради.

Иккинчи йўналиш эҳтимолли статистика йўналиши бўлиб, унда эҳтимоллар назарияси ва математик статистика методларига мурожаат қилинади.

Биринчи йўналишда статистик таҳлилнинг мақсади лисоний бирликлар тадқиқи асосида бутун бир тил тизимига хос бўлган ҳолат ва хусусиятларни аниқлашдир. Иккинчи турдаги ёндашув жараёнида эса чекланган миқдор ва таркибдаги бирликлар тадқиқ қилиниб, шу тадқиқ асосида уларнинг аниқланган хусусиятлари бошқа гуруҳларга ҳам оид бўлиши мумкинлиги эҳтимоли назарда тутилади.

Ҳозирги замон тилшунослигининг кенг миқёсдаги ҳамкорликка интилаётганлиги барчага маълум. Замонавий тилшунослик барча ижтимоий-гуманитар фанлар билан ҳамкорликда ривожланиш билан бир қаторда айрим ҳолларда фақатгина лингвистик асосга эга бўлган хулосаларга ҳам ишорнчсизлик билан қарамоқда. Демак, тилшуносликнинг иредмети анъанавий доирада чегараланиб қолмайди. Тадқиқот соҳаларининг кенгайиши эса таҳлил методларининг мукамаллашуви ва материал таҳлилининг янада батафсиллашуви билан боглиқдир. Лисоний объект ҳақида аниқ ва батафсил маълумотга эга бўлиш учун таҳлилнинг босқичма-босқич амалга оширилишини ҳам таъминламоқ зарур. Бинобарин, доимий учрайдиган лисоний ҳодисаларининг статистик миқдори ҳақида

тўлиқ маълумотга эга бўлиш учун 500 сўзли матидан 10 та мисол танлаш керак бўлади.

Лисоний ходиса қўлланишини аниқлашда ўта аниқлик талаб қилинганда, эҳтимоллик статистикаси формуласига мурожаат қилинади. Бу мақсадда лисоний ходиса учраши миқдорини аниқлаштиришга имкон берадиган x^2 мезони қўлланилади. Ушбу x^2 мезонининг самараси лисоний объектнинг айрим кўрсаткичлари ҳам инобатга олинаши билан таъминланади. Бу кўрсаткичлар, масалан, танлов миқдори (**k**), назарий коэффициент меъёри (**+**), меъёрдан ўртача квадрат чекиниши (**σ**), кузатувдаги нисбатан хато (**б**), ўртача частота ёки «математик натижа» (**x'**), танланган частота умумлашмаси ($\sum x 1$), кузатув хатолари абсолют (**≤**).

Лисоний ходисанинг таҳлили учун танланган материалнинг етарли эканлиги (бунда қайтадан чекиниш, тасодифий ҳолатлар ҳам инобатга олинади) қуйидаги формулада намоён бўлади:

$$k = \frac{t^2 \cdot b^2}{b^2 \cdot x}$$

Шундан сўнг ўртача частота ҳисобланади:

$$\bar{X} = \frac{\sum x1}{k}$$

Кузатувдаги хатолар:

$$L = \frac{tb}{vk}$$

Ниҳоят, мумкин бўлган частотадаги ўзгаришлар ҳисобланади:

$$X^2 = \frac{\sum (x_1 - \bar{x})^2}{x} = 1,04$$

Нутқий тузилмалар таҳлилида синтетик таҳлил услубига мурожаат қилиш лингводидактик аҳамиятга эга. Масалан, бу услубда қўшма гапни оддий гаплар йингидисидан иборатлиги

аниқланади. Бунда The stupid man, who came yesterday, kicked the dog («Кеча келган ахлоқ одам итни тепди») куйидаги оддий гаплар (бирикмалар) дан иборат деб ҳисобланади: stupid man «ахлоқ одам», the man came «одам келди», (he) came yesterday «кеча келди», the dog was kicked «итни уришди».

Оддий гаплардан кичик иредикат тузилмалар танлаб олинади ва кейин улардан синтактик қолип асосида турли бирикувлар ҳосил қилинади. Бу бирикувлар оддий семантик амаллардан иборат бўлади. Мураккаб қурилмаларни тузиш учун дастлаб оддий бирликларнинг хусусиятларини билмоқ лозим. Бу хусусиятлар эга ва кесим бирикуви асосида юзага келадиган кичик ядровий гуруҳлар таркибида намоён бўладилар: The rose is red / a flower / withers / is in the garden (Атиргул қизил / гул / богда / сўлимокда /).

Шундай қилиб, тил қурилиши таҳлилининг методологик асослари унинг тадқиқот объекти сифатида тасаввур қилиниши билан боғлиқдир. Лисон билиш объекти сифатида куйидаги кўринишларда намоён бўлади:

1) бевосита нутқий қатор сифатида (индивидуал нутқий фаолият);

2) маълум белгилар тизими воситасида қайд этилган нутқий қатор (билвосита қайд этилган индивидуал нутқий фаолият);

3) ўзида индивидуал нутқий ҳаракатлар мажмуасини мужассамлаштирган воқелик (аниқ бир тил);

4) фикрни шакллантирувчи ва ифодаловчи восита бўлган барча тилларнинг акси бўлган универсал тизим (инсоний тил).

Тил тизимининг барча жиҳатлари ва кўринишлари онтологик жиҳатдан ягона бир объектни ташкил қилади, гносеологик ёндашув эса ушбу объектнинг таркибий қисмларини (товуш, бўгин, морфема, сўз, сўз бирикмаси, гап, матн кабилар) ажратиш ва уларнинг хусусиятларини аниқлашни назарда тутди.

Ҳозирги замон тилшунослиги тараққиёти даврида долзарб бўлиб турган муаммолар тадқиқининг методологик асослари ва тамойиллари биз ушбу рисолада ёритишга ҳаракат қилганлар билан чегараланиб қолмайди. Бундан ташқари, ушбу ишда муҳокама қилинган ҳодисаларнинг барча томонлари ёритилди деган фикрни ҳам айтмоқчи эмасмиз. Лисон шу қадар кўп қиррали ҳодисаки, унинг ботинига қанчалик «шўнгисангиз», шу қадар бу

тубсиз оламнинг сирларига яқинлашаверасиз. Билиш истаги эса саволларга кўмиб ташлайди. Лекин методологик асосга, тамойиллар аниқлигига эга бўлмаган тадқиқотнинг илмий даражаси қанчалик бўлиши мумкинлигини унутмаслигимиз лозим.

АДАБИЁТЛАР

Абакарова Н.М. О лингвистических средствах представления культурологического понятия «WIT» // Филологические науки. - М., 2005. - №2. - С.93-98.

Абдурахманова А.К. Способы номинации лиц как отражение языковой картины мира в узбекском и русском языках. Дисс. канд. филол. наук. Ташкент, 2007. - 168 с.

Абдурахмонов Г. Ўзбек халқи ва тилининг шаклланиши ҳақида. Тошкент, 1999. -88 б.

Абдуазизов А.А. и др. Общее языкознание. - Ташкент: НУУ, 2003. -163 с.

Адинаева Л.М. Контекст лингвистики // Преподавание языка и литературы, 2007. № 3.С. 28-32.

Алпатов В.М. Лингвистическая концепция А.И.Смирницкого (к 50-летию со дня смерти) // Вопросы языкознания. - М., 2004. - №5. -С. 93-107.

Андреев Н.Д. О методах научного познания. - М., Наука, 1964. - 380 с.

Андреев Н.Д. Статистико-комбинаторные методы в теоретическом и прикладном языкознании. - М.: Наука, 1967. - 404 с.

Апресян Ю.Д. Непосредственно составляющих метод // Лингвистический энциклопедический словарь. - М., 1990. - С. 332.

Арапов М.В., Херц М.М. Математические методы в исторической лингвистике. - М.: Наука, 1974. -167с.

Арнольд И.В. Семантика. Стилистика. Интертекстуальность. - СПб.: Изд-во С.Петербург. ун-та, 1999. -444с.

Арутюнова Н.Д., Климов Г.А., Курбякова Е.С. Американский структурализм // Основные направления структурализма. - М.: Наука, 1964. -С. 177-306

Арутюнова Н.Д. От образа к знаку // Мышления. Когнитивные науки. Искусственный интеллект. - М.: Центр. совет филос. (методол.) семинаров при Президиуме АН, 1988. - С. 147-162.

Арутюнова Н.Д. Типы языковых значений. Оценка, событие, факт. – М.: Наука, 1988. -341 с.

Арутюнова Н.Д. Метафора и дискурс // Теория метафоры. – М.: Прогресс, 1990. –С. 5-32.

Арутюнова Н.Д. Язык и мир человека. -2-е изд., испр. – М.: Языки русской культуры, 1999. -896 с.

Аскольдов С.А. Концепт и слово // Русская словесность. От теории словесности к структуре текста: Антология. / Под ред. В.П.Нерознака. – М.: Academia, 1997. –С. 267-280.

Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – М.: СЭ, 1969. -608 с.

Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. – Москва: ИИЛ, 1955. -416 с.

Базаров О. Ўзбек тилида даражаланиш. Т.: Фан, 1995.- 132 б.

Бегматов Э. Ҳозирги ўзбек адабий тилининг лексик қатламлари. Т.: Фан, 1985. – 200 б.

Беликов В.И., Крысин Л.П. Социолингвистика.- М., 2001. – 439 с.

Беляевская Е.Г. Семантическая структура слова в номинативном и коммуникативном аспектах (Когнитивные основания формирования и функционирования семантической структуры слова): Автореф. дис. ... д-ра филол. наук. – М., 1992. -32 с.

Бенвенист Э.Уровни лингвистического анализа // Новое в зарубежной лингвистике – Вып. 4. – М.: Прогресс, 1965. –С. 434-449.

Бенвенист Э. Общая лингвистика / Пер. с франц. – М.: Прогресс, 1974. – 447 с.

Березович Е.Л. К этнолингвистической интерпретации семантических полей // Вопросы языкознания. – М., 2004. -№ 6. –С. 3-24.

Берёзин Ф.М., Головин Б.Н. Общее языкознание. – М.: Просвещение, 1979. -416 с.

Берёзин Ф.М. О парадигмах в истории языкознания XX в. // Лингвистические исследования в конце XX в. Сб. обзоров. – М.: ИНИОН РАН, 2001. – С. 6-25.

Билиш фалсафаси (инослология). Тузувчи: Қ.Назаров. – Тошкент: Университет, 2005. – 347 б.

Билиш фалсафаси (гносеология). Тузувчи: Қ. Назаров. – Тошкент: Университет, 2005. – 347 б.

Блумфилд Л. Язык. – М.: Прогресс, 1968. – 608 с.

Бодуэн де Куртене И.А. Некоторые общие замечания о языковедении и языке // Хрестоматия по истории языкознания XIX – XX вв. – М.,: Учпедгиз, 1956. – С. 220-240.

Бодуэн де Куртене И.А. Избранные труды по общему языкознанию. – М.: Изд-во АН, 1963, т.1. -384.; т.2. -391 с.

Брёндаль В. Структурная лингвистика // В.А. Звегинцев. История языкознания XIX и XX веков в очерках и извлечениях. Ч. II. – М.: Учпедгиз, 1960. – С 40-46.

Булаховский Л.А. Введение в языкознание. – М.: Учпедгиз, 1953. – Ч. – 2.-180 с.

Булыгина Т.В. Шмелев А.Д. Языковая концептуализация мира: (на материале русской грамматики). – М.: Шк. «Языки русской культуры», 1997.-704 с.

Бушуй А.М. Русский язык в современном Узбекистане // Славянский языки: от прошлого к настоящему. К XIII Международному съезду славистов (Любляна, 15-21.08.2003). – Slavica tartuensia. VI. –Tartu, 2003. -С. 119-132.

Бушуй А.М. Восточные элементы и их роль в русскоязычной прозе Узбекистана // Микроязыки. Языки. Интеръязыки.- Tartu: Universitas tartuensis, 2006. – С. 434-444.

Ваидриес, Жозеф. Язык и лингвистическое введение в историю. – М.: Эдиториал УРСС, 2001. – 386 с.

Вайсгербер Л. Родной язык и формирования духа. М., 1993.-189 с.

Вежбицкая А. Семантические универсалии и описание языков. – М.: Русские словари, 1999. – 780 с.

Вежбицкая А. Понимание культур через посредство ключевых слов. – М.: Языки славянской культуры, 2001. – 288 с.

Вердиева З.Н. Семантические поля в современном английском языке. – М.: Высшая школа, 1986. – 120 с.

Веселовский А.Н. Собрание сочинений. – Т.1.- СПб.: Изд-во Академии Наук, 1993. – 622 с.

Виноградов В.В. Русский язык (Грамматическое учение о слове). – Изд. 3-е. - М.: Высшая школа, 1986. – 640 с.

Волков А.Г. Язык как система знаков. – М.: МГУ, 1966. – 320 с.

Воркачев С.Г. Лингвокультурология, языковая личность, концепт: становление антропоцентрической парадигмы в языкознании // Филологические науки. – М., 2001.-№1.- С. 64-72.

Воркачев С.Г. Методологические основания лингвоконцептологии // Теоретическая и прикладная лингвистика. Вып.3: Аспекты метакоммуникативной деятельности.- Воронеж, 2002.-С. 79-95. [http:// tp 11999.parad.ru/WEBTPL 2002/ VORKACHEVTPL 2002. HTMC](http://tp.11999.parad.ru/WEBTPL2002/VORKACHEVTPL2002.HTMC).

Воркачев С.Г. Культурный концепт и значение // Труды Кубанского гос. технологического университета. Серия: Гуманитарные науки. – Т. 17.-Вып.2.-Краснодар, 2003. – С. 268-276.

Воробьев В.В. Культурологическая парадигма русского языка: Теория описания языка и культуры во взаимодействии.- М.: Ин-т рус.яз.им. А.С.Пушкина, 1994.-С.4-26.

Воробьев В.В. Теоретические и прикладные аспекты лингвокультурологии: Дис. ... д-ра филол. наук.- М.: ИРЯП, 1996.-395 с.

Воробьева Г.К. Система членов предложения как важнейшая информационная технология человеческой цивилизации // Филологические науки. – М., 2004. - №5. С. 34-41.

Гальперин И.Р. Очерки по стилистике английского языка. – М.: Изд-во литературы на иностранных языках, 1958.- 459 с.

Гаспаров Б.М. Язык, память, образ. Лингвистика языкового существования.- М.: Новое литературное обозрение, 1996. – 352 с.

Герасимов В.И. и Петров В.В. На пути к когнитивной модели языка // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. 23.- Когнитивные аспекты языка. – М.: Прогресс, 1988.- С. 5-11.

Гёте В.И. Фауст. Эркин Воҳидов таржимаси. Т., 1985;

Пошо Али Усмон таржимаси. Т., 2007. -220 б.

Гийом Гюстав. Принципы теоретической лингвистики / Общ.ред., послесл. и коммент. Л.М. Скрелиной. – М.: Прогресс, 1992.-224 с.

Головин Б.Н. Вопросы социальной дифференциации языка // Вопросы социальной лингвистики.- Л.: Наука, 1969.- С.343-355.

Горнунг Б.В. Единство синхронии и диахронии как следствие специфики языковой структуры // О соотношении синхронного анализа и исторического изучения языков. – М.: ИЯЗ АН, 1960.-С. 5-21.

Грайс Г. Логика и речевое общение // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. 16. Лингвистическая прагматика. – М.: Прогресс, 1985. –С. 217-237.

Грузберг Л.А. Концепт // Стилистический словарь русского языка. – М.: Флинта; Наука, 2003. – С. 181-184.

Гулыга А.В. Философская антропология Вильгельма фон Гумбольдта // Вильгельм фон Гумбольдт. Язык и философия культуры. – М.: Прогресс, 1985. – С. 7-23.

Гулыга Е.В., Шейдельс Е.И. О компонентном анализе значимых единиц // Принципы и методы семантических исследований. – М.: Наука, 1976. – С. 291-314.

Гумбольдт В. О различии строения человеческих языков и его влиянии на духовное развитие человеческого рода // Хрестоматия по истории языкознания XIX – XX веков. – Составил В.А. Звегинцев. – М.: Госучпедгиз, 1956. – С. 68-86.

Гумбольдт В. фон. Избранные труды по языкознанию: Пер. с нем. – М.: Прогресс, 1984. – 397 с.

Гумбольдт В. фон. Язык и философия культуры. – М.: Прогресс, 1985. 451 с.

Гуревич А.Я. Человек и культура: Индивидуальность в истории культуры. – М.: Наука, 1990. – С. 84-86.

Гухман М.М. Исторические и методологические основы структурализма // Основные направления структурализма. – М., 1964. –С. 4-24.

Гухман М.М. Теоретические проблемы языкознания. – М., 1970. -384 с.

Дейк Т.А. ван. Вопросы прагматики текста // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. 8. – М.: Прогресс, 1978.

Дейк Т.А. ван, Кинч В. Стратегия понимания связного текста // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. 23. Когнитивные аспекты языка. – М.: Прогресс, 1988. – С. 153-211.

Дейк ван Т.А. Язык. Познание. Коммуникация. – Благовещенск: БГК им. И.А.Бодуэна де Куртенэ, 2000. – 308 с.

Демьянков В.З. Когнитивная лингвистика как разновидность интерпретирующего подхода // Вопросы языкознания. – М., 1994. – №4. С. 17-33.

Демьянков В.З. Доминирующие лингвистические теории в конце XX века // Язык и наука конца XX века. – М., 1995. – С. 239-320.

Демьянков В.З. Понятие и концепт в художественной литературе и в научном языке // Вопросы филологии.-М.: МГУ, 2001.- №1.-С. 35-47.

Дешериев Ю.Д. Социальная лингвистика. К основам общей теории. – М.: Наука, 1977.-382с.

Джонсон - Лэрд Ф. Процедурная семантика и психология значения // Новое в зарубежной лингвистике. Вып.23. Когнитивные аспекты языка. – М.: Прогресс, 1988.-С. 234-257.

Добрушина Н.Р. Исследования средств выражения обратной связи в американской лингвистике // Вопросы языкознания.- М., 2000.-№1.-С. 135-140.

Донец П.Н. К вопросу об исследовательской единице межкультурной коммуникации. // Вопросы языкознания. - М., 2004.- №6.- С. 93-99.

Ельмслев Л. Понятие управления. Метод структурного анализа в лингвистике. Язык и речь. // В.А.Звегинцев. История языкознания XIX-XX веков в очерках и извлечениях. Ч. II. – М.: Просвещение, 1965.-С. 101-120.

Есперсен О. Философия грамматики.- М.: ИИЛ, 1958.- 404 с.

Жирмунский В.М. Общее и германское языкознание. - Л.: Наука, 1976.-696 с.

Заботкина В.И. Новая лексика современного английского языка. – М.: Высшая школа, 1989.180 с.

Залевская А.А. Текст и его понимание. – Тверь: ТГУ, 2001.-177 с.

Залевская А.А. Психолингвистический подход к проблеме концепта // Методические проблемы когнитивной лингвистики. – Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 2001.- С.36-44.

Звегинцев В.А. Семасиология. – М.: МГУ, 1957.-294 с.

Звегинцев В.А. Очерки по общему языкознанию. - М.: МГУ, 1962.-384 с.

Звегинцев В.А. История языкознания XIX-XX веков в очерках и извлечениях, - ч. II. – М.: Учпедгиз, 1960.- 331 с.

Звегинцев В.А. История языкознания XIX-XX веков в очерках и извлечениях. Ч. I.- Издание третье, дополненное.- М.: Просвещение, 1964.-466 с.

Звегинцев В.А. История языкознания XIX-XX веков в очерках и извлечениях.- ч. II.- М.: Просвещение, 1965.-495 с.

Звегинцев В.А. Язык и лингвистическая теория. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1973.-248 с.

Звегинцев В.А. О научном наследии Вильгельма фон Гумбольдта // Гумбольдт В. фон. Избранные труды по языкознанию. – М., 1984.

Зулфикаров К.З. Падежная грамматика: теория и грамматика. –С – П – Ош, 1994. 317 с.

Зубкова Л.Г. Язык как форма. Теория и история языкознания. – М.: РУДН, 1999.-237 с.

Зыкова И.В. Способы конструирования гендера в английской фразеологии: Учебное пособие.- М.: УРСС, 2003.- 232 с.

Иванов С.Н. Грамматик тадқиқотларнинг методологик муаммолари. Рус тилидан М.Мирзаев таржимаси.- Самарқанд: СамДУ, 2004.- 80 б.

Изместьева И.А. О системности и причинно - следственных связях звуковых изменений // Филологические науки. - М.,2005.-№3.-С. 80-88.

Имаева Е.З. Процессы функционирования и развития неявных смыслов в метатексте // Филологические науки. – М., 2005.-№3. С. 88-95.

Искандарова Ш. Ўзбек тили лексикасини мазмунли майдон сифатида ўрганиш (шахс микромайдони). Фил.ф.д-ри дисс. автореф. –Т., 1999. -2/б.

Искандарова Ш. Тил системасига матн асосида ёндашув.- Тошкент: Фан, 2007.-152 б.

Йўлдошев Б. Ўзбек фразеологияси ва фразеографиясининг шаклланиши ҳамда тараққиёти. – Самарқанд: СамДУ, 2007.-108 б.

Карасик В.И. Язык социального статуса.- М.: Ин-т языкознания РАН; Волгогр. гос. пед. ин-т, 1992. -330 с.

Карасик В.И. Культурные доминанты в языке // Языковая личность: Культурные концепты. - Волгоград; Архангельск, 1996.-С. 3-15.

Карасик В.И. О категориях лингвокультурологии // Языковая личность: проблемы коммуникативной деятельности.- Волгоград: Изд-во ВГПИ, 2001.- С. 3-16.

Карасик В.И. Слышкин Г.Г. Лингвокультурной концепт как единица исследования // Методологические проблемы когнитивной лингвистики. – Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 2001.- С. 75-80.

Карасик В.И. Лингвокультурные концепты: подходы к изучению // Социолингвистика вчера и сегодня. Сб науч. тр.- М., 2004.-С. 136-145.

Карасик В.И. Культурные концепты // Языковой круг: личность, концепты, дискурс. - М.: Гнозис, 2004.-390 с.

Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. - М.: Наука, 1987.-263 с.

Караулов Ю.Н. Активная грамматика и ассоциативно-вербальная сеть /РАН Науч. шк. «Рус. языковая личность» Рос. фойда фундам. исслед. - М., 1999.-180 с.

Караулов Ю.Н. Показатели национального менталитета в ассоциативно-вербальной сети // Языковое сознание и образ мира. - М.: Институт языкознания РАН, 2000.-С.191-206.

Кариев У.З. Методы описания словарных статей в «Асас ал-балага» Замахшари // Науч. тр./Ташк. ун-т, 1979, вып. 563.- С.37-50.

Кацнельсон С.Д. О поиятии уровня в современном языкознании // Тезисы докладов на дискуссии о проблеме системности в языке. – М., 1962. – С. 5-7.

Кацнельсон С.Д. Содержание слова, значение и обозначение. – М. – Л., 1965. – 272с.

Кацнельсон С.Д. Типология языка и речевое мышление. – Л.: Наука, ЛО, 1972. -216 с.

Кезина С.В. Семантическое поле как система // Филологические науки. – М., 2004. - № 4. – С. 79-86.

Кинцель А.В. Экспериментальное исследование эмоционально-смысловой доминанты как текстообразующего фактора. – Барнаул: Изд-во Алт. ун-та, 2000. -152 с.

Климова И.И. Основные тенденции развития современных лингвистических течений: Учеб. пособие. – М., 2000. – 37 с.

Кобозева И.М. Проблемы коммуникативного анализа речевых коллективов // Методологические проблемы социальной лингвистики. – М.: МГУ, 1986. – С. 78-92.

Ковшова М.Л. Культурно-национальная специфика фразеологических единиц: Когнитивные аспекты: Автореф. ... канд. филол. наук. – М., 1996. -22 с.

Кодухов В.И. Введение в языкознание. – М., 1987. – 340 с.

Кожина М.Н. О соотношении стилистики и прагматики // Стилистика и прагматика. Тезисы докладов научной конференции 25-27 ноября 1997 г. – Пермь: ПГУ, 1997.-С.3-7.

Кожина М.Н. Взаимодействие стилистики и смежных дисциплин // Стилистический энциклопедический словарь / Под ред. М.Н. Кожиной.-М.: Флинта; Наука, 2003.-С.25-33.

Колесов В.В. Концепт культуры: образ, понятие, символ // Вестник С. – Пб. университета. Сер. 2. – СПб., 1992. Вып. 3. - № 16. – С. 31-37.

Колпакова Г.В. Семантика языковой единицы. – Казань: Изд-во Казанск. ун-та, 2004. – 216 с.

Колтунова М.В. Конвенции как прагматический фактор диалогического общения // Вопросы языкознания. – М., 2004. - № 6. –С. 100-115.

Колшанский Г.В. Контекстная семантика. – М.: Наука, 1980. -270 с.

Колшанский Г.В. Коммуникативная функция и структура языка. – М.: Наука, 1984. – 175 с.

Колшанский Г.В. Объективная картина мира в познании и языке. – М.: Наука, 1990. – 108 с.

Комри Б. Язык и доистория: к междисциплинарному подходу // Вопросы языкознания. – М., 2000. - № 5. – С. 28-31.

Кон И.С. Социология личности. – М.: Политиздат, 1967. – 383 с.

Конечная В.П. Аксиомы, закономерности и гипотезы в лексикологии // Вопросы языкознания. – М., 1998. - № 2. – С. 22-37.

Копелиович А.Б. Синтагматика форм. Согласование и параллелизм, // Филологические науки. – М., 2000. - № 5. – С. 57-65.

Косерну Э. Синхрония, диахрония и история. (Проблема языкового извлечения) // Новое в лингвистике. Вып. 3 – М., 1963. – С. 143-346.

Кравченко А.В. Знак, значение, знание. Очерк когнитивной философии языка. – Иркутск: Иркут. обл. типография № 1, 2001. – 261 с.

Красных В.В. Виртуальная реальность или реальная виртуальность? (Человек. Сознание. Коммуникация). – М., 1998. – 352 с.

Красухин К.Г. [Рец]: «О.С.Широков. Языковедение: Введение в науку о языках. М., 2003» // Филологические науки. – М., 2004. - № 5. – С. 121-125.

Кретов А.А. Основы лексико-семантической прогностики. – Воронеж: Изд-во ВГУ, 2006. – 390 с.

Крицберг Р.Я. О некоторых особенностях узуса языковых единиц в американском и британском вариантах английского языка // Иностранные языки в школе. – М., 2002. - № 3. – С. 67-71.

Крысин Л.П. Социальная маркированность языковых единиц // Вопросы языкознания. – М., 2000. - № 4. – С. 26-42.

Кубрякова Е.С. Номинативный аспект речевой деятельности. – М.: Наука, 1986. – 157 с.

Кубрякова Е.С. Роль словообразования в формировании языковой картины мира // Роль человеческого фактора в языке: язык и картина мира. – М.: Наука, 1988. – С. 141-172.

Кубрякова Е.С. Об одном фрагменте концептуального анализа слова ПАМЯТЬ // Логический анализ языка. Культурные концепты. – М.: Наука, 1991. – С. 85-91.

Кубрякова Е.С. Память и ее роль в исследовании речевой деятельности // Текст в коммуникации. – М.: МГУ, 1991. – С. 14-18.

Кубрякова Е.С. Начальные этапы становления когнитивизма: Лингвистика-психология-когнитивная наука // Вопросы языкознания. – М., 1994. - № 4. – С. 34-47.

Кубрякова Е.С. Структуры представления знаний в языке: Сб. науч. аналит. образов РАН ИНИОН. – М., 1994_а – 160 с.

Кубрякова Е.С. Концептуализация // Краткий словарь когнитивных терминов. – М.: МГУ, 1996. – С. 93-94.

Кубрякова Е.С., Демьянков В.З., Панкрац Ю.Г., Лузина Л.Г. Краткий словарь когнитивных терминов. – М.: МГУ, 1996. – 245 с.

Кубрякова Е.С. Язык и знание: На пути получения знаний о языке: части речи с когнитивной точки зрения. Роль языка в познании мира. – М.: Языки славянской культуры, 2004_а. – 560 с.

Кужим Г.Г. Некоторые лингвистические аспекты эвфемии в современном английском языке // Уровни лингвистического анализа в синхронии и диахронии. – Пятигорск, 1997. – С. 104-111.

Кунин А.В. Курс фразеологии современного английского языка. - М.: Высшая школа; Дубна: Издательский центр «Феникс», 1996. – 381 с.

Кустова Г.И. Когнитивные модели в семантической деривации и системы производных значений // Вопросы языкознания. – М., 2000. - № 4. – С. 85-109.

Ладыгин Ю.А. Информативная роль коннотативных значений в прозаическом художественном тексте // Филологические науки. – М., 2000. -№ 2. – С. 75-84.

Лакофф Дж. О порождающей семантике. Перевод с англ. // Новое в зарубежной лингвистике. – Вып. X. – М., 1981. – С. 302-349.

Лаптева О.А. Самоорганизация движения языка: внутренние источники преобразований // Вопросы языкознания. – М., 2004. - № 5. – С. 17-31.

Лапшина М.Н. Семантическая эволюция английского слова: Изучение лексики в когнитивном аспекте. – СПб: Изд-во С.-Петербург. ун-та, 1998. – 159 с.

Лингвистические исследования в конце XX в. Сб. обзоров. – М.: ИНИОН, 1997. – 428 с.

Лингвистический энциклопедический словарь. Под ред. В.Н.Ярцевой. – М.: Большая Российская Энциклопедия, 2002. – 709 с.

Лихачев Д.С. Концептосфера русского языка // Русская словесность: Антология. – М.: АCADEMIA, 1997. – С. 280-287.

Логический анализ языка. Культурные концепты. – М.: Наука, 1991. – 204 с.

Ломтев Т.П. Общее и русское языкознание: Избранные работы. – М.: Наука, 1976. – 381 с.

Лосев А.Ф. Проблема символа и реалистическое искусство. – М.: Искусство, 1976. – 367 с.

Лосев А.Ф. Знаки, символ, миф. – М.: МГУ, 1982. – 480 с.

Лотман Ю.М. О метаязыке типологических описаний культуры // Ученые записки Тарт. гос. ун-та. Труды по знаковым системам. – Тарту, 1969. Вып. 236. - № 4. – С. 460-477.

Лузина Л.Г. Стилистические теории и коммуникация // Сб. научно-аналит. образ. Семиотика. Стыль. Коммуникация. – М.: ИНИОН, 1983. – С. 163-167.

Лузина Л.Г. Проблемы стилистики и лингвопрагматической интерпретации // Прагматика и семантики: Сб. научно-аналит. обзоров. – М.: ИНИОН, 1991. – С. 67-81.

Лузина Л.Г. Основные направления развития современной стилистики // Лингвистические исследования в конце XX века. Сб. образ. – М.: ИНИОН РАН, 2000. – С. 205-214.

Лузина Л.Г. Социальный аспект лингвистических исследований // Социолингвистика вчера и сегодня. – М.: ИНИОН, 2004. – С. 94-106.

Маматов А. Проблемы лексико-фразеологической нормы в современном узбекском литературном языке. АДД. - Ташкент, 1991.-47 с.

Маматов А. Фразеологик стилистика масалалари. Тошкент, 1991.- 120 б.

Майсак Т.А. [Rec.]: “B.D.Joseph, R.D.Janda (Eds.). The Handbook of Historical Linguistics” // Вопросы языкознания. - М.: 2004. - № 5. – С. 121-133.

Макеева М.Н., Целенко Л.П. Оказиональный символ как смыслообразующая единица текстопостроения. *Hermeneutics in Russia. V.1.* 1998. <http://university.tversu.ru/>.

Маковский М.М. Язык-миф- культура. Символы жизни и жизнь символов // Вопросы языкознания. - М., 1997.-№1.-С. 73-95.

Маковский М.М. Метаморфозы слова (табуирующие маркеры в индоевропейских языках) // Вопросы языкознания.- М., 1998.-№4.-С. 151-179.

Мартине А. Принцип экономии в фонетических изменениях.-М.: Изд-во иностр. лит., 1960.-261 с.

Мартине А. Основы общей лингвистики // Новое в лингвистике, вып. III. – М., 1963.-С.366-566.

Маслова Е.С. Динамика типологических распределений и стабильность языковых типов // Вопросы языкознания. - М.,2004.-№5.-С. 3-16.

Матезиус В. Язык и стиль: Пер. с чеш. // Пражский лингвистический кружок.- М., Прогресс, 1967.-С. 444-523.

Матезиус В. О системном грамматическом анализе // Пражский лингвистический кружок.-М.: Прогресс, 1967.-С.226-238.

Махмудов Н., Нурмонов А. Ўзбек тили назарий грамматикаси. Т.: Ўқитувчи, 1995.-228 б.

Махмудов Н. Тил. Тошкент: “Ёзувчи”, 1997. -40 б.

Махмудов Н. Нутқ маданияти ва бошқа фанлар // Ўзбек тили ва адабиёти. 2007, 1-сон. 9-14 б.

Мельников Г.П. Системная лингвистика и ее отношение к структурной // Проблемы языкознания. - М., 1967.-С. 90-110.

Менглиев Б.Р. Лисоний тизим яхлитлиги ва унда сатҳлараро муносабатлар. АДД., Тошкент, 2002.

Миллер Дж.А. Образах и модели, уподобления и метафоры // Теория метафоры.-М.: Прогресс, 1990.-С. 236-283.

Минский М. Структура для представления знания // Психология машинного зрения. - М., 1978.-С. 10-32.

Минский М. Фреймы для представления знаний / Пер. с англ. - М.: Энергия, 1979.-152 с.

Мирзаев И.К. Тилнинг белгили тизим эканлиги ёхуд фан тарихини билмаслик оқибатлари //Қиёсий тилшунослик: анъаналар ва истиқбол.- Самарқанд: СамДЧТИ, 2006.-38-40 б.

Миртожиев М., Махмудов Н. Тил ва маданият. – Тошкент: Ўзбекистон, 1992. – 110 б.

Михальчук И.П. Концептуальные модели в семантической реконструкции (индоевропейское понятие «закон») // Известия АН: СЛЯ.-М., 1997.-Т. 56.-№4.-С. 29-39.

Мишанкина Н.А. Информационный потенциал слова: когнитивный аспект // Междисциплинарный электронный журнал «Гуманитарная информатика».-Вып.1.(2004). http://huminf.tsu.ru/ejournal/magazine/1/mishanni_ka.htm.

Монич Ю.В. Амбивалентные функции ритуала в эволюции языковых систем // Вопросы языкознания. - М., 2000.-№6.-С. 69-97.

Моррис Ч.У. Основания теории знаков // Семнотика.-М.: Радуга, 1983.-С. 37-98.

Мостепаненко М.В. Философия и методы научного познания.- Л., 1972.-134 с.

Мощанская О.Л. Картина мира в художественном восприятии англосаксов и древних русичей // Филологические науки.- М., 2000.-№1.-С. 31-39.

Мурат В.П. Глоссематическая теория // Основные направления структурализма.-М.: Наука, 1964.-С. 127-176.

Мухин А.М. Синтаксический анализ. - Л.: Наука. 1980. – 303 с.

Муқаддас китоб – Ийжил. Тавротдан “Ибтидо”. Забур. – Стакгольм: Библияни таржима қилиш институти., 1992.

Набиева Д. Ўзбек тилининг турли сатҳларида инвариантлик ва вариантлик муносабатининг ифодаланиши. – Тошкент: Шарқ, 2004-168 б.

Неъматов Х., Бозоров О. Тил ва нутқ. Тошкент: Ўқитувчи, 1993. – 30 б.

Неъматов Х., Сайфуллаева Р., Қурбонова М. Ўзбек тили структурал синтаксиси асослари. –Т.: Университет, 1999. – 55 б.

Неъматов Х., Расулов Р. Ўзбек тили систем лексикологияси асослари. Т.: Ўқитувчи, 1995. -127 б.

Никитин М.В. Развёрнутые тезисы о концептах // Вопросы когнитивной лингвистики. - М., 2004. - №1. -С. 53-64

Никитина С.Е. О концептуальном анализе в народной культуре // Логический анализ языка. Культурные концепты. – М.: Наука, 1991.-С.117-123.

Новиков Л.А. Значение эстетического знака // Филологические науки. – М., 1999. -№ 5. – С.83-90

Новикова Н.С., Черемисина Н.В. Многомирие в реальности и общая типология языковых картин мира // Филологические науки. - М., 2000. - №1. - С.40-49.

Нурмонов А. Гап ҳақидаги синтактик назариялар. - Тошкент: ТошДУ, 1984.- 100 б.

Нурмонов А. Ўзбек тилшунослиги тарихи. - Тошкент: “Ўзбекистон”, 2002.-232 б.

Общее языкознание. Форма существования, функции, история языка. /Отв. редактор Б.А.Серебренников. – М.: Наука, 1970. -604с.

Общее языкознание. Внутренняя структура языка. /Отв. редактор Б.А.Серебренников. – М.: Наука, 1972. -565с.

Общее языкознание. Методы лингвистических исследований. / Отв. редактор Б.А.Серебренников. – М.: Наука, 1973. -318с.

Ольшанский И.Г. Когнитивные аспекты семантики и лексической полисемии // Лексикон человека и речевая деятельность. Вып. 378. – М., 1991. – С.4-15

Ольшанский И.Г. Лингвокультурология в конце XX века: итоги, тенденции, перспективы // Лингвистические исследования в конце XX в. – М.: ИНИОН, 2000. – С.26-55

Опарина Е.О. Лингвокультурология: Методологические основания и базовые понятия //Язык и культура: Сб. обзоров. – М., 1999. –С.27-48.

Орлов Г.А. Современная английская речь. - М.: Высшая школа, 1991.-240 с.

Павилёнис Р.И. Проблема смысла.-М.: Мысль, 1983.-286 с.

Пауль Г. Принципы истории языка.-М.: Изд-во иностр. лит., 1960.-500 с.

Петров В.В., Герасимов В.И. На пути к когнитивной модели языка // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. 23.-М.: Прогресс, 1988.-С.5-11.

Петров В.В. Метафора: от семантических представлений к когнитивному анализу // Вопросы языкознания. - М., 1990.-№3.- С.135-145.

Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении.-7-е изд.-М.: Учпедгиз, 1956.-512 с.

Пименова М.В. Семантика языковой ментальности и импликация // Филологические науки. - М., 1999.-№4.-С.80-87.

Ппрс Ч.С. Логические основания теории знаков / Пер. с англ. В.В.Кпрющенко, М.В.Колопотина, Послесловие В.Ю.Сухачева.-СПб.: Лаборатория метафизических исследований философского факультета СПбГУ; Алетейя, 2000.-352 с.

Писанова Т.В. Национально-культурные аспекты оценки.- М.: Изд-во ИКАР, 1997.-320 с.

Поливанов Е.Д. Статьи по общему языкознанию. - М.: Наука, 1968.-376 с.

Пономаренко Е.В. О развитии системного подхода в лингвистике // Филологические науки.- М., 2004.-№5.-С. 24-34.

Попова З.Д., Стернин И.А. Очерки по когнитивной лингвистике. - Воронеж: Изд-во Воронеж. Ун-та, 2002.-191 с.

Постовалова В.И. Картина мпра в жизнедеятельности человека // Роль человеческого фактора в языке: язык и картина мпра. - М.: Наука, 1988.- С. 8-69.

Постовалова В.И. Лингвокультурология в свете антропологической парадигмы: (К проблеме оснований и границ современной фразеологии) // Фразеология в контексте культуры.- М.: Шк. «Языки русской культуры», 1999.-С.25-33.

Потапова Р.К. Коннотативная паралингвистика. -2-е изд.- М.: «Триада», 1998.-70 с.

Потебня А.А. Из записок по теории словесности: Поэзия и проза. Тропы и фигуры. Мышление поэтическое и мифическое.- Харьков, 1905.-652 с.

Потебня А.А. Эстетика и поэтика.- М.: Искусство, 1976. - 614 с.

Почепцов Г.Г. Синтагматика английского слова.- Киев: Вища школа, 1976.-111 с.

Почепцов Г.Г. Коммуникативные аспекты семантики.- Киев: Вища школа, 1987. -158 с.

Пражский лингвистический кружок.- М.: Прогресс, 1967.-558 с.

Протопопова И. Концепция образовательной программы «Когнитивные исследования». <http://kogni.narod.ru/concept.htm#d>.

Радченко О.А. Язык как мпросозидание. Лингвофилософская концепция неогумбольдианства. Т. 1.. – М., 1997. – 135 с.

Радченко О.А. Понятие языковой картины мира в немецкой философии // Вопросы языкознания.- М., 2002.-№6.- С.140-160.

Радченко О.А., Закуткина Н.А. Диалектная картина мира как идиоэтнический феномен // Вопросы языкознания.- М., 2004.-№6.-С.25-48.

Ракитов А.И. Курс лекций по логике науки. - М., 1971.- С.39.

Рашишвили Г.В. Вильгельм фон Гумбольдт – основоположник теоретического языкознания // Гумбольдт В.фон. Избранные труды по языкознанию. - М., 1984. –С. 5-33

Рашишвили Г.В. От сравнительной антропологии к сравнительной лингвистике //Гумбольдт В. фон. Язык и философия культура. - М., 1985.-С.309-317

Рашишвили Г.В. Гумбольдианство // Лингвистический энциклопедический словарь. – М.: СЭ, 1990. –С. 123-124

Рахилина Е.В. О тенденциях в развитии когнитивной семантики //Известия АН. Серия литературы и языка. – М., 2000. – Т. 59. - №3. -С.3-15

Рахилина Е.В. Когнитивная семантика: История. Персоналии. Идеи. Результаты // Когнитивные исследования в языковедении и зарубежной психологии: Хрестоматия / В.А. Пушальникова, Е.В. Лукашевич, А.Г. Сонин.- 2001.-С. 76-87.

Рахилина Е.В. Современная американская лингвистика: фундаментальные направления. М., 2002.

Рахматуллаев Ш. Тил курилишининг асосий бирликлари. -Т., 2002.

Ревзин И.И.Метод моделирования и типология славянских языков М., 1967.-С.17.

Реформатский А.А. Введение в языковедение. - М.: Просвещение, 1967.-544 с.

Реформатский А.А. Языковедение. - М.: Агент-пресс, 1999.-624 с.

Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира/Б.А.Серебренников, Е.С.Кубрякова, В.И.Постовалова и др. - М.: Наука, 1988.-216 с.

Руберт И.Б., Генидзе Н.К. Аналитическая тенденция в языковой эволюции // Филологические науки. - М., 2003.-№1.- С.54-63.

Рудой В.И. Некоторые посылки индийской философии грамматики // Санскрит и древнеиндийская культура. - М., 1979.-Ч.2.-С.108-115.

Сафаров Ш.С. Лингвистическая типология как научное направление (история и перспектива) // Қиёсий тилшунослик: анъаналар ва истиқбол.- Самарқанд: СамДЧТИ, 2006.-С.23-28.

Сафаров Ш.С. Нутқ лингвистикасининг текширув объекти нимадан иборат? // Нутқ лингвистикаси.- Самарқанд: СамДЧТИ, 2006.-3-5 б.

Сафаров Ш. Гап курилиши: лингвистик таҳлил ва лингводидактика // Филология масалалари –Т.: ЎзДЖТУ, 2003, 3-4 сонлар.- 51-54 б.

Сафарян Р.Д. Концептосфера русского языка: Сложности в обучении // Русистика в СНГ: Сборник. - СПб.: Златоуст, 2002.-С.158-171.

Свидерский В.И. О диалектике элементов и структуры в объективном мире и в познании. - М., 1962.-420 с.

Сеппр Э. Язык.- Введение в изучение речи.- М.-Л.: Соцэкгиз, 1934.-222 с.

Сеппр Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии. Под ред. А.Е.Кибрик -М.: Прогресс; Универс, 1993.-655 с.

Серебренников Б.А. Как происходит отражение картины мира в языке? // Роль человеческого фактора в языке: язык и картина мира. - М.: Наука, 1988.-215 с.

Серль Дж.Р. Классификация иллокутивных актов // Новое в зарубежной лингвистике. Вып.17. Теория речевых актов.- М.: Прогресс, 1986.-С. 170-194.

Сешэ А. Три сосюрговские лингвистики (критика «Курса общей лингвистики») // Звегинцев В.А. История языкознания XIX-XX веков в очерках и извлечениях, ч.2.-М., 1965.-С.60-84.

Скаличка В. Копенгагенский структурализм и «Пражская школа» // В.А.Звегинцев. История языкознания XIX-XX веков в очерках и извлечениях, ч.2.-М., Учпедгиз, 1960.-С. 92-99; М.: Просвещение, 1968.-С.147-154.

Скрелина Л.М. Новая идеология в изучении истории французского языка // Филологические науки. - М., 2002.-№1.- С. 54-63.

Сложеникина Ю.В. К вопросу о метаязыке теории вариантности // Филологические науки.-М., 2005.-№2. -С.50-59.

Слюсарова Н.А. Теория Ф. де Соссюра в свете современной лингвистики. - М.: Наука, 1975.-112 с.

Слюсарева Н.А. Соссюр и сосюррианство // Философские основы зарубежных направлений в языкознании. - М.: Наука, 1977.-С. 63-124.

Смирницкий А.И. Синтаксис английского языка. - М.: ИИЛ, 1957. -286 с.

Смирницкий А.И. Морфология английского языка. - М.: Изд-во лит-ры на иностранных языках, 1959.-440 с.

Солнцев В.М. О понятии уровня языковой системы // Вопросы языкознания. - М., 1972.-№3.-С.3-20.

Солнцев В.М. Язык как системно-структурное образование.-2 издание. - М.: Наука, 1977.-344с.

Соссюр Ф.де. Труды по языкознанию.- М.: Прогресс, 1977.-696с.

Соссюр Ф.де. Заметки по общей лингвистике. - М.: Прогресс, 1990.-280с.

Стеблин – Каменский М.И. Доступны ли изучению причинные связи в языке? // Вестник ЛГУ. - Л., 1961.-№8.- С.124-132.

Степанов Ю.С. Методы и принципы современной лингвистики. - М.: Наука, 1975.-312с.

Степанов Г.В. Типология языковых состояний и ситуаций в странах романской речи. - М.: Наука, 1976.-224с.

Степанов Ю.С. Основы языкознания. - М.: Просвещение, 1966.-272с.

Степанов Ю.С. (Отв. ред.): Гипотеза в современной лингвистике.- М.: Наука, 1980.-384с.

Степанов Ю.С. Имена, предикаты, предложения. - М.: Наука, 1981.-360с.

Степанов Ю.С. В трехмерном пространстве языка: Семиотические проблемы лингвистики, философии, искусства.- М.: Наука, 1985.-335с.

Степанов Ю.С. Константы: Словарь русской культуры. 2-е изд., и доп.- М.: Академический проект, 2001.-990с.

Стернин И.А. Когнитивная интерпретация в лингвокогнитивных исследованиях // Вопросы когнитивной лингвистики.- М., 2004.-№1.С.65-69.

Сухих С.А., Зеленская В.В. Прагмалингвистическое моделирование коммуникативного процесса.- Краснодар: КГУ, 1998.-160 с.

Теория метафоры.- М.: Прогресс, 1990.-512с.

Тер-Минасова С.Г. Язык и межкультурная коммуникация.- М.: Слово, 2000.-624с.

Толстой Н.И. Этнолингвистика в кругу гуманитарных дисциплин // Русская словесность. От теории словесности к структуре текста. Антология.- М.: Academia, 1997.-С.306-315.

Топоров В.Н. О метаязыковом аспекте дреаненидийской поэтики // Санскрит и древнеиндийская культура.- М., 1979.- Ч.2.-С. 169-178.

Топорова Т.В. Об оппозиции «тёмный мир» - «светлый мир» в древнегерманской космогонии // Вопросы языкознания. - М., 1998.-№ 6. -С. 39-47.

Тожиёв Ё. Ўзбек тилшунослигидаги айрим муаммолар хақида // Ўзбек тили ва адабиёти, 2004, 2-сон, 35-38 б.

Трансформационный метод в структурной лингвистике. Отв. ред. С.К.Шаумян. - М.: Наука, 1964.-181с.

Трнка Б. и др. К дискуссии по вопросам структурализма // В.А.Звегинцев. История языкознания XIX-XX веков в очерках и извлечениях. - Часть II. - М.: Просвещение, 1965.-С. 155-166.

Трубецкой Н.С. Основы фонологии. - М.: Изд-во иностр. лит., 1960.-372 с.

Туранский И.И. Семантическая категория интенсивности в английском языке. - М.: Высшая школа, 1990.-172с.

Турниёзов Н., Йўлдошев Б. Матн тилшунослиги. - Самарқанд: СамДУ, 2006.-96 б.

Турниёзов Н. Тилшуносликка кириш. - Самарқанд: СамДЧТИ, 2002.-75 б.

Тэрнер В. Символ и ритуал. - М.: Наука, 1983.-278с.

Тюрина Е.Е. Семантический статус эвфемизмов и их место в системе номинативных средств языка (на материале современного английского языка): Автореф.дис. ... канд. филол. наук. - Нижний Новгород, 1998.-18с.

Ульманн С. Семантические универсалии // Новое в лингвистике. Вып. 5.-М.: Прогресс, 1970.-С.250-299.

Уфимцева А.А. Роль лексики в познании человеком действительности и в формировании языковой картины мира // Роль человеческого фактора в языке: язык и картина мира. - М.: Наука, 1988.-С. 108-140.

Уфимцева А.А. Знаковые теории языка // Языкознание. Большой энциклопедический словарь. / Гл. ред. В.Н.Ярцева.-2-е изд.-М.: Большая Российская энциклопедия, 2000.-С.-167-169.

Ушакова Ю.Ю. Лицо как субъект сравнения в субстантивной генитивной двучленной метафоре // Филологические науки. - М., 2005.-№3.-С.-53-59.

Ҳожиев А. Ўзбек тилшунослигининг долзарб муаммолари // Ўзбек тили ва адабиёти, 2006, № 5, 30-35 б.

Фалсафа. Қомусий лугат. Т.: Шарқ, 2004. -495 б.

Филлипова С.И. Амбивалентность как лингвистическая категория // Первое произведение как семологический факт: Сб. статей научно - метод. Семинара «TEXTUS». Вып. II.-СПб. - Ставрополь: СГУ, 1997.-С. 137-140.

Филлмор Ч. Дело о падеже. Пер. с англ. // Новое в зарубежной лингвистике. - Вып. X.-М., 1981.-С. 369-495.

Филлмор Ч.Дж. Об организации семантической информации в словаре // Новое в зарубежной лингвистике. - Вып. 14.-Проблемы и методы лексикографии. - М.: Прогресс, 1983.-С. 23-60.

Фирсова Н.М. О национальных характерах испаноязычных и англоязычных народов в сопоставительном плане // Филологические науки. - М., 2004.-№2.-С. 51-59.

Фортунатов Ф.Ф. Избранные труды. - М.: Учпедгиз, 1956, т.1.-452с.; т.2.-472 с.

Фрумкина Р.М. Культурологическая семантика в ракурсе эпистемологии // Известия АН. СЛЯ.-Т. 58.-М., 1999.-№1.-С. 3-10.

Хакиджанов М.Ю. «Мукаддима ал-адаб» Замахшари и его изучение // Науч. тр. / Ташк. ун-т, 1979, вып.563,с.75-82.

Хакен Г. Синергетика. М.: Мир, 1985. – 423 с.

Харитончик З.А. Способы концептуальной организации знаний в лексике языка // Язык и структуры представления знаний. - М.: ИННОН РАН, 1992.-С. 98-123.

Хрестоматия по истории языкознания XIX-XX веков.- Составил В.А.Звегинцев.- М.: Учпедгиз, 1956.-458с.

Хэмп Э.П. Словарь американской лингвистической терминологии. - М., 1964.-264с.

Хэррис З.С. Метод в структурной лингвистике // В.А.Звегинцев. История языкознания XIX-XX веков в очерках и извлечениях, ч. II.-М., 1960.-С.153-171; 1965.-С.209-227.

Циммерлинг А.В. Американская лингвистика сегодняшнего дня глазами отечественных языковедов // Вопросы языкознания.- М., 2000.-№2.-С. 118-133.

Человеческий фактор в языке: Язык и порождение речи. / Отв. ред. Е.С.Кубрякова. - М.: Наука, 1991.-240с.

Ченки А. Семантика в когнитивной лингвистике // Современная американская лингвистика: фундаментальные направления / Под ред. А.А.Кибрика, И.М.Кобозевой и И.А.Секериной.-2-е изд., испр. и доп.-М.: Эдиториал УРСС, 2002.-480с.

Чернева Н.П. Семантика и символика числа в национальной картине мира (На материале русской и болгарской идиоматики): Дис. ... канд. филол. наук. - М., 2003.-270с.

Шаматов Н.А. Абурейхан Беруни и его вклад в изучение древнеиндийской филологии // Санскрит и древнеиндийская культура.- М., 1979.- Ч. 2. -С. 197-206.

Швейцер А.Д. К разработке понятийного аппарата социолингвистики // Социально-лингвистические исследования.- М.: Наука, 1976.-С. 31-41.

Шмелёв Д.Н. Проблемы семантического анализа лексики.- М: Наука, 1973.-280с.

Шерматов Э. Сверхиродимость и память человека. – Санкт-Петербург: Изд-во Политехнического у-та, 2006. -172 с.

Шермухамедова Н. Фалсафа ва фан методологияси. Т.: УзМУ, 2005. -388 б.

Штейнталь Г. Грамматика, логика и психология (их принципы и их взаимоотношения) (Извлечения) // Хрестоматия по истории языкознания XIX-XX веков. Составил В.А.Звегенцев.- М.: Учпедгиз, 1956.-С.108-116.

Щерба Л.В. Языковая система и речевая деятельность. - Л.: Наука, 10, 1974.-428с.

Щерба Л.В. Культура языка // Вестник Московского университета. Серия 19: Лингвистика и межкультурная коммуникация. - М., 2000.-№2.-С. 114-119.

Щур Г.С. О некоторых общих категориях лингвистики // Вопросы общего языкознания.- М., 1964. –С. 16-31.

Юнг К.Г. Архетип и символ.- М.: Ренессанс, 1991.-304с.

Якобсон Р.О. Лингвистика и поэтика // Структурализм: «за» и «против».- М.: Прогресс, 1975.-С. 197-203.

Якобсон Р. Поэтика масалалари. – Тошкент: Миллий энциклопедия, 2005 (И.Мпрзаев таржимаси). – 45 б.

Ярцева В.Н. Развитие национального литературного английского языка.- М.: Наука, 1969.-286с.

Ярцева В.Н. Современная типология и её связи с контрастивной лингвистикой // Филологические науки. М., 1978.-№5.-С.7.

Ўринбоев Б., Курбонов Т. Марказий Осиёда қиёсий тилшуносликнинг шаклланишида Махмуд Қошгарийнинг роли // Қиёсий тилшунослик: анъаналар ва истиқбол. – Самарқанд: СамДЧТИ, 2006.- 33-35 б.

Aitchison J. Words in the Mind: An introduction in the Mental Lexicon. - Oxford; New York: Basil Blackwell, 1994.-290p.

Amacker R. Linguistique saussurienne. - Genève: Libr. Droz, 1975. -245p.

Anderson R. The cultural context. An introduction to cultural anthropology.-Ch.12. - Language as cultural mechanism and context. - Minneapolis, 1976.-p. 297-311.

Austin J.L. How to Do Things with Words. - Oxford: Oxford Univ. Press, 1962.-167 p.

Bach K., Harnish R.M. Linguistic Communication and Speech Acts. - Cambridge, Mass.: MIT Press, 2000.-484 p.

Backhouse A.E. The lexical field of taste: A semantic study of Japanese taste terms. - Cambridge: Cambridge University Press, 1994.-198 p.

Bates E. Language and Context: the Acquisition of Pragmatics. - New York: Academic Press, 2005.-326 p.

Bean S. Symbolic and Pragmatic Semantics. - Chicago: University of Chicago Press, 2005.- 450 p.

Blount B., Sanches M. Socio-cultural Dimensions of Language Use.-New York: Academic Press, 2003.-456 p.

Boas F. Handbook of American Indian languages.- Washington, 1911.-Introduction, p. 1-83.

Bojić V. Jacob Grimm und Vuk Karadžić. - München: Sager, 1977. -340 S.

Bolinger D. That's that. - The Hague; Paris, 1972.-248 p.

Bolinger D. Degree words. - The Hague; Paris, 1972 a.-324 p.

Bolinger D. Meaning and form-London; New York: Longman, 1977.-XI, 212 p. (English lang. ser.; №11).

Brown P., Levinson S. Politeness: Some Universals in Language Usage. - Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1987.-345 p.

Brüder Grimm gedenken / Hrsg. von Denecke L.- Marburg: Elwert Verlag, 1990.-Bd. 9.-VIII, 215 S.

Bushuy, Tatyana. Umumiy tilshunoslik.- Samarqand: SamDChTI, 2002.-50 b.

Bushuy T. Sinxronik va diaxronik tilshunoslik.- Umumiy tilshunoslik bo'yicha o'quv qo'llanma.- Samarqand: SamDChTI, 2003.-50 b.

Bushuy T.A. Til tizimi va qurilmasi.- Umumiy tilshunoslik bo'yicha o'quv qo'llanma.- Samarqand: SamDChTI, 2003 a.-34 b.

Chomsky N.A Minimalist program for linguistic theory // the view from building 20.-Hale K., S.Z.Keyser (Eds.). - Cambridge (Mass.), 1993.-384 p.

Crystal D. The Cambridge Encyclopedia of the English Language. - Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1995.-489 p.

Davidson D., Harman G. Semantics of Natural Language. - Dordrecht: Reidel, 2005.-394 p.

Der Briefwechsel zwischen F.Schiller und W.von Humboldt. Hrsg. von S.Seidel. Bd 1-2.-Berlin, 1962. -448 S.

Dijk T.A. van. Text and Context. Explorations in the semantics and pragmatics of discourse. - London, New York: Longman, 1977. - 261 p.

Dijk van T.A. The study of Discourse. Discourse as structure and Process // Discourse. Studies: A Multimedisciplinary introduction. - London-Thousand Oaks-New Delhi: SAGE Publications, 1997.-Vol.1.-352 p.

Dretske F.I. Referring to events // Contemporary perspectives in the philosophy of language / Ed. by French P.A. et al.- Minneapolis (Min.), 1979.- P. 369-378.

Eggs S. An Introduction to Systemic Functional Linguistics. - London: Printer Publishers, 1994.-390 p.

Engler R. Lexique de la terminologie saussurienne. – Utrecht-Anvers, 1968. -294 p.

Ferguson C.A. The Structure and Use of Politeness Formulas // Language in Society.5. - New York, 1976.-P. 137-151.

Gak V.G. Essai de grammaire fonctionnelle du français. I.- M., 1974.-277 p.

Geeraerts D., Grondelaers S. Looking back at Anger: Cultural Traditions and Metaphorical Patterns // Language and the Cognitive Construal of the World. - New York: Mouton de Gruyter, 1995.-P. 153-181.

Godel R. Les sources manuscrites du “Cours de linguistique générale” de F. de Saussure.- Paris : Seuil, 1957.- 356 p.

Goldman-Eisler F. Psychological mechanisms of speech production as studied through the analysis of simultaneous translation // Language Production. Vol.1: Speech and Talk. - New York: Academic Press, 2004.-P.143-154.

Grice H.P. Logic and Conversation // Syntax and Semantics. 3. Speech acts. - New York: Academic Press, 1975.-P.41-58.

Gruber J. Studies in lexical relations. - Bloomington, 1965.- 420 p.

Guillaume G. Langage et science du langage.- Paris : Seuil, 1964.-380 p.

Guillaume G. Leçons de linguistique. – Paris : Gallimard, 1971-1974.

Haas M.R. The study of American Indian languages: A brief historical sketch // Haas M.R. Language, culture and history. - Stanford, 1978. - P.110-129.

Haas M.R. Linguistics and history // Haas M.R. Language, culture and history. - Stanford, 1978a.-P. 207-219.

Holliday M.A.K., Matthiessen Ch.M. Construing experience through meaning: A language – based approach to cognition. - London; New York: Cassell, 1999.-324 p.

Harris Z. A theory of language structure // Amer. philos. quart. - Pittsburgh, 1976. - Vol. 13.-№4.-P. 237-255.

Haselager W. Cognitive science and folk psychology: The right frame of mind.-London etc.: Sage, 1997.-328 p.

Hawkins Y.A. Definiteness and Indefiniteness: A study in reference and grammaticality prediction.-London: Groom Helm;

Atlantic Highlands: humanities press, 1978. - 131 p. (Groom Helm linguistics ser.).

Hill A.A. Introduction to linguistic structures.-New York: Harcourt, Brace and comp., 1998.-496 p.

Hill J. Language, Culture and World View // Linguistics: the Cambridge Survey / Ed.by F. Newman. - Cambridge: Cambridge University Press, 1988. - Vol. IV.-P. 14-36.

Hockett Ch. A course in modern linguistics. - New York: The Macmillan Company, 1999.-621 p.

Horn L. Pragmatic Theory // Linguistics: the Cambridge Survey / Ed.by F.J. New meyer. - Cambridge: Cambridge University Press, 1988. - Vol.-P. 113-145.

Horne K.M. Speech levels and Grammar // Contributions to applied linguistics. – Bern-Frankfurt a/M, 1995.-P. 77-87.

House J., Kasper G. Politeness markers in English and German // Conversational Routine / F.Coulmas (Ed.). - The Hague: Mouton, 1981.-P. 157-186.

Humboldt W. von. Brief an M.Abèl-Remusat über die Natur grammatischer Formen im allgemeinen und über den Geist der chinesischen Sprache im besonderen.- Stuttgart; Bad Cannstatt: Frommann, 1979.-297S. (Grammatical universalis; 17).

Humboldt W. von. Gesammelte Schriften.- Hrsg. von A.Zeitzmann.- Berlin, 1903-1936; Berlin, 1968.

Humboldt W. von. Werke. Hrsg. von A.Flitner und R.Giel. - Bd 1-4.- Darmstadt-Berlin, 1960-1964.

Humboldt W. Werke.- BD.3: Schrifren zur Sprachphilosophie.- Berlin, 1963.

Istilah pendidekan Melayu-Inggeris-Melayu.-Kuala Lumpur, 1996.-400 p.

Jackendoff R. Semantics and Cognition. - Cambridge: MIT Press, 1993.-283 p.

Jackendoff R. Semantic interpretation in generative grammar.-Cambridge (Mass.), 1972.-384 p.

Jackendoff R. Toward an explanatory semantic representation // Linguistic inquiry. - Cambridge (Mass.), 1976.-Vol.7.-№1.-p.98-123.

Jaekel O. The metaphorical concept of mind // Language and the cognitive construal of the world / Ed. by J.Taylor, R.Maclaury. - Berlin-New York: Mouton de Gruyter, 1995.-P. 197-229.

Jakobson R. Essais de linguistique generale.-Paris, 1963.-260 p.

Jakobson R. Selected Writings: Vol. 2.-The Hague, Paris: Mouton, 1971.-752 p.

Kammhuber St. Kulturstandart in der interkulturellen Kommunikation // Interkulturelle Kommunikation.- München; Basel, 1998.- S.4-58.

Katz J.J., Fodor Y. The structure of semantic theory // Language.-Baltimore, 1963.-Vol. 39. - №2.-P.170-210.

Katz J. and Postal P.M. An Integrated Theory of Linguistic Descriptions. - Cambridge (Mass.). M.I.T. Press, 1965 (Research Monograph №26).-468 P.

Kim J. Causation, emphasis, and events // Contemporary perspectives in the philosophy of language / Ed. by French P.A. et al. - Minneapolis (Min.), 1979. P. 369-378.

Kuroda S.-Y. Remarks on eventual restriction and presuppositions // Studies in syntax and semantics. – Kiefer F. (Ed.). – Dordrecht, 1969. – P. 138-167.

Labov W. Denotational structure // Papers from the parasession on the lexicon. – Chicago, 1978. –P. 220-260

Lacoff G. Cognitive Models and Prototype theory // Concepts and conceptual development. Cambridge etc. 1987.— P.63-89

Langacker R.W. Foundations of cognitive grammar. – Stanford (Cal.), 1987 – Vol. 1. Theoretical prerequisites. -516 p.

Langacker R.W. A view of linguistic semantics //Topics in cognitive linguistics /Ed. by Rudzka – Ostin B. –Amsterdam: Philadelphia, 1988. P.49-90

Langacker R.W. The contextual basis of cognitive semantics // Language and Conceptualization. - Cambridge: Cambridge University Press, 1997.-P. 229-252.

Laveday L.J. Language Contact in Japan. A socio-linguistic history. - Oxford: Oxford University Press, 1996.-217 p.

Lee D. Cognitive Linguistics. An Introduction. - Oxford: Oxford University Press, 2002.-223 p.

Leech G.N. Stylistics and Functionalism // The linguistics of writing: Arguments between language and literature. - Manchester: Manchester UP, 1987.-P.76-88.

Leech G.N. Towards a Semantic Description of English. - London: Longman, 2002.-394 p.

Leibnizian and Humboldtian paradigms in German linguistic thought // History of linguistic thought and contemporary linguistics.-Berlin-New York, 1976.-P. 518-684.

Longacre R.E. An anatomy of speech notions. - Lisse: The Peter de Ridder Press, 2003.-394 p.

MacLaury R.E. Color and Cognition in Mesoamerica. Constructing Categories as Vantages. - Austin: Texas Univ., 1997.-616 p.

Mattson Ph. Wilhelm von Humboldt und die Anfänge der Slawistik // Zeitschrift für slavische Philologie. – Heidelberg, 1975, Bd 38, H.2.-S. 303-323.

McCawley J.D. Semantic representation // Cognition: a multiple view / Garvin P. (Ed.). - New York – Washington, 1970.-P. 227-247.

Miller G. Semantic Relations among Words // Linguistic Theory and Psychological Reality (Ed. by M.Halle, J.Brensnan, G.Miller). –Cambridge (Mass.)-London, 1978. –P. 10-68.

Miller G.A. Images and models, similes and metaphors // Metaphor and Thought. - Cambridge: Cambridge University Press, 2005. -P. 202-250.

Moeschler, Jacques. Le temps dans la langue: de la grammaire à la pragmatique // Langues.- Montrouge, France, 1998.-№1.-P.14-23.

Morries Ch. Writings on the General Theory of Signs.-The Hague-Paris, 1977. -324 p.

Newmeyer F.J. Linguistic theory in America: The first quartercentury of transformational generative grammar. -New York etc.: Acad. press, 1980.-XIII, 290 p.

Nichols J. The comparative method as heuristic. In: The comparative method reviewed^ Regularity and irregularity in language change. New York: Oxford Univ. Press, 1996. 39-71.

Pike K.L. Language in Relation to a Unified Theory of the Structure of Human Behavior.-The Hague, 1967. – 440 p.

Postal P. Limitations of Phrase Structure Grammars // The Structure of Language.-Englewood Cliffs (N.J.), 1964.-P. 137-154.

Pottier B. Introduction l'étude des structures grammaticales fondamentales.-Nancy, 1966.-488 p.

Reichenbach H. Elements of Symbolic Logic.-London: Macmillan, 1997.-498 p.

Rini J. Exploring the role of morphology in the evolution of Spanish.-Amsterdam, Philadelphia: Benjamins, 1999.-VIII, 187 p.

Robinson E.A. The cognitive foundations of pragmatic principles: Implications for theories of linguistic and cognitive representation // Language and conceptualization // Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1997.-P.253-271.

Rulet E.F. de Saussure: "Cours de linguistique generale". - Paris : Hatier, 1975.-96 p.

Soyinka Wole. Tradition and Vectors of Communication // Development issues. ISS, Vol. 4? No. 2., 2002. -P. 1-8.

Scharf H.-W. (Hrsg.). Wilhelm von Humboldts Sprachdenken : Symposium zum 150. Todestag. Düsseldorf, 28-30.6.1985 / Hrsg. von Scharf H.-W.- Essen: Hobbing, 1989.-VI, 276 S. - (Kultur und Erkenntnis; Bd. 5).

Shore Bradd. Culture in mind. - Oxford: Oxford University Press, 1996.-428 p.

Soams S. Semantics and semantic competence // Cognition and representation. - Boulder (Colorado), 1988. - P. 170-199.

Steiner G. After Babel. Aspects of language and translation.- New York - London: Oxford University Press, 1975.-XX, 507 p.

Vendler Z. Telling the facts // Contemporary perspectives in the philosophy of language / Ed. by French P.A. et al. - Minneapolis (Min.), 1979.-P. 220-232.

Wierzbicka A. Semantics, culture and cognition: Universal human concepts in culture-specific configurations. - Oxford, New York: Oxford University Press, 1992.-416 p.

Wierzbicka A. Semantics, Primes and Universals.-Oxford, New York: Oxford University Press, 1994.-501 p.

МУНДАРИЖА

Сўзбоши	3
Кириш	8
Илмий тадқиқот методлари ва методологиясининг умумий тамойиллари	8

1-боб. Тилнинг моҳияти ва унинг тизимли сатҳий қурилиши

1.1. Тилнинг ижтимоий функциялари	21
1.2. Тилнинг мавжудлик шакллари	24
1.3. Тил белгилар системаси сифатида	26
1.4. Тил систем-структур тузилма сифатида	30
1.5. Тил структураси ва унинг ўрганилиши	36
1.6. Тил сатҳлари тушуничаси ҳақида	43
1.7. Тил ва нутқ фаолияти	46
1.8. Тил ва маданият	51
1.8.1. Тил миллатнинг тарихий-маданий мероси сифатида	51
1.8.2. Тил маданияти назарияси ҳақида	55

2-боб. Тилшунослик фани тараққиёти тарихидан қисқа маълумотлар

2.1. Тилшунослик фанининг шаклланиш босқичлари	67
2.2. Қиёсий-тарихий тилшунослик	72
2.3. Қиёсий-типологик тилшунослик	80
2.4. Синхрон-диахрон тилшунослик	91

3-боб. Лингвистик таҳлил методларининг яратилиши ва қўлланилиши

3.1. Аънавий лисоний таҳлил методларининг қўлланилиши	106
3.2. Миллий тилшунослик мактабларида қўлланилаётган методлар	118
3.2.1. Америка тилшунослигининг таянч пойдевори	118
3.3. XX аср Америка тилшунослигининг тараққиёти	122
3.3.1. Трансформацион-генератив грамматика сабоқлари	122
3.3.2. Воқеа ва ҳодисаларни лисоний ифодалаш	

усуллари таҳлили.....	127
3.4. Тил структураси назариясининг тараққиёти.....	133
3.5. Мазмуний синтаксис йўналиши.....	136
3.5.1. Шакл ва маъно муносабати	136
3.5.2. Гапнинг семантик таркиби (мазмуний тавсифи).....	141
3.5.3. Грамматик меъёрийлик ва маъно мослиги.....	143
3.6. Замонавий таҳлил методлари	146
3.6.1. Дистрибутив таҳлил методи	146
3.6.2. Дифференциал таҳлил усули.....	152
3.6.3. Компонент таҳлил	157
3.6.4. Трансформация методи.....	162
3.7. Математик тилшунослик	166
3.7.1. Гап тузилиши формуласи	169
3.7.2. Гапларнинг нормативлик ёки псевдонормативлик жиҳатидан таҳлили	174
3.7.3. Гап синтагматикасининг таҳлили	176
3.7.4. Тўплам назариясининг лисоний ҳодисалар таҳлиliga тадбиқ этилиши	179
3.7.5. Матн яратилиш жараёни модели.....	183
4-боб. Асосий лингвистик концепцияларнинг шаклланиши	
4.1. Хумбольдт лингвистик гояларининг шаклланиш тарихи..	187
4.2. Вилгельм фон Хумбольдтнинг тил фалсафаси.....	193
4.3. Соссюр лингвистик таълимоти ва унинг замонавий тилшунослик тараққиётидаги ўрни	210
4.4. Шарль Балли лингвистик таълимоти.....	219
4.5. Роман Якобсон таълимоти ҳақида	231
4.6. Якоб Гримм таълимоти	236
4.7. Гюстав Гийом таълимоти ҳақида.....	238
Хотима	242
Адабиётлар.....	257

Т. БУШУЙ, Ш. САФАРОВ

**ТИЛ ҚУРИЛИШИ: ТАҲЛИЛ МЕТОДЛАРИ
ВА МЕТОДОЛОГИЯСИ**

*Самарқанд Давлат чет тиллар
институтининг Илмий кенгаши
томонидан наширга тавсия этилган*

Мухаррир: М. Содиқова
Тех. муҳаррир: Қ. Бердиев
Мусахҳих: Н. Бегалиев

Босишга 21. 11. 2007 йилда рухсат этилди

Қозғоз бичими: 60x 80 1/16 офсет босма.

*Офсет қозғоз. Ҳисоб-нашриёт т. 14
шартли б.т. 14,2*

315 –буюртма. Адади 200 нусха

Ўз. Р. Фанлар Академияси «Фан» нашриёти манзили:

700170 Тошкент ш. И. Муминов кўчаси 9-уй

Босмахона манзили: Самарқанд ш.

**Университет хиёбони 15. СамДУ нашир-матбаа
маркази**